

MANNEN

VAN

BETEKENIS

IN

ONZE DAGEN.

~~~~~  
*MET PORTRETTE*N.  
~~~~~


HAARLEM,
KRUSEMAN & TJEENK WILLINK.
1874.

I N H O U D.

Een woord vooraf	Blz.	1
Napoleon de Derde <i>Met portret</i>	"	3
Amadeo de Eerste " "	"	33
Ruiz Zorilla " "	"	66
Emilio Castelar " "	"	76
Estanislao Figueras " "	"	81
Bulwer " "	"	97
Maury " "	"	145
Liebig " "	"	169
Stuart Mill " "	"	191
W. Bosch " "	"	228
De Graaf van Chambord . <i>Met portret</i>	"	241
Livingstone " "	"	353

Napoli

EEN WOORD VOORAF.

Op uitnoodiging van den heer Kruseman, heb ik de taak aangevaard zijn uitgaaf: **MANNEN VAN BETEKENIS IN ONZE DAGEN** ¹ voort te zetten, en wel — althans zooveel doenlijk — in den trant des vorigen redakteurs.

Het ligt in 't plan des uitgevers eenige verandering te brengen in de tot dusver gevolgde wijze van uitgifte. Daardoor zal het mogelijk zijn aan sommige levensschetsen eenige meerdere uitbreiding te geven, dan tot nu toe geschieden kon. Het programma, op den omslag dezer aflevering, zal den lezer dienangaande nader inlichten.

Dat ik mijn beste krachten aan deze onderneming zal wijden, spreekt van zelf. Het zal mijn streven zijn zoo beknopt en tevens

¹ Deze belangrijke verzameling omvat reeds de volgende biografiën: v. Bismarck, Benedetti, Em. Ollivier, v. Werther, v. Moltke, Bazaine, v. Roon, Mac-Mahon, J. Favre, Thiers, Gladstone, Trochu, v. Beust, Antonelli, Prevost-Paradol, Jacob v. Lennep, Dickens, Mazzini, Jules Simon, John Bright, Longfellow, Disraëli, Gervinus, Conrad, Guizot, Victor Hugo, Macaulay, Blanc, Döllinger, Motley, Hyacinthe, Grant, Thackeray. Allen zijn voorzien van een portret, enkelen van autografen en werden tot den laatsten tijd toe bijgewerkt.

zoo volledig mogelijk te wezen, den populairen toon te treffen, zonder welken boeken tegenwoordig *ungeniessbar* en ongelezen blijven. Ik verzoek den lezer nochtans in het oog te willen houden, dat ik geen plan heb meer te leveren dan *schetsen*, vluchtige beschouwingen, die den haastige in staat moeten stellen zijn weetgierigheid spoedig te bevredigen, geen kritiesche biografien, waaruit de geleerde als bron putten kan. Van daar dat deze levensbeschrijvingen allen min of meer aan oppervlakkigheid lijden zullen. In verband met beschikbaren tijd, met beschikbare ruimte, *last not least* met het geheele doel dezer onderneming, is zulks echter onvermijdelijk. Men gelieve dit *ad notam* te nemen.

AMSTERDAM, Jan. 73.

H. TIEDEMAN.

NAPOLEON DE DÈRDE.

Den 20ste April van het jaar 1808, terwijl de Fransche legers Italië en Spanje overweldigden, en de eerste Napoleon te Bayonne aan Karel den Vierde en zijn zoon Ferdinand de kroon der Bourbons afperste, zag in de vorstlijke woning der *rue Cérutti*¹ het levenslicht hij, die eenmaal Napoleon de Derde zou

¹ Meest alle biografen deelen mede dat Napoleon in de Tuileriën geboren werd. Dit is een onjuistheid, die de man zelf later verbeterd heeft. Toen in 1870 de heer J. Bertrand Payne zijn *Index to Biography* uitgaf, deed hij — door een van zijn en van Napoleons vrienden — de kopij van het aan den ex-keizer gewijde artikel dezen voorleggen, om daarin zoodanige wijzigingen te laten brengen als noodig mocht worden bevonden. Onder de gemaakte verbeteringen trof men ook een aan betreffende de geboorteplaats. Zonderling is het, dat de *Moniteur* van Donderdag 21 April 1808 bij het vermelden der bevalling van Hortense niet opgeeft waar die belangrijke gebeurtenis voorviel. Ter wille der kuroziteit haal ik hier den tekst van het desbetreffende artikel aan.

“Aujourd’hui mercredi, 20 Avril 1808, à une heure du matin, S. M. la reine de Hollande est heureusement accouchée d’un prince.

“En conformité de l’article 40 de l’acte des constitutions du 28 floréal

heeten. Zijn moeder was Hortense de Beauharnais, dochter van Jozefine uit haar eerste huwelijk; zijn vader, Lodewijk Bonaparte, sedert een paar jaren koning der Nederlanden. Hij ontving de namen van Karel Lodewijk Napoleon Bonaparte, en werd na op het register der keizerlijke dynastie te zijn ingeschreven, op 10 November 1810 te Fontainebleau door kardinaal Fesch gedoopt. Als peters fungeerden de keizer zelf en de nieuwe keizerin Marie Louise.

Van zijn eerste levensjaren is weinig bekend, maar wij vernemen dat, toen de honderd dagen een aanvang namen, de ban- neling van Elba zijn neefje met zich voerde naar het Champ de Mai, waar deze aan het volk en aan het leger werd voorgesteld. Het 'grootsche tooneel maakte diepen indruk op zijn jeugdig ge-

an XII, S. A. S. Mgr. le prince archichancelier de l'Empire a été présent à la naissance.

"Son Altesse a écrit de suite à S. M. l'empereur et roi, à S. M. l'impératrice et reine, à S. M. le roi de Hollande, pour leur apprendre cette nouvelle. M. de Villeneuve, chambellan de la reine de Hollande, a été chargé de lettres pour Leurs Majestés impériales et royales. M. Othon de Byland, chambellan du roi de Hollande, s'est rendu au même effet auprès de sa Majesté. M. M. de Villeneuve et de Byland sont partis à cinq heures du matin.

"A cinq heures du soir l'acte de naissance a été reçu par S. A. S. le prince archichancelier, assisté de S. Exc. M. Regnault (de Saint-Jean d'Angély), ministre d'Etat et secrétaire de l'état de la famille impériale. Attendu l'absence de S. M. l'empereur et roi, le prince nouveau-né n'a reçu aucun prénom, à quoi il sera pourvu par un acte ultérieur, d'après les ordres de Sa Majesté.

"S. A. I. madame-mère, la reine de Hollande, Mme. la princesse Caroline, grande-duchessé de Berg, S. A. I. Mgr. le cardinal Fesch et S. Exc. M. l'amiral Verhuel, ambassadeur de S. M. le roi de Hollande près S. M. l'empereur et roi, ont été présents à l'acte."

De *rue Cérutti* is de tegenwoordige *rue Laffitte*; van 1814 tot 1830 droeg zij den naam van *rue du comte d'Artois*.

moed, en we kunnen het ons levendig voorstellen, hoe de herinnering aan dien gedenkwaardigen dag hem immer bijgebleven is. Lodewijk Napoleon was gehecht aan den ouden Napoleon, en toen deze in 1815 te Malmaison voor altoos van hem afscheid nam, barstte de zevenjarige knaap in tranen uit. Hij wilde den toekomstigen bewoner van Sint-Helena in diens ballingschap volgen, en de moeder moest al haar autoriteit doen gelden, om hem daar van af te brengen.

Met de troonsbeklimming der Bourbons in Frankrijk begon voor hem een tijdperk vol moeilijkheden en eigenaardige ontberingen. Hij volgde zijn moeder in de oorden harer ballingschap, naar Aix (in Savooien), naar Genève, naar Karlsruhe en Augsburg. Hortense stelde den abt Bertrand tot zijn goeverneur, de heeren Lebas en Armandi tot zijn preceptoren aan. Hij bezocht ook het gymnasium te Augsburg.¹

In 1824 vestigde hij zich met zijn moeder op het slot Arenenberg aan de boorden van het meer van Konstanz. Hij nam dienst in de kleine Zwitsersche armee, waartoe hem vooraf het burgerrecht verleend was, en generaal Dufour ontwikkelde in hem de militaire wetenschap, waarvan kolonel Armandi reeds de eerste grondslagen gelegd had.

¹ Gelijk trouwens natuurlijk is, kon de keizer deze episode zijns levens nooit vergeten. In 1862 vierde het Augsburgsche gymnasium den dag zijner stichting. Bij deze gelegenheid ontving de president van het galadiner een brief uit de Tuileriën, waarin men o. a. deze woorden leest: "De ballingschap geeft een treurige, maar nuttige ervaring. Zij leert de vreemde volken kennen, hun goede hoedanigheden en hun waarde, zonder vooroordeel schatten. En is men later zoo gelukkig den voet te mogen zetten op den bodem des vaderlands, dan bewaart men nochtans in zijn harte de aangenaamste herinneringen van de landen, waar men de jeugd heeft doorgebracht — herinneringen, die levendig blijven ondanks de jaren en de politieke gebeurtenissen."

In 1830, terwijl hij zich op een zijner menigvuldige tochtjes door de Berner Alpen bij het Thunermeer bevond, vernam hij plotsling het uitbreken der Juli-omwenteling te Parijs. Zoodra bekend was geworden, dat Lodewijk Filips den troon beklommen had, richtten hij en zijn broeder, Napoleon Lodewijk ¹ tot de nieuwe regeering het verzoek om naar Frankrijk te mogen wederkeeren. Er volgde een weigering. Hun aanbod om dienst te nemen in het leger als gemeen soldaat, werd eveneens afgeslagen. Men zegt, dat Karel Lodewijk Napoleon reeds toen ter tijd het denkbeeld opvatte om zich van het bewind in Frankrijk meester te maken, maar zijn voornemen tot betere tijden uitstelde.

In de eerste dagen van 1831 begaf hij zich, vergezeld van moeder en broeder, naar Italië met het plan, om aan de juist uitgebroken omwenteling in de Romagna deel te nemen. De afloop der beweging was noodlottig voor de Italiaansche patriotten. Zij werden door de Oostenrijksche overmacht verpletterd, en de beide broeders namen de wijk naar Forli. Daar bezweek Napoleon Lodewijk den 17de Maart, ten gevolge van bekomen wonden en het roodvonk, juist toen zijn moeder aankwam om hem te verzorgen. Zij kon toen evenwel haar eenig overgebleven zoon Karel Lodewijk Napoleon verplegen, die eveneens zwaar ziek werd en den dood nabijkwam.

Half hersteld zijnde, vluchtten hij en Hortense naar Parijs. Daar uitgewezen wordende door een onverbiddelijke regeering, die hun verzoek om slechts voor een poos in Parijs te toeven, afwees, trokken zij naar Engeland en vandaar weder naar Zwitserland.

¹ Van de drie zoons van koning Lodewijk Napoleon B. was de latere keizer de jongste. De hier genoemde was de oudste (geb. te Parijs 11 Oktober 1804), na den dood van Napoleon Karel, die, den 10de Oktober 1802 geboren, reeds 4½ jaar later (5 Mei 1807) te 's Gravenhage aan de kroep overleed.

Één oogenblik dacht de prins er toen aan de Polen ter hulpe te snellen, die tegen Rusland waren opgestaan; maar als hij, reeds op weg derwaarts, de overgave van Warschau vernam, keerde hij naar Arenenberg te rug, waar hij zich voornaamlijk bezig hield met het schrijven van boeken. Het eerst verschenen de *révèries politiques, suivies d'un projet de constitution*, waarin onze auteur zijn overtuiging te kennen gaf, dat Frankrijk enkel gered worden kon door een Napoleon ¹.

Een invloedrijke partij van het leger, op welke de Napoleon-tiesche legende haar tooverkracht nog deed gelden, hield gedurende de jaren 1831—32, als wanneer Lodewijk Filips niet zeer stevig op den troon zat, haar oogen gevestigd op den hertog van Reichstadt. Toen deze evenwel gestorven, en ook koning Lodewijk Bonapartes oudste zoon te Forli bezweken was, bleef Karel Lodewijk Napoleon als pretendent over, en dat hij niet van zins was zijn zoogenaamde rechten op den Franschen troon los te laten, bleek maar al te spoedig.

Reeds lang hield de prins zijn oog gevestigd op Straatsburg, dat hem als punt van uitgang voor een opstand bizonder geschikt voorkwam. Dat deze veste, der toenmalige regeering niet zeer gunstiggezinde en getrouwe elementen, voornaamlijk in het garnizoen, inhield, was hem bekend; evenzeer dat zijn naam er een goeden klank had. Gelukte het hem Straatsburg meester te worden, dan kon hij er aan denken, met de hem toegevalen be-

¹ Op dit geschrift volgden drie anderen: *Considérations politiques et militaires sur la Suisse* (Paris, 1833); *Deux mots à M. de Chateaubriand sur la duchesse de Berri* (Paris, 1833); *Manuel d'artillerie*, (Zurich, 1836). Dit lijvig handboek werd in de militaire tijdschriften van dien tijd zeer gunstig beoordeeld. Armand Carrel schreef toen ter tijd in den *National*: De werken van Lodewijk Napoleon verkondigen een goed hoofd en een edel gemoed. Men vindt er diepzinnige denkbeelden in, welke ernstige studiën en een groote kennis der nieuwere tijden verraden.

zetting op Parijs aan te rukken, onderweg zijn leger vergrootende, en de regeering als het ware overrompelende, alvorens zij op tegenweer bedacht zijn kon.

In Juni 1836 begaf de toekomstige keizer zich naar Baden-Baden. Daar gelukte het hem kolonel Vaudrey, bevelvoerder over de artillerie, voor zijn plannen te winnen. In Augustus sloop hij Straatsburg binnen, en had er een konferentie met 15 officieren, die hem hun hulp toezegden. Eenige weken verlieden alvorens de noodige voorbereidselen voor dit *coup de main* gereed kwamen, doch den 29ste Oktober kwam de prins definitief te Straatsburg. Den 30ste begon hij het programma te volvoeren, gelijk dat door den kolonel Vaudrey was vastgesteld. In het begin ging alles goed. De artilleristen waren op 's prinsen hand en akklameerden hem luide, toen hij in hun kazerne kwam; het eerste verzet ging uit van generaal Voirol, die bepaald weigerde zich aan te sluiten. Een groote verwarring was het gevolg van dezen en andere hinderpalen; te midden daarvan werd Karel Lodewijk N. in hechtenis genomen en aan een voorloopig verhoor onderworpen. Hij bleef tot 9 November in Straatsburg, maar werd toen naar Parijs overgebracht, waar hij den 11de aankwam. Zijn moeder, die hij dadelijk in een uitvoerig schrijven van alles onderricht had, wendde haar beste pogingen aan, om den lieveling (door haar *le doux entêté* betiteld) te redden van den dood, die hem boven het hoofd scheen te hangen¹. Maar de regeering spaarde hem het leven, zond hem daarentegen met het fregat *Andromeda* naar de Vereenigde Staten. Hij bleef er evenwel niet lang. Toen de post hem slechte berichten over den gezondheidstoestand zijner moeder bracht, scheepte hij

¹ In 1838 gaf een luitenant Laity, met 's prinsen goedkeuring, een relaas van het gebeurde te Straatsburg uit, dat een taamlijk gunstig tafereel daarvan ophing. Laity werd door de regeering vervolgd en tot 10,000 franken boeten, benevens vijf jaren gevangenisstraf veroordeeld.

zich weer naar Europa in. Over Londen begaf hij zich zoo spoedig mogelijk naar Arenenberg en vond daar Hortense op haar doodbed liggen. Den 3de Oktober 1837 blies zij in zijn armen den laatsten ademtocht uit.

De regeering van Lodewijk Filips, welke zelf al het mooglijke gedaan had, om de Napoleontiesche legende bij het volk levendig te houden ¹, toonde zich zeer gebelgd over dezen onverwachten terugkeer van den pretendent, en sommeerde de Zwitsersche regeering — zelfs onder bedreiging, dat de Fransche gezant anders zijn passen vragen zou — hem het land uit te zetten. Toen men toch weigerde, trok Frankrijk 25,000 man troepen saam op de Helvetiesche grens. Zeer zekerlijk zou een gewelddadige inval op het gebied der republiek gevolgd zijn, indien niet Napoleon uit eigen beweging, op aanraden der mogendheden, den gastvrijen Zwitserschen grond verlaten had, om te Londen een schuilplaats te zoeken.

In Englands hoofdstad hernieuwde zich de Bonapartistiesche propaganda. De keizer *in spe* hield ijverig briefwisseling met zijn aanhangers op het vasteland; in Frankrijk zelf wies zijn aanzien in de zelfde mate als de populariteit der bestaande regeering afnam. Reeds trokken bladen als *le Journal de Commerce* en *la Capitale*, openlijk partij voor de Napoleontiesche politiek, zonder dat het goevernement, hetwelk in 1840 de assche van Napoleon den Eerste in het gebouw der Invaliden plechtig had doen neêrleggen, veel er tegen doen kon.

Onder deze omstandigheden achtte de prins het oogenblik gekomen, den mislukten aanslag van Straatsburg te hernieuwen.

¹ In 1831 werd Napoleons standbeeld weer op de Vendôme-zuil geplaatst. Te Ajaccio mocht men hem een gedenkteeken oprichten, terwijl 's keizers portret twee jaren later (1835) in het Paleis van justitie opgehangen, en drie jaren later (1836) zijn buste op het Cours-Bonaparte te Marseille gesteld werd.

Na in 1839 zijn meest bekend werk: *Des idées napoléoniennes*¹ te hebben uitgegeven, waarin hij de denkbeelden uiteenzette, die tot het vormen van het eerste Fransche keizerrijk hebben geleid, verscheen hij plotsling een jaar later (6 Augustus 1840) op de Fransche kust bij Boulogne. Hij had zich dien zelfden ochtend met een vijftigtal bondgenooten, waaronder graaf Montholon, generaal Voisin en anderen, op de door hem gehuurde boot, *the City of Edinburgh* ingescheept. Allen landden welbehouden op het strand van Vimereux. Een poging, om het garnizoen van Boulogne in de beweging mede te sleepen, mislukte. De nationale garde bleef getrouw, en maakte zich gereed den prins en de zijnen te omsingelen, toen dezen zich door een overhaasten terugtocht-naar de hoogten bij Boulogne redden. Men volgde hen derwaarts, en nu zagen zij zich genoodzaakt voor de overmacht te zwichten. In de poging de stoomboot weder te bereiken, werden allen gevangen genomen en naar Parijs overgebracht. Men vond manifesten bij den prins, die hij reeds gedeeltlijk verspreid had, en die gericht waren tot de Fransche natie. Daarin werd haar op echt Napoleontiesche wijze bericht, dat het huis der Bourbons opgehouden had te regeeren; en dat hij (Napoleon) den heer Thiers tot voorzitter van den ministerraad en maarschalk Clausel tot minister van oorlog benoemd had.

In de laatste dagen van September en in de eersten van Oktober hield de Kamer der Pairs zich met deze zaak bezig.

De bekwame en reeds beroemde Berryer trad als verdediger voor den prins en graaf de Montholon op, maar zijn welsprekendheid vermocht hier voor hen beiden niets, en den 6de Oktober veroordeelde de Kamer den pretendent tot levenslange gevan-

¹ Van dit werk bestaan talloze uitgaven. Het is in meest alle Europeesche talen overgezet en opent het eerste deel zijner verzamelde werken. Het is een soort van apologie van het eerste keizerrijk.

genisstraf in een Fransche vesting, zijn aanhanger, benevens drie anderen, tot twintigjarige vestingstraf. De overigen werden minder streng gestraft.

Dus eindigde Napoleons tweede poging, welke later als de *affaire de Boulogne* zoo bekend en berucht geworden is. Voorzeker was de opgedane ervaring niet bijster bemoedigend, en toch stond het geschreven, dat de neef des grooten keizers de kroon eenmaal dragen zou, waarnaar hij tot tweemaal toe vruchtloos de hand had uitgestrekt. Wat Straatsburg noch Boulogne hem kon bezorgen, dat zouden de moordtooneelen van den 2de December en de stemmen eener verblinde natie hem verschaffen! Wij zullen zien hoe.

II.

Weinige dagen slechts nadat de *Chambre des Pairs* haar vonnis geveld had, werd Karel Lodewijk Napoleon, evenals graaf de Montholon en dr. Conneau, ex-sekretaris van koning Lodewijk Bonaparte, naar de zelfde vesting vervoerd, werwaarts zestien jaren geleden de laatste ministers van Karel den Tiende gevangelijk waren overgebracht.

Evenals Polignac moest Napoleon zes jaren in den kerker toeven, maar terwijl de eerste door een koninklijke amnestie den 29ste November 1836 zijn vrijheid herwon, maakte deze zelf door de vlucht een einde aan zijn gevangenschap¹.

¹ In dit tijdsverloop hield hij zich voornaamlijk met letterkundigen arbeid onledig. Onderscheiden stukken plaatste hij in de hem toegedane bladen, hoofdzakelijk in den *Progrès du Pas-de-Calais*. Uit den aart der zaak waren het veelal beschouwingen over vraagstukken van den dag. Later verzamelde de auteur ze onder den titel van *Mélanges* en gaf ze een plaats in de uitgaaf zijner werken. De heer Ferdinand Hofer, die in zijn *Nouvelle biographie générale* aan Napoleon den Derde een lang

De bizonderheden der merkwaardige ontsnapping zijn algemeen bekend. Als metselaar verkleed wist de prins buiten de veste te komen en de Belgiesche grens te bereiken, zonder dat de politie argwaan voedde. De voornaamste medeplichtige was dr. Conneau, die hem in de jaren van zijn gevangenschap trouw had bijgestaan en verpleegd, en wiens vriendschap zich tot de laatste ure toe nimmer verloochende. De dokter werd te dezer zake door de regeering vervolgd en tot kerkerstraf veroordeeld.

Nauwlijks erlangde hij zijn vrijheid te rug, of hij vervoegde zich weder bij Karel Lodewijk Napoleon, die Englands hoofdstad andermaal tot verblijf gekozen had.

De prins hield zich toen, naast letterkundigen arbeid, vooral met het grootsche plan bezig, een kanaal te graven door de landengte van Tehoeantepek. Reeds in 1844 was een gemachtigde van Goeatemala bij hem in de gevangenis gekomen, om hem namens zijn regeering de leiding dier onderneming aan te bieden, die dan den naam dragen zou van *Canale Napoleone de Nicaragua*. Napoleon was niet ongeneigd het voorstel aan te nemen, doch de Fransche regeering gaf geen antwoord op zijn verzoek en derhalve bleef de zaak hangende. In Engeland zijnde,

artikel gewijd heeft, deelt daarin de titels en den korten inhoud van deze kerker-overpeinzingen mede. Zie hier eenigen der voornaamsten: *Fragments historiques*, 1688 et 1830 (10 Mei 1841) — vergelijking tusschen Willem van Oranje en Lodewijk Filips; — *Nos colonies dans l'océan pacifique* (14 Juni 1841) — geschreven naar aanleiding van het verkrijgen der Markiezen-eilanden, door den schrijver afgekeurd; *Analyse de la question des sucres* (Aug. 1842) — soort van manifest ten gunste des vrijhandels; *La traite des nègres* (4 Febr. 1843) — protest tegen overhaaste afschaffing der slavernij; *L'opposition* (1 April 1843) — gericht tegen de toenmalige oppositie in de Kamer; *La paix ou la guerre* (26 Juni 1843); *Les conservateurs et Espartero* (26 Juli 1843); *Le clergé et l'état* (13 December 1843); *Extinction du paupérisme* (1844); enz.

zette hij met ijver de studie dezer aangelegenheid voort. Verschillende omstandigheden trokken evenwel spoedig zijn aandacht daarvan af. Vooreerst de ernstige ziekte van zijn vader, koning Lodewijk Bonaparte, die weldra (30 Sept. 1847) te Saint-Léu overleed, zonder zijn eenig overgebleven kind te hebben mogen omhelzen. De Fransche gezant te Londen weigerde den prins een paspoort uit te reiken.

In de tweede plaats waren het de gebeurtenissen van Frankrijk, die zeer zijn belangstelling gaande maakten.

Tal van voortteekenen deden zich gedurende het jaar 1847 op, welke een groote verandering in den staat van zaken aldaar waarschijnlijk maakten. De regeering van Lodewijk Filips met haar motto van *enrichissez-vous* en haar devies: "vrede tot elken prijs", had zich allengs meer en meer vijanden gemaakt. Toen de koning ten langen leste beterschap beloofde en concessiën van verschillenden aart deed, was het te laat. De zegevierende revolutie van Februari dwong hem afstand te doen van den troon, dien hij achttien jaren vroeger, onder het gejuich der natie, beklommen had.

Toen de omwenteling volbracht was, verliet de prins Engeland om Parijs weder te zien. Hij schreef aan de voorloopige regeering, om haar van zijn eerbied en sympathie voor haar zaak te verzekeren. Maar toen men deze verzekering vrij koeltjes opnam, keerde hij spoorslags naar Londen te rug. Dit maakte een gunstigen indruk op het volk, dat weldra blijken geven zou van zijn onverflauwde aanbidding van den naam: Napoleon!

Zonder zich kandidaat te hebben gesteld, werd hij den 27ste April door het departement der Seine tot volksvertegenwoordiger gekozen. Maar hij weigerde het mandaat te aanvaarden, de redenen uiteenzettende in zijn brief aan den heer Vieillard, d. d. 11 Mei 1848¹. Niettegenstaande hij bij zijn weigering bleef vol-

¹ "Mijn naam, mijn antecedenten", dus schreef hij, "hebben van mij *volens volens* geen aanvoeder eener partij, maar een man gemaakt, waarop

harden, toen den 3de Juni de partieele herkiezingen zouden plaats vinden, werd hij toch door niet minder dan vier departementen tot afgevaardigde benoemd.

De Kommissie van uitvoering, die zich steeds vijandig jegens den prins betoond had (*et pour cause!*) begon meer en meer achterdocht te koesteren. Na de viervoudige verkiezing in Juni stelde zij voor, de verbanningswet van 16 April 1832 tegen hem te handhaven en hem uit Frankrijk te weren, "*parceque*" zeide ze, *il a fait deux fois acte de prétendant en rêvant une république avec un empereur.*"

Maar de Konstitueerende Kamer bekrachtigde Napoleons verkiezing, ondanks het verzet der uitvoerende Kommissie. Groot was de ontroering, die dit besluit teweegbracht, en zij werd niet minder, toen men in een brief des prinsen uit Londen, d. d. 14 Juni, deze zinsnede las: "indien het volk mij plichten oplegde, zou ik weten ze te vervullen".

Tegenover de aangroeiende ontsteltenis en het vermeerderende wantrouwen meende Napoleon zijn ontslag te moeten nemen, maar op 17 September 1848 werd hij opnieuw in vijf departementen tot volksvertegenwoordiger gekozen. Ditmaal nam hij werkelijk in de Konstituante plaats, nadat deze te zijnen behoeve het zesde artikel der verbanningswet gewijzigd had.

Maar daaruit zou men geenszins mogen afleiden, dat de vergadering vertrouwen in hem stelde. Integendeel. Haar wantrouwen werd slechts geëvenaard door de achterdocht der uitvoerende Kommissie. Dit bleek ten duidelijkste bij de beraadslagingen over de nieuwe konstitutie. In art. 45 werd bepaald, dat de president der republiek niet langer dan vier jaren aan het bewind mocht

alle ontevredenen hun blik vestigen. Zoolang de Fransche maatschappij niet op orde gekomen, de konstitutie niet geregeld is, gevoel ik, dat mijn positie in Frankrijk zeer moeilijk, zeer vervelend, en zelfs zeer gevaarlijk voor mij zijn zal... Ik wil mij met niets bemoeien."

blijven. Hij alleen moest den eed afleggen (art. 48) terwijl de andere ambtenaren daarvan verschoond bleven. Het opperbevel des legers werd hem niet gegeven (art. 50), evenmin het recht van amnestie, terwijl het recht van gratie zeer beperkt werd (art. 55). Den 9de Oktober stelde de heer Thouret zelfs voor, alle leden van in Frankrijk geregeerd hebbende stamhuizen van het presidentschap en het vice-presidentschap uit te sluiten. Daarbij viel hij de pretendenten hevig aan.

Zijn voorstel werd echter niet goedgekeurd.

De prins moest toen vele onaangenaamheden hooren, maar hij verloochende zijn bedaardheid, zijn zelfvertrouwen geen oogenblik. De heer Thiers zeide van hem: "*c'est une tête de bois!*". Het woord maakte opgang.

Toen hij den 25ste Oktober nieuwe aanvallen moest verduren, antwoordde hij zeer kalm:

"Ik zal steeds, zooals ik dat goedvind, de gedragslijn volgen, die ik mij heb afgebakend, zonder mij te laten verontrusten, of tegenhouden. Niets kan mij mijn kalmte doen verliezen, mijn plichten doen vergeten. Ik zal overzettelijk blijven tegen alle aanvallen, onverschillig voor alle lasteringen." De tegenstand bracht van zelf een verdere reaktie ten gunste van den pretendent te weeg. In de zelfde mate als het verzet tegen hem toenam, in die zelfde mate wies zijn populariteit. De geestdrift van vijf departementen strekte zich allengs tot alle kiezers uit. Zij begonnen in hem den redder des vaderlands te zien, die Frankrijk zou verlossen van de kwalen der anarchie en der partijchap; toen hij zich in December kandidaat stelde voor het presidentschap der republiek, verkreeg hij een verpletterende meerderheid. Immers vereenigde hij 5,562,834 stemmen op zich, terwijl de anders toch zoo populaire Cavagnac er slechts 1,469,166 kreeg, Ledru-Rollin 377,236, Raspail 27,106, Lamartine 21,000 stemmen erlangden.

Den 20ste December trad Napoleon in zijn nieuw ambt op, de uitvoerende kommissie vervangende, die hem zoo voortdurend en te vergeefs had tegengewerkt. Enkel de Konstituante met haar toenemenden argwaan bleef over. Het was bijna te voorzien, wat er gebeuren zou. Het toenemend antagonisme tusschen uitvoerende en wetgevende macht lag in den aart der zaak, en menig profetiesch gemoed van dien tijd zal den vermoedelijken einduitslag wel hebben kunnen raden.

De enge grenzen waarin zich dit overzicht van een der merkwaardigste existentiën uit den lateren tijd bewegen moet, geloogen niet, dat wij alle incidenten van den strijd in de bijzonderheden volgen. Genoeg zij het te herinneren, dat de Konstituante, na eerst nog de Romeinsche expeditie, tot herstel des Pausen op zijn troon, te hebben op het getouw gezet, den 28ste Mei 1849 plaats maakte voor de *Assemblée législative*. Deze zette den kamp tegen den president der republiek met de grootste hardnekkigheid voort. Den 11de Juni deed de radikale partij zelfs het voorstel om hem in staat van beschuldiging te stellen, wegens schending der konstitutie. Toen het verworpen was, volgde het oproer van den 13de Juni, dat evenwel spoedig onderdrukt werd, en in November de veroordeeling van een vijftigtal afgevaardigden ten gevolge had.¹

¹ Om de ware gezindheid der bevolking te leeren kennen ondernam de president der republiek in den zomer van 1849 een reis door de Noordelijke en Westelijke provinciën. Te Chartres wijdde hij den nieuwen spoorweg in, te Amiens deelde hij vaandels uit aan de Nationale garde. Rouen, Elbenf, Saumur, Tours, Angers en Nantes boden hem banketten aan. Bij deze gelegenheid bezocht hij ook Ham, de veste, binnens wier muren hij weleer gevangen had gezeten. Zonderlinge speling van het nootlot! Vervuld zonder twijfel met herinneringen aan lang vervlogen dagen, antwoordde hij op den feestdrank, dien de maire van het plaatsje hem bracht:

“Ik kan mij niet beroemen op een gevangenschap, welke het gevolg

In Mei 1850 nam de Wetgevende Vergadering een ontwerp aan, waarbij het algemeen stemrecht zeer werd beperkt. Men beschouwde dit als een aanval op Napoleon, die door het algemeen stemrecht verkozen was. Het wantrouwen en de vijandige gezindheid der Kamer bleken meer en meer, vooral door de aanstelling eener permanente kommissie (Juli 1850), welke in last had den gang van zaken na te gaan. Haar eigenlijk mandaat was te waken tegen een staatsgreep, gedurende den tijd, dat de vergadering niet zetelde (11 Aug. tot 11 Nov. 1850). De kommissie was waakzaam, zij volgde den president in al zijn bewegingen; en toen hij, op een nieuwe reis in Zuid-Frankrijk, door sommige militairen te Saint-Maur en Satory geakklameerd werd met de kreten: *leve de keizer!* teekende zij dit zorgvuldig op, en deelde het der Kamer bij de hervatting harer werkzaamheden mede.

De vergadering benoemde in Januari 1851 'te dezer zake een soort van kommissie van onderzoek. Na haar rapport te hebben gehoord, verklaarde de volksvertegenwoordiging geen vertrouwen te stellen in het bestaande ministerie. Als een gevolg van dat votum trad het gansche kabinet af. De schijnbare onderdanigheid van den president bij dit geval, verzoende hem geenszins met de Kamer, die voortging hem van haar wantrouwen en vijandschap te doen blijken. Zij verwierp het ontwerp, waarbij een krediet verleend werd van 1,800,000 franken voor kosten van

was van een aanval op de wettige regeering. Wanneer men bedenkt, hoe zeer zelfs de meest rechtvaardige omwentelingen rampen na zich slepen, dan begrijpt men te nauwernood de stoutmoedigheid om de vreeselijke verantwoordelijkheid voor een dergelijke verandering op zich te nemen. Ik klaag dus niet, hier met een kerkerstraf van zes jaren, een vermetele daad tegen de wetten van mijn vaderland te hebben geboet. Ik acht mij gelukkig ter plaatse zelf waar ik leed, een toast te mogen wijden aan de mannen, welke — ondanks hun overtuiging — pal staan voor de instellingen van hun land."

het presidentschap, maar de natie verklaarde haar afkeuring op niet ondubbelzinnige wijze, en er werden zelfs inschrijvingen geopend ten behoeve van het hoofd van den staat, die Napoleon evenwel meende te moeten weigeren.

De krisis naderde met rassche schreden.

III.

Terwijl de Kamer haar maatregelen nam, beraamde Napoleon de zijnen. Zijn vroegere uitstapjes, rijk aan redevoeringen van allerlei aart, hadden goede uitkomsten opgeleverd, niet het minst in den vorm van tallooze verzoekschriften aan de Kamer, waarbij deze verzocht werd de konstitutie te veranderen, voornamelijk in haar 45ste artikel, dat — wij hebben het reeds gezien — den duur van elk presidentschap op vier jaren had vastgesteld. Het getal onderteekeningen dezer petitiën bedroeg eindelijk meer dan twee mieljoen. In Juni 1851 hervatte de prezident zijn propaganda-tocht. Te Dijon liet hij zich taamlijk vinnig over de Kamer uit. Te Beauvais ontviel hem deze profetie: "Het is troostrijk te denken dat, in de groote gevaren, de Voorzienigheid dikwerf aan één enkel wezen de redding van allen in handen geeft."

De volksvertegenwoordiging luisterde — behoeven wij het te zeggen? — niet met innig welgevallen naar deze uitingen van den Napoleontieschen geest. De redevoering van Dijon gaf tot levendige debatten aanleiding. Niet minder levendig waren de beraadslagingen over de verzoekschriften, maar de hervormingspartij leed de nederlaag. De meerderheid, door art. 111 der konstitutie vereischt, kon niet worden bereikt, en derhalve bleef de oude redaktie gehandhaafd. Het mislukken dezer poging baarde allerwege misnoegen. De natie kwam tegen het votum op; 80 van 84 departementale raden en de groote meerderheid der arrondissementsraden protesteerden. De Kamer evenwel meende zich niet

aan de krachtig geopenbaarde opinie te moeten storen. Zij verdaagde in Augustus haar zittingen, na wederom een permanente kommissie te hebben benoemd. De regeering zag het onhoudbare van den toestand duidelijk in. Zij zocht de verhouding tusschen kiezers en gekozenen beter te maken, door in November, toen de Kamer weder bijeen kwam, voor te stellen de wet van 31 Mei, betreffende de inkrimping van het algemeen stemrecht, af te schaffen en dat recht weer in zijn volheid te herstellen. Maar de halsstarrige Kamer begreep, dat haar einde nabij was, indien zij daarin toestemde en verwierp het voorstel, weinig denkende, dat juist dit besluit haar ondergang wezen zou.

Bij Napoleon immers was het denkbeeld aan een staatsgreep meer en meer tot rijpheid gekomen. Het kon ook niet anders. Hij zag, dat het volk op zijn hand was, ondanks zijn antecedenten, ondanks den noodlottigen klank van den naam: Napoleon. De man die, volgens de merkwaardige woorden der kommissie van uitvoering (12 Juni 1848), reeds te Straatsburg en Boulogne droomde van een "republiek met een keizer," kon onmogelijk minder eerezuchtige dromen hebben, nu hij zich aan het hoofd geplaatst zag van den Franschen staat.

Hoe men ook over den *coup d'état* van 2 Dec. moge oordeelen, het is onmiskenbaar, dat meer dan één daartoe heeft meegewerkt. Indien de daad een misdaad was, heeft Napoleon talloze medeplichtigen gehad, niet het minst bij de natie, die hem van den aanvang af schraagde, en den staatsgreep bekrachtigde door meer dan zeven millioen stemmen.

Doch loopen wij de gebeurtenissen niet vooruit. Na de verwerping van het regeeringsvoorstel in zake het algemeen stemrecht, dienden de afgevaardigden Lefô, Baze en de Panat, kwestoren der Wetgevende Vergadering, een ontwerp-dekreet bij haar in, waarbij de Voorzitter gemachtigd worden zou de gewapende macht in te roepen, wanneer het hem voorkwam noodig te zijn voor de

zekerheid der Kamer. Dit voorstel, waartegen de Bonapartisten vuur en vlam spuwden, en dat toch strikt konstitutioneel was¹, beschouwde Napoleon te recht als tegen hem gericht. Ware het aangenomen, dan zou de *coup d'état* waarschijnlijk vervroegd zijn. Na de hevige debatten, die daarover plaats grepen, liet zich de minister van oorlog Saint-Arnaud, bij het heengaan, dit woord ontglippen: "Men maakt te veel rumoer in dit huis; ik ga de wacht halen." De uitdrukking was beteekenisvol juist. De zelfde troepen, die op den 2de December den staatsgreep hielpen volbrengen, stonden reeds 14 dagen vroeger gereed. Zij behoefden toen hun handwerk nog niet uit te oefenen, want de Wetgevende Vergadering stemde het voorstel Leflô c. s. met taamlijk groote meerderheid (408 tegen 300) af. Maar het was slechts uitstel van executie. Den 1ste Dec. werd de *coup d'état*, op een geheime bijeenkomst in het Elysée, definitief vastgesteld en de uitvoering op den volgenden dag bepaald.

Den 2de December konden de bewoners van Parijs op de muren lezen het navolgende dekreet:

Au nom du peuple français

Le président de la République décrète:

Art. 1. L'Assemblée nationale est dissoute.

Art. 2. Le suffrage universel est rétabli. La loi du 31 Mai est abrogée.

Art. 3. Le peuple français est convoqué dans ses comices à partir du 14 décembre, jusqu'au 21.

Art. 4. L'état de siege est décrété dans l'étendue de la première division militaire.

¹ Art. 32 der toenmalige konstitutie luidde immers: "L'assemblée fixe l'importance des forces militaires établies pour sa sûreté et en dispose."

Art. 5. Le Conseil d'Etat est dissous.

Art. 6. Le ministre de l'intérieur est chargé de l'exécution du présent décret.

Fait au palais de l'Elysée, le 2 décembre 1851.

LOUIS-NAPOLEON BONAPARTE.

DE MORNY.

Dit dekreet ging vergezeld van een manifest aan het volk, waarin de prezident de redenen ontvouwde, die hem tot den stap hadden geleid: de herhaalde aanvallen tegen zijn persoon, de "komplotten" der Wetgevende Vergadering, om het gezag aan te randen, hem door de natie zelf verleend, enz., enz. Hij noodigde deze uit tusschen hem en het ontbonden parlement te rechten, en kondigde haar aan, dat hij een nieuwe konstitutie had ontworpen, die hij aan haar goedkeuring zou onderwerpen. Deze nieuwe konstitutie rustte op de navolgende grondslagen: Prezidentschap voor 10 jaren. — Ministers, enkel verantwoordig schuldig aan het hoofd van den staat. — Raad van State. — Wetgevend Lichaam door het algemeen stemrecht te verkiezen. — Senaat, gevormd uit alle "*illustrations du pays*."

Alle pogingen van het wettig gezag, om den staatsgreep tegen te werken, leden schipbreuk op de uitmuntend getroffen maatregelen van Napoleon en de zijnen. Het gebouw der Wetgevende Vergadering was door de gewapende macht bezet, en hoewel een zestigtal afgevaardigden er in slaagde, in den ochtend van 2 Dec. daar binnen te dringen, bleef deze poging ten eenenmale vruchteloos. Betrekkelijk beter gelukte een andere poging. Driehonderd volksvertegenwoordigers kwamen bijeen in de tiende mairie (rue de Grenelle-Saint-Germain), en dekreeteerden daar de afzetting van Napoleon als prezident. Maar het dekreet had geen gevolg. De troepen namen de afgevaardigden gevangen, nadat men ze vruchteloos gesommeerd had uiteen te gaan. De hooge

raad van justitie, die reeds bijeengekomen was, met het doel den president in staat van beschuldiging te stellen, werd uit-eengejaagd.

Daags te voren had men al verscheidene volksvertegenwoordigers, wier gezindheid men vreesde, in den kerker laten werpen.

Van den kant der Kamer was de tegenstand dus spoedig gebroken. Minder spoedig verdween het verzet der republikeinen. De 2de, 3de en 4de December werd er in de straten van Parijs gevochten. Onder aanvoering van vier republikeinsche afgevaardigden werden barrikaden opgeworpen, maar de overmacht was te groot en de verdedigers der konstitutie moesten ten slotte voor het geweld bukken. Dat er veel bloed gedurende den drie-daagschen veldslag stroomde en dat tal van onschuldigen, voornamelijk op de boulevards, getroffen werd, is bekend.

Den 5de 's ochtends was alles afgelopen. Parijs had zich *nolens volens* onderworpen, en eenige onbeteekenende manifestatiën in de departementen waren zonder moeite onderdrukt.

Napoleon zegevierde; zegevierde nog meer den 21ste December, toen het overgrootste deel der natie hem in het gelijk stelde en 7,481,231 stemmen van 8,165,000 zijn nieuwe konstitutie bekrachtigden.

Nog werd de naam: "republiek" behouden, maar 't was ook niet verder dan een naam. De heer Thiers had een jaar te voren, toen de zaak van generaal Changarnier aan de orde kwam (9 Jan. 1851) profetiesch gezegd: "Wanneer de Wetgevende Vergadering toegeeft, zal er voortaan slechts één macht wezen, en is er slechts één macht, dan is de regeeringsvorm veranderd..... *le mot viendra quand on voudra..... l'Empire est fait!*"

De staatsgreep beteekende diktatuur en keizerrijk, of hij beteekende niets.

Den 28ste Juni 1852 ging de president der republiek, na op 25 Jan. den Raad van State georganiseerd en op 29 Maart het

Wetgevend Lichaam (een maand te voren, volgens de nieuwe konstitutie gekozen) en den Senaat ontvangen te hebben, weder op reis, ditmaal naar het zuiden van Frankrijk. Den 20ste Sept. woonde hij te Lyon de onthulling bij van het standbeeld zijns grooten ooms, den 25ste bezocht hij Marseille. Hier en daar begroette men hem reeds met de kreten: *Vive l'Empereur!* Napoleon nam dit gejubel voor goede munt op, en hij had gelijk. Het plebisciet van 22 Nov. zou dat eerlang bewijzen.

Te Bordeaux sprak hij, op het banket, hem door de Kamer van koophandel aangeboden, den 9de Okt. de bekende redevoering uit, die sedert zoo dikwerf werd aangehaald.

“Frankrijk,” zeide hij, “schijnt tot het keizerrijk te willen terugkeeren. Er bestaat nochtans een vrees, die ik niet mag laten voortbestaan. Met wantrouwen beziel, zeggen sommigen tot zich zelf: het keizerrijk is de oorlog. Maar ik zeg: het keizerrijk is de vrede, *l'empire c'est la paix!* Het keizerrijk is de vrede, want Frankrijk wil hem, en wanneer Frankrijk tevreden is, dan heerscht er rust in de wereld.”

De geheele geschiedenis van het tweede keizerrijk zou een glansrijke wederlegging van deze theorie wezen! Den 4de Nov. trad Napoleons verlangen naar het keizerrijk meer en meer op den voorgrond in de boodschap aan den Senaat. En deze haastte zich — als onderdanig lichaam — daarop te antwoorden, door met algemeene stemmen zich voor het herstel des keizerrijks te verklaren.

En wederom bekrachtigde de natie met haar votum den uitgedrukten wensch van Napoleon. Bijna acht mieljoen stemmen namen het volgende plebisciet aan:

“Het Fransche volk wenscht het herstel der keizerlijke waardigheid in den persoon van Lodewijk Napoleon Bonaparte, met erfelijkheid in zijn rechtstreeksche nakomelingen; het Fransche volk geeft hem het recht de troonsopvolging in de famielje Bona-

parte te regelen, gelijk dat in het senatus konsult van 9 November staat uitgedrukt."

Het keizerrijk werd den 1ste December 1852 plechtig ingewijd te Saint-Cloud, in tegenwoordigheid van Senaat en Wetgevend Lichaam.

De nieuwe keizer nam den titel aan van "Napoleon de Derde ¹, bij de gratie Gods en den volkswil, Keizer der Franschen." Den 18de December 1852 regelde hij bij dekreet de troonsopvolging, en trad 29 Januari 1853 in het huwlijk met Eugénie Marie de Guzman, gravin van Teba (geboren 5 Mei 1826) ². Het was in de boodschap, waarbij de keizer aan de twee Kamers kennis gaf van zijn voornemen, dat de bekende woorden te lezen staan:

"Wanneer men, in tegenwoordigheid van geheel oud-Europa, door de kracht van een nieuw beginsel, de hoogte der vroegere dynastiën bereikt, dan maakt men zich niet genegen door zijn wapen te verbinden met doorluchtige oude geslachten, en zich n te dringen in de famielje der vorsten. Veeleer zal men zijn doel bereiken, door steeds zijn afkomst in het oog te houden, zijn eigenaardig karakter te handhaven, en ten aanzien van Europa de stelling van *parvenu* in te nemen: een roemrijke titel, wanneer men in de hoogte geheven wordt door de vrije stemming eener machtige natie."

In den loop van 1853 werd het keizerrijk door de meeste Europeesche mogendheden erkend. Het vestigde zich en nam in krachten toe. Het was een *fait accompli*.

IV.

We hebben de gebeurtenissen van 1848—1853 eenigszins langduriger stilgestaan, in de eerste plaats dewijl ze inderdaad

¹ "De logika des volks," zeide Napoleon, in zijn antwoord op het adres der Kamers, "heeft mij dien naam gegeven."

² Uit dat huwlijk werd den 16de Maart 1856 een zoon geboren, die de namen ontving van Napoléon-Eugène-Louis-Jean-Josèphe.

in het leven van den derden Napoleon de hoofdrol spelen; in de tweede plaats, omdat het ons voorkomt, dat zij aan het levende geslacht minder helder voor oogen staan, dan het later voorgevallene.

We zullen voor de tans volgende jaren zeer beknopt wezen, vermits geen periode in 's mans leven meer algemeen bekend is dan die, welke met het plebisciet van November 1852 een aanvang neemt; dit ligt voornaamlijk hieraan, dat de Napoleontiesche biografie dan samenvalt met Frankrijks eigen geschiedenis, en dat geen historie in de laatste twintig jaren zoozeer de aandacht getrokken heeft als juist deze.

Quand la France est satisfaite, le monde est tranquille, dus sprak Napoleon te Bordeaux (zie blz. 21). De waarheid dezer verklaring aannemende — hetgeen trouwens niemant met gezonde zinnen doen zal, tenzij hij Franschman is — moest Frankrijk werkelijk tevreden wezen, wilde de wereld rust hebben. Maar het tweede keizerrijk was bijna nimmer tevreden, en van daar vermoedelijk de reden, dat de rust der wereld in 1853—1871 zooveel te wenschen overliet.

Het keizerrijk, dat de vrede zou zijn, voerde onafgebroken bijkans oorlog. In 1854 begon de bloedige reeks met de expeditie naar de Krim, waaraan eerst het verdrag van Parijs in 1856 een einde maakte. Daarop volgde de Italiaansche krijg (1859), welke Napoleon met Sardinië tegen Oostenrijk voerde, en den eersten, hechtsten grondslag legde voor Italië's eenheid. In 1860 trokken Fransche troepen, in gezelschap van Engelschen, naar Sjina. Men veroverde Peking en bracht de Sjineezen tot rede... en onderwerping. Een jaar later vermeesterden de Franschen Cochin-Sjina (om in de buurt te blijven). Zij annexeerden daar een belangrijke landstreek. Voortzetting van het *système de compensations*, sedert de inlijving van Nizza en Savooien uitgedacht, en waarvan de laatste groote worsteling met Duitschland het noodzaaklijke en noodlottige gevolg was.

De Cochin-Sjineesche "kolonisatie-onderneming" was nog niet eens afgeloopen, toen de vredelievende keizer der Franschen reeds weder andere pacifieke plannen koesterde en ten uitvoer bracht. De Mexikaansche republiek was een broeinest van ongerechtigheid. Om dat te bewijzen deed Frankrijk haar den oorlog aan, eerst in verbond met Spanje en Engeland, en later alleen, toen deze mogendheden zich teruggetrokken hadden, omdat zij van meening waren, dat:

dépasser le but, c'est manquer la chose.

De poging van den *faiseur d'empires* om in het vaderland van Joarez een Oostenrijksche monarchie te vestigen, leed schipbreuk en moest schipbreuk lijden. Maximiliaans vluchtig gezag zakte ineen toen de laatste Fransche troepen in 1867 het Mexikaansche strand hadden verlaten; het had slechts drie jaren geduurd. Den 12de Juni 1864 hield de broeder van Frans Jozef zijn intocht in de nieuwe hoofdstad, den 19de Juni 1867 werd hij door de kreaturen van Joarez neergeschoten. Te Parijs vierde men juist het feest der volkeren. Bij gelegenheid der wereldtentoonstelling galmde men het vrede! vrede! naar alle kanten, ofschoon Denemarkens wonden, uit den Oostenrijksch-Pruisieschen veldtocht van 1864, geenszins waren geheeld, en de Boheemsche landman onder zijn ploeg nog knekels van Sadowa vond. Maar de Luxemburgsche kwestie, wier ware toedracht evenwel eerst in 1870 door toedoen van v. Bismarck aan het licht gekomen is, was zoo even (14 Juni) door een konferentie opgelost, en de Europeesche vrede scheen op hechter grondslagen gevestigd te wezen, dan ooit te voren. Wie zou ook anders hebben kunnen meenen, toen men in den zomer van 1867 de gekroonde hoofden naar Parijs zag stroomen en hen als om strijd *la paix!* hoorde prevelen?

Te midden der internationale brooddronkenheid, der univer-

seele feestviering, kwam de tijding van Maximiliaans dood als een donderslag uit helderen hemel. Menig monarch — verschrikt door het beeld der vergankelijkheid in Queretaro — voelde aan zijn kroon, of zij hem ook nog vast de slapen drukte. Of Napoleon destijds iets anders *voelde*? Of hij, de schepper van het Mexikaansche keizerrijk, die Maximiliaan tot de noodlottige daad had overgehaald, *toen* al besepte, dat rijken, uit ongerechtigheid en geweld ontstaan, door ongerechtigheid en geweld moeten verdwijnen?

Als nederige biografen kunnen wij slechts vragen. De geschiedenis — *das Weltgericht!* — zal ons eenmaal wellicht het antwoord geven.

Van algemeene bekendheid is de tusschen Engeland en Frankrijk, gedurende Napoleons regeering, ontstane en steeds van weerszijden vurig gehandhaafde *entente cordiale*. De keizer had de Britsche instellingen, het Britsche volk, reeds als banneling leeren kennen. Hij wist het vele goede, in Engeland opgemerkt, te waardeeren, en meende de Fransche belangen het best te behartigen door ze in overeenstemming te brengen met die van zijn overburen. Het handelstraktaat, dat de protektionistiesche neigingen van den heer Thiers zoo geheel van karakter hebben doen veranderen, had geen ander denkbeeld tot grondslag. Vóór het sluiten van dit verdrag in 1860, had zich reeds een zeer goede verstandhouding tusschen de twee volken gevormd. De Russiesche en Sjineesche expeditiën vooral schiepen een band, die nooit weer geheel verloren ging.

Sommige gebeurtenissen, gelijk de aanslag van Orsini, wiens medeplichtigen in Engeland een zeker toevluchtsoord vonden, en wier uitlevering te vergeefs door de Fransche regeering geëischt werd, wierpen soms wel een leelijke schaduw op de vriend-

schappelijke betrekkingen der twee kabinetten, maar nooit voor langen tijd. Na het wisselen van dikwerf gevaarlijke woorden, reikte men elkaar weer de hand.

Met Italië bleef de keizer steeds op een goeden voet, hoewel de Romeinsche kwestie met haar eindeloze onderhandelingen en komplikatiën aan de gunstige verstandhouding wel eens afbreuk deed. Het vraagstuk, uit de tweeslachtige politiek tegenover het pausdom en het koninkrijk Italië ontsproten, bleef tijdens Napoleons heerschappij onopgelost. De zoogenaamde September-overeenkomst leidde tot geen resultaat en werd te niet gedaan door den Garibaldiaanschen inval, welke echter mislukte, toen hij met de nieuw ingevoerde *chassepôts* te Mentana kennis had gemaakt.

Over 's keizers betrekkingen tot Duitschland kunnen wij weinig zeggen. Zijn rol aldaar sedert het Deensche geschil en Sadowa — toen zij eigenlijk eerst eenige beteekenis kreeg — is nog te zeer in het duister gehuld, om er ook maar naar te gissen, laat staan haar te definieeren en te beoordeelen. Nog is het geen tijd voor het schrijven eener geschiedenis van de staatkunde, die ten slotte naar Metz' en Sedan voerde. Die staatkunde zelve is geenszins voldoende toegelicht, en onder deze omstandigheden achten wij voorzichtig zwijgen raadzamer en rechtvaardiger.

Het zelfde motief geldt ten aanzien van Spanje en België.

De binnenlandsche staatkunde van den derden Napoleon verdeelt zich in twee groote tijdperken: een tijdperk van centralisatie en repressie, vóór 1868, en een tijdperk van meerdere vrijheid na dat jaar.

Het eerste was eigenlijk een volkomen negatie van al die rechten, welken in den tegenwoordigen staat niet meer kunnen worden gemist, en die den grondslag uitmaken van elke waarachtige konstitutie. Door het stelsel van waarschuwingen en willekeurige schorsingen, opheffingen, inbeslagnemingen, was de pers volkomen machteloos en gebreideld. Door een aantal beperkingen was het recht van vereenigen en vergaderen tot een minimum van onbeduidendheid verminderd. De kontrole van het Wetgevend Lichaam beteekende niet veel. Afscheiden daarvan, dat deze gedweë Kamer bijna alle prerogatieven miste, die aan vrije parlementen toekomen, was zij eigenlijk — ten gevolge der officieele kandidaturen — een verzameling van kreaturen der regeering, die met haar door dik en dun gingen. De oorlogsverklaring in 1870 was het laatste en meest schitterende bewijs dezer waarheid.

Voegt men nu bij een onvrije pers: de afwezigheid van het vergader- en vereenigingsrecht; het stelsel der officieele kandidaturen, waardoor een tamme Kamer verkregen werd, die bovendien geen macht hoegenaamd bezat; — voegt men nu bij dit alles, de ministerieele onverantwoordelijkheid en het systeem van alomvattende, alvermogene, onfeilbare prefekten, dan heeft men een beknopt maar getrouw overzicht van Napoleons *konstitutionnele* regeering in de jaren vóór 1868.

Ieder weet zich nog levendig te herinneren, hoe het na dien tijd eenigszins beter werd. *Eenigszins*, want de regeeringshervormingen uit het jaar 1868 beteekenden per slot van rekening nog niet veel. De — ondanks officieele tegenkanting van allerlei aart — gestadig versterkte oppositie in het Wetgevend Lichaam, bijgestaan door de toenemende ontevredenheid van buiten, hadden ze Napoleon als het ware afgeperst. Maar bij den ouden toestand te vergelijken, was de nieuwe een waar paradijs, een groote stap vooruit, en — zulks in het oog houdende — was het geen

wonder, dat het plebisciet van 8 Mei 1870 een meerderheid van 7 mieljoen stemmen opleverde.

Juist toen de nieuwe aera een aanvang genomen had, met het ministerie-Ollivier, waarvan men zooveel goeds verwachtte, juist toen barstte de bom van den Fransch-Duitschen oorlog los.

De jongste gebeurtenissen van Juli 1870 tot Sedan, tot Wilhelmshöhe en Chislehurst liggen nog te versch in aller geheugen, dan dat wij noodig zouden hebben ze weer in herinnering te brengen.

Een oordeel over Napoleons leven en trachten zullen wij ons nog niet aanmatigen. De tijd voor een rechtvaardig vonnis is nog niet gekomen. In een werk ¹, dat bij gedeelten uitkomt, lezen wij in een gedeelte, hetwelk vóór den oorlog verscheen, dat Napoleon de prijzenswaardigste en roemrijkste vorst van alle vorsten was, uit het volk, door het volk gekozen; het toonbeeld der menschlijke volkomenheid, de verzamelplaats van alle deugden. En dat zelfde werk schetste na den oorlog den zelfden man, als een *aventurier sinistre*, die niets dan misdaden op zijn geweten had en Frankrijk in een afgrond van ellende stortte.

De ware oordeelvelling ligt misschien tusschen deze hevige uitersten in.

DE BONAPARTES.

Na den dood van Napoleon den Derde, bestaat de Bonapartistiesche famielje nog uit de volgende leden:

1. de ex-keizerin Marie Eugénie de Guzman, 's keizers gade;

¹ Larousse, *Grand Dictionnaire*.

geb. 5 Mei 1826 en den 29ste Januari 1853 met hem gehuwd ¹.

2. den "keizerlijken" prins Napoleon Eugène Lodewijk Jan Jozef, geboren 16 Maart 1856.

3. de kinderen van wijlen Jérôme Napoleon Bonaparte, koning van Westfalen, zijnde:

a.) uit zijn huwlijk met wijlen Katharina, kroonprinses van Wurtemberg:

Mathilda Letitia Wilhelmina, geb. 27 Mei 1820; gehuwd (21 Oktober 1840) met Anatole Demidoff, prins van San Donato. Weduwe sedert 18 Mei 1870.

Napoleon Jozef Karel Paulus (bekend onder den naam van prins Napoleon), geb. 9 September 1822; gehuwd (30 Januari 1859) met prinses Klotilde Marie Thereza Louise, dochter van Viktor Emanuel den Tweede, koning van Italië. Uit dit huwlijk, de volgende kinderen:

Napoleon Viktor Jérôme Frederik, geb. 18 Juli 1862.

Napoleon Lodewijk Jozef Jérôme, geb. 16 Juli 1864.

Marie Lotitia Eugenie Katharina Adelaïde, geb. 20 December 1866

b.) uit zijn huwlijk met miss Patterson (nietig verklaard bij keizerlijk dekreet van 21 Maart 1805):

Jérôme Napoleon Bonaparte ², geb. 1805 en gehuwd (9 Mei 1829) met Suzanna Gay. Uit dit huwlijk:

Jérôme Bonaparte, geb. 1839; sedert 1855 officier bij de Afrikaansche jagers in het Fransche leger.

4. Charlotte, dochter van Napoleons broeder Lucianus uit zijn eerste huwlijk met Kristina Eleonoor Boyer, geb. 1796; gehuwd (1815) met prins Mario Gabrielli.

5. de kinderen van Napoleons broeder Lucianus uit zijn tweede huwlijk (1802) met Alexandrine Laurentia de Bleschamps, zijnde:

Lodewijk Lucianus, geb. 4 Januari 1813, senator.

Pieter Napoleon, geb. 12 September 1815, oud bataljons chef in het Fran-

¹ Haar biografie, benevens die van prins Napoleon, zal in een aanstaande afl. worden opgenomen.

² In 1861 bracht deze de kwestie der wettigheid van zijn vaders huwlijk voor de Fransche rechtbanken. Deze stelden hem echter in het ongelijk en bekrachtigden het dekreet van Napoleon den Eerste.

sche leger (bekend sedert Jan. 1870, wegens het gebeurde met Viktor Noir.)
Anton, geb. 31 Okt. 1816; gehuwd (9 Juli 1836) met Maria Anna
Karolina Cardinali.

Alexandrine Marie, geb. 12 Oktober 1818; gehuwd met graaf Vincent
Valentini de Canino. Weduwe sedert 1858.

Konstanca, geb. 30 Januari 1838, non in een klooster te Rome¹.

6. De kinderen van Lucianus oudsten zoon: Karel Lucianus Ju-
lius Lourens Bonaparte (geb. 1803, gest. 1857) uit zijn huw-
lijk met Zenaïde Charlotte Julia, dochter van Jozef Napoleon
Bonaparte, koning van Spanje, zijnde:

Lucianus Lodewijk Jozef Napoleon, geb. 15 November 1828; sedert
1868 kardinaal.

Julia Charlotte Zenaïde Pauline Letitia Désirée Bartholomea, geb. 6
Juni 1830; gehuwd (30 Augustus 1847) met Alexander del Gallo, mar-
kies van Roccagiovine.

Charlotte Honorine Jozefine, geb. 4 Maart 1832; gehuwd (4 Oktober
1848) met Pieter, graaf van Rimoli.

Marie Désirée Eugénie Jozefine Filomene, geb. 18 Maart 1835; gehuwd
(2 Maart 1851) met Paulus, graaf van Campello.

Augusta Amalia Maximiliana Jakeline, geb. 9 November 1836; ge-
huwd (2 Februari 1856) met Placida, prins Gabrielli.

Napoleon Karel Gregoor Jakob Filips, geb. 5 Februari 1839; gehuwd
(25 Nov. 1859) met Marie Kristina, geb. 25 Juli 1842, dochter van den
prins van Ruspoli, Jan Nepomuk. Uit dit huwlijk:

Marie, geb. 10 December 1870.

7. De kinderen van Karoline Marie Anonciade, zuster van Na-
poleon den Eerste, die ik echter slechts voor memorie aanhaal,
daar zij, door het huwlijk van hun moeder met Joachim Murat
(20 Jan. 1800), tot de famielje Murat, en niet — altans niet
rechtstreeks — tot de famielje Bonaparte behooren.

¹ De oudste dochter Letitia is den 13de Maart 1871 gestorven. Zij was
gehuwd met Sir Thomas Wyse. Een harer kinderen is Marie (geb. 1833)
eerst met Solms, later met Rattazzi getrouwd. Mevrouw Rattazies zuster
is generaal Turrs echtgenoot.

PRIM

AMADEO

CASTELAR

AMADEO DE EERSTE.

Ieder kent het spreekwoord: *pour faire un civet de lièvre, ayez un lièvre*. Toen de Spaansche volksvertegenwoordiging in Mei 1869, na zeer heftige diskussieën, art. 33 der nieuwe konstitutie — “de regeeringsvorm in Spanje is monarchaal” — had aangenomen, zweefde het velen voor den geest, zoo niet op de lippen. Om den monarchalen regeeringsvorm te kunnen proklameeren, moest men zeker zijn een monarch te zullen vinden, en dat men daarvan zoo zeker niet was — ook in Spanje zelf niet — bleek zeer spoedig uit de instelling van een regentschap (15 Juni 1869), hetwelk dan ook anderhalf jaar in wezen bleef, voor en aler het den Spaanschen Septembermannen gelukte uitvoering te geven aan art. 33 hunner nieuwe grondwet. 't Moet te hunner eere worden gezegd, dat ze zich veel moeite gaven. Maar hun taak was in lange na geen gemakkelijke. Degenen, die zij geschikt oordeelden, weigerden; en voor de weinige liefhebbers deinsden zij te rug. Herhaalde malen werd de kroon neergelegd aan de voeten van don Fernando, hertog van Saksen-Koburg-Gotha, den vader des tegenwoordigen Portugeeschen konings, met eerbiedig verzoek haar toch te willen oprapen, maar steeds werd het aanbod van de hand gewezen. Don

Fernando, indertijd regent van Portugal, tijdens de minderjarigheid van zijn zoon, den lateren Pedro den Vijfde, bleek genoeg van het regeeren te hebben. Hij had geen lust zich aan zijn rustig artiesten-leven te onttrekken, om den vakanten troon te beklimmen; en hij had gelijk ook.

Zijn zoon Lodewijk, de regeerende vorst van Portugal, wilde evenmin iets met de Spaansche zaken uit te staan hebben. Hij weigerde de kandidatuur reeds bij voorbaat, toen hij te weten kwam, dat zij in aantocht was. Daardoor verviel de eenig mogelijke vreedzame oplossing der kwestie, hoe de groote Iberiesche Unie tot stand te brengen.

Alsnu wendde Prim zich tot den grijzen Espartero, stellig een der meest populaire mannen van het Iberiesch schiereiland, en wiens geheele geschiedenis zoo innig met Spanjes historie is saamgevlochten, dat de eene zonder de andere ondenkbaar wordt. Ook hier vermocht Prim's warme overredingsgaaf niets hoegenaamd. De "hertog der overwinning" achtte zich te oud en te zwak voor de zware taak, en bedankte voor de eer. De oude held handelde ongetwijfeld verstandig, maar voor den zoekenden Prim was deze derde weigering in korten tijd niet bijster bemoedigend. Van den hertog van Montpensier, een Boerbon, die volgaarne de kroon van Izabella zou hebben gedragen, indien men ze hem aangeboden had, wilde Prim niets weten. En de meerderheid, welke op zijn hand was, deelde zijn weerzin voor dien kandidaat, welke echter door Topete en door Serrano gesteund werd.

In Sept. 1869 wendde Prim pogingen aan, den tweeden zoon van koning Viktor Emanuel voor Spanje te winnen. De vader weigerde zijn toestemming te geven, omdat de kroonprins Humbert toen ter tijd nog zonder nakomelingschap was. Prim stelde alsnu de kandidatuur voor van 's konings neef, zoon van wijlen den hertog van Genua. Hiertegen had Viktor Emanuel geen bezwaar, maar in Spanje zelf vond de kandidatuur veel tegenstand, voornaamlijk dewijl de

jonge prins Thomas nog slechts 15 jaren oud was en de school geenszins verlaten had. Toch wist Prim zijn zin door te drijven. Maar de nog levende moeder kwam tusschenbeiden en weigerde haren zoon af te staan. Zoo moest Prim onverrichter zake huiswaarts keeren.

Prim was de eenige zoekende niet. Hem hielp o. a. de later zoo bekend geworden Salazar y Mazarredo, afgevaardigde van Brieviesca in de provincie Boergos, vurig voorstander der Iberiesche Unie en derhalve der kandidatuur van don Fernando. Toen deze in dingen gevallen was, kwam Salazar y Mazarredo op het denkbeeld Leopold von Hohenzollern als vorst voor te stellen. Hij had hiervoor zijn bizondere redenen, die hij reeds in Oktober 1869 in een vlugschrift ontwikkelde.

De voornaamste was wel deze, dat Leopold een Portugeesche prinses, zuster van den tans regeerenden koning gehuwd had. Salazar y Mazarredo koesterde altoos weer de illuzie, dat onder Leopolds nakomelingschap de zoo vurig begeerde Iberiesche Unie, op vreedzame wijze zou kunnen worden bewerkstelligd.

De kandidatuur van v. Hohenzollern telde aanvankelijk weinig voorstanders in Spanje. Maar toen alle pogingen om iemant anders te krijgen mislukt waren, begon men meer en meer aan hem te denken, en eindelijk besloot het geheele ministerie hem de kroon aan te bieden, nadat de Cortes op ondubbelzinnige wijze hadden te kennen gegeven "in den Pruisieschen prins" te zullen berusten. Voor de in Sigmaringen te voeren onderhandelingen was Salazar y Mazarredo de aangewezen persoon, en hij kweet zich bij uitstek goed van zijn taak. Hij wist Leopold te bepraten, en in Juli 1870 gaf de Spaansche regeering den buitenlandschen kabinetten officieel kennis van het bestaan der kandidatuur.

Men herinnert zich stellig wat het gevolg was. De hertog de Gramont, sedert 't optreden van 't ministerie Ollivier, minister voor de buitenlandsche aangelegenheden in Frankrijk, verklaarde

op een mooien morgen, dat zijn regeering de troonsbeklimming van prins Leopold, gelijkstaande met het herstel der monarchie van Karel den Vijfde, niet zou dulden. En daar waren de poppen aan 't dansen!

De gelegenheid voor de Galliesche heethoofden om den krijgskreet tegen Pruisen: *Revanche pour Sadowa!* te herhalen was te schoon, dan dat ze die niet zouden aangrijpen. Te midden van het spektakel, dat de Paul de Cassagnacs binnen en buiten het Wetgevend Lichaam veroorzaakten; te midden der zonderlinge komedie te Ems opgevoerd, trok Leopold v. Hohenzollern, door anderen daartoe aangezet, zijn kandidatuur in. Hij dacht zoodoende den oorlog tusschen Frankrijk en Duitschland onmogelijk te maken, maar bereikte zijn doel niet. Doch bleef Spanje altans daardoor buiten schot. Het haastte zich Leopold van zijn belofte te ontslaan, en mocht ruimer ademen, nu de ontbrande krijg tusschen de twee groote mogendheden beperkt bleef. Prim evenwel kon met Faust uitroepen:

Da steh ich nun, ich armer Thor,
Und bin so klug als wie zuvor!

Inderdaad moest hij den arbeid van voren af aan weer beginnen. Het was om wanhopig te worden. Prim nochtans vertwijfelde geenszins. Toen de oorlog een poosje geduurd had, en men zijn vermoedelijken afloop kon voorzien; toen de worsteling als het ware gelokaliseerd werd, en de kans voor een algemeenen strijd in Europa tot een minimum verminderd was, wendde hij zich andermaal tot Viktor Emanuel, met verzoek hem den hertog van Aosta ten behoeve der Spaansche natie te willen afstaan.

Het groote bezwaar van vroeger bestond tans niet meer. Sedert 11 November 1869 was de koning grootvader geworden. Prins Humberts gade, dochter van den hertog van Genua, was toen van den "prins van Napels" bevallen, en de erfopvolging mocht dus voldgende verzekerd heeten.

Viktor Emanuel vergewiste zich eerst van de toestemming zijns zoons, en toen deze niet twijfelachtig meer was, verklaarde hij zich voor de kandidatuur, indien zij door de meerderheid der Cortes werd gesteund en de groote mogendheden er genoeg mee namen (2 Nov. 1870).

Per telegraaf hiervan onderricht, bracht Prim den 4de November de zaak ter sprake in de Cortes. Al aanstonds was de oppositie groot. De republikeinen verzetteden zich met hand en tand, en de Liberale Unie verheelde haar afkeer geenszins. Alleen de progressisten waren met de kandidatuur ingenomen. De regeering besloot er geen gras over te laten groeien, en dreef haar wil door, dat de stemming spoedig — immers reeds den 16de daaropvolgende — plaats zou vinden. Op dien dag waren de Cortes dicht bezet. Van 344 leden waren 311 opgekomen — een ongehoord feit in de jaarboeken van het parlementaire Spanje. Daarvan stemden 191 voor den hertog van Aosta. Hij erlangde 18 stemmen meer dan de vereischte absolute meerderheid. Over de 60 afgevaardigden stemden voor de republiek; een 25 tal voor den hertog van Montpensier; 8 voor Espartero; 2 voor Alfonso (zoon van Izabella); terwijl 19 — Alfonsisten en Karlisten — zich van de stemming onthielden.

De Spaansche granden waren niet de keus des vreemdelings natuurlijk weinig ingenomen. Zij protesteerden luide, doch men trok zich dit protest al bitter weinig aan, even weinig stellig als dat van de ex-koningin (uit Geneve, 21 November), en dat van Karel den Zevende (uit Latour, 8 Dec.). De Cortes benoemden een kommissie van 24 leden om den nieuw gekozen koning te gaan afhalen. Aan hun hoofd stelde zich Ruiz Zorilla, toen — sedert 15 Januari 1870 — voorzitter der Cortes. Een eskader van vijf schepen verliet den 26ste November de reede van Carthagena. Drie dagen later kwam de kommissie in het gezicht van Genua. Daar toenmaals de gele koorts in enkele Spaansche kustplaatsen heerschende was, moesten de heeren eenigen tijd op de reede blij-

ven liggen. De karantaine-maatregel werd op hen toegepast. Zoodra mogelijk echter gaf de overheid hun vergunning aan wal te stappen. Zij spoedden zich daarop den 3de December naar Florence. Den volgenden dag ontving hen "hun koning" in het Pitti-paleis. De commissie bood hem uit naam der Cortes de Spaansche kroon aan, die hij welwillend aannam, na op officieele wijze onderricht te zijn van den uitslag der stemming in het Iberiesch parlement. De desbetreffende oirkonde werd alsnu door Amadeo geteekend. Hij hield vervolgens een kleine redevoering — verzekerende, dat hij de traditiën, waarin hij was opgevoed, niet zou verloochenen, en de hoop uitsprekende, dat hij zijner verkiezing waardig zou blijken te zijn.

Niemant mag betwijfelen, of de jonge man sprak toen uit de volheid zijns harten. Indien de overtuiging, dat zijn koningschap Spanje zoo al niet gelukkig, dan toch gelukkiger dan weleer maken zou, hem niet tot de daad dreef, wat was het dan? De toestand van het schiereiland was alsnog alles behalve benijdenswaardig. Overal roerden zich de partijen. De geestlijkheid was het nieuwe stelsel, dat zich door allerlei revolutionnaire maatregelen had gekenmerkt, geenszins toegedaan, en van het leger verhaalde men niets goeds. Het was eén chaos onder den schijn van orde. In alle opzichten schier mocht hervorming noodig heeten. Hier scheen wel een nieuwe Herakles noodig te wezen om de Spaansche Augiasstallen schoon te vegen van alle misbruiken, die er nog in woekerden. Zulk een reuzentaak schroomde Amadeo niet op zich te nemen. Het treurig antecedent van Maximiliaan, keizer in Mexiko, die ook met de beste bedoelingen een vreemd land ging bestieren, weerhield hem niet. Op zich zelf genomen reeds was dit een daad van moed, die lofwaardig mocht worden genoemd. Maar wanneer men nagaat, wat Amadeo als hertog van Aosta verloor, dan inderdaad verschijnt ons zijn stap in een voor hem nog veel gunstiger daglicht.

Te huis, aan het hof zijns vaders, genoot hij alle genietingen aan zijn rang verbonden, na in het leger en op de vloot zijn plicht te hebben gedaan als soldaat en als burger ¹. Sints 30 Mei 1867 had hij, door zijn huwelijk met de om haar schoonheid en reusachtig vermogen, alom geroemde prinses Maria ², dochter van prins Emanuel Pozzo della Cisterna ³, het huislijk geluk leeren kennen en waardeeren. Den 13de Januari 1869 was hij vader geworden. En nu moest hij het *dolce farniente* als het ware vaarwel zeggen, afstand doen van de aangenaamheden eener kommerlooze existentie, om zich aan het hoofd te stellen van een vreemd land, van een onbekend volk, zich te werpen in de beslommingen, welke meer nog aan het konstitutionneele koningschap, dan aan de onbeperkte monarchie verbonden zijn. Over het voordeel eener verandering in den levensloop kon hier geen illuzie bestaan. Men nam hier niet het zekere voor het onzekere, maar het onzekere voor het zekere. Indien 't geen dwaasheid was, moest het een groote opoffering zijn. Amadeo gevoelde voor het Spaansche koningschap dien inwendigen drang, welken men roeping noemt. Hij stelde zich voor, zijn leven te wijden aan de belangen van een geheel volk. Het was een nobele ingeving. Jammer maar, dat de edele bedoelingen zoo werden miskend, dat de onbaatzuchtigheid zoo slecht beloond werd.

In de laatste dagen van December 1870 scheepte zich Amadeo voor Spanje in, op het zelfde eskader, dat de kommissie naar Genua had overgebracht. Zijn vrouw, die den 24ste November

¹ Hij was eerst kapitein eener brigade, klom langzamerhand op tot luitenant-generaal en nam een roemrijk deel aan den slag van Custoza (Juli 1866), bij welke gelegenheid hij door een Oostenrijkschen jager licht gewond werd. Later kwam hij bij de marine, deed onderscheiden reizen, en werd in 1869 tot vice-admiraal benoemd.

² Geb. 9 Aug. 1847.

³ Uit zijn huwelijk met een gravin Merode: Louisa, Karoline, Ghislaine.

haar tweede bevalling had gehad, moest hij nog niet geheel hersteld achterlaten. Niemand vergezelde hem dan twee adjudanten, die tot zijn getrouwen behoorden. Gansch Italië, dat den prins liefhad om zijn aangename verschijning, zijn innemend karakter, en dat aan de innige genegenheid voor hem uitdrukking gegeven had door talloze gelukwenschen en adressen van sympathie, — gansch Italië voorzeker volgde den jongen man in gedachte over de baren naar Carthagena.

Het lag in het plan, dat hij den 1ste of 2de Januari 1871 zijn intrede te Madrid houden zou, ten einde met het nieuwe jaar zijn nieuwen werkkring te beginnen. En zoo geschiedde het ook. Den 30ste December kwam het koninklijk smaldeel in de haven van Carthagena aan. Daar werd Amadeo opgewacht door den braven Joëan 'Bautista Topete, hetgeen den koning niet weinig verwonderde, daar de admiraal algemeen bekend stond als een vurig voorstander der kandidatuur van Montpensier, en om die reden vaak oneenigheid had gehad met zijn medehelpers der September-revolutie.

Maar weldra werd hem het raadsel opgelost. Degeen, die hem als het ware de kroon had bezorgd — Joëan Prim, markies de los Castillejos, het hoofd, de ziel der jongste omwenteling, was twee dagen te voren, toen hij van het paleis der Cortes naar het ministerie van oorlog reed, door zes booswichten in de nauwe Calle del Turco aangerand. Een der geloste schoten trof den naast hem gezeten adjudant, maar Prim zelf werd zwaar (door acht kogels) in den linker schouder gewond, terwijl ook zijn rechterhand deerlijk verminkt was. (Voor verdere bijzonderheden dienaangaande zie men het zoo belangwekkende opstel van Dr. E. Epkema in het eerste deel van 't tijdschrift: *Onze Eeuw*¹: *Prim en de partijen in Spanje*.) Hoewel men alle

¹ Dit te vroeg gestorven tijdschrift voorheen in 1871 onder mijn leiding.

pogingen aanwendde den ongelukkigen man te redden, moest de kunst weldra haar onmacht bekennen. Zeven kogels wist men uit de wonde te halen, maar een hevige koorts tastte het door bloedverlies verzwakte lichaam aan. De krachten namen snel af, en den 30ste, op het zelfde oogenblik bijkans, dat Amadeo aan wal stapte, blies Prim den laatsten ademtocht uit. De in allerijl bijeengekomen ministerraad droeg aan Topete het voorzitterschap in den ministerraad, de portefeuille van oorlog, alsook de taak op, om naar Carthagena te gaan en daar den nieuwen koning te begroeten. De toenmalige regeeringsmannen wisten wel wat ze deden. Zij waren zich bewust, dat zoo Topete zich liet overhalen, hij als eerlijk man te werk zou gaan en zich bij uitstek goed zou kwijten van zijn plicht, welke ook zijn staatkundige richting mocht wezen. Zoo was het ook. Hoewel de brave admiraal lang aarzelde, zwichtte hij ten slotte voor den aandrang zijner vrienden, en toen hij eenmaal ja had gezegd, handelde hij volkomen in overeenstemming niet alleen met de letter, maar ook met den geest zijner instruktiën.

Niemand kon Amadeo hartlijker verwelkomen dan hij. De geestdrift der bevolking wist hij te prikkelen zoo, dat een vurig voorstander van den Italiaanschen koning het voorzeker niet beter zou hebben kunnen doen. Amadeo was er door getroffen. Maar de gulle ontvangst van de Carthageensche burgerij, van Topete, kon toch den treurigen indruk niet wegnemen, dien de tijding van Prims dood op zijn gemoed maakte. Wat men ook van Prim verhaalde, dat hij slechts een speelpop tot monarch begaarde, om feitlijk zelf te regeeren, het is zeker, dat de jonge vorst in hem den hechtsten steun verloor, dien hij in Spanje zou bezitten. Indien de markies de los Castillejos zelf heerscher had willen zijn, voorzeker de gelegenheid om een staatsgreep te volbrengen ontbrak hem in de twee jaren, die sedert de September-revolutie verloopenen waren, niet. Ik geloof veeleer, dat Prim

eerlijk was en met Amadeo de beste bedoelingen had. Ware hij in het leven gebleven, de koning hadde in hem een trouw onderdaan, een dapper soldaat, zelfs een vriend wellicht kunnen vinden, want hoewel hij in de Cortes, bij het debat over de civiele lijst, de plechtige verklaring aflegde, na de troonsbeklimming te willen aftreden om zich in het burgerlijke leven te rug te trekken, het kan niet twijfelachtig wezen, of op 'skonings aandringen zou hij wel gebleven zijn, wat hij was.

Treurig gestemd door het slechte voorteeiken, waarmee zijn regeering in een vreemd land een aanvang nam, trok Amadeo van Carthagena naar Albacete. Daar, in dat eerwaardige stadje van het oude koninkrijk Murcia, vierde hij het oude en het nieuwe jaar. Den 2de Januari deed hij zijn intrede binnen Madrid. De geestdrift was niet groot, doch grooter dan men die verwacht had. Men begroette zijn nieuwen koning hartlijk: meer niet. Maar de innigheid, welke het volk gevoelt voor den vorst, uit het geslacht gesproten, dat in zijn geschiedenis wortelt, bestond niet en kon ook niet wel bestaan. Het was onmooglijk te vergeten, dat Amadeo vreemdeling bleef, al beklom hij ook den nationalen troon. Er kiemde eenig natuurlijk wantrouwen tegen hem. Wat zou hij doen? Was hij bereid de met zooveel moeite verkregen konstitutie te handhaven? Of was hij wellicht een vermomde despoot, die er op uit zou wezen zijn alleenheerschappij te grondvesten, desnoods op de lijken zijner onderdanen? Zie daar de vragen, die menig burger van Madrid zich zal hebben voorgelegd, toen de koninklijke stoet hem voorbij defileerde naar het paleis der Cortes.

Amadeo begaf zich in de eerste plaats naar de Atocha-kerk, van daar naar het parlement. Volgens het vastgestelde formulier legde hij er den eed op de konstitutie af. De regent Serrano deed afstand van zijn macht, en de president der Cortes, Zorrilla, proklameerde alsnu Amadeo tot koning van Spanje, "door

de gratie Gods en den wil der natie." Groot gejubel volgde toen natuurlijk, en de afgevaardigden drongen zich om den nieuwbenoemde heen, om hem geluk te wenschen, en waarschijnlijk ook om hem wat van naderbij te zien, hem "op te nemen" — gelijk men zegt. Hij echter onttrok zich zoo spoedig mogelijk aan alle ovatieën, en bracht een bezoek bij de weduwe van Prim, die over dit blijk zijner warme belangstelling diep geroerd was. Eerst daarna betrad hij het koninklijk paleis, waar de hooge staatskorporatieën haar opwachting bij hem kwamen maken.

Daags na al deze ceremonieën begaf zich Amadeo met allen ijver aan zijn taak. Hij benoemde, gebruik makende van een zijner weinige konstitutionneele rechten, een nieuw ministerie, waarin, volgens zijn wensch, alle partijen vertegenwoordigd moesten zijn, met uitzondering natuurlijk der anti-monarchalen en anti-dynastieschen.

Tot minister-president en minister van oorlog werd aangesteld maarschalk Serrano; tot minister van buitenlandsche zaken, Martos (demokraat); tot minister van justitie, Ulloa (unionist); tot minister van binnenlandsche zaken, Sagasta (gematigd progressist); tot minister van marine, Beranger (unionist); tot minister van openbaar onderwijs, Zorilla (radikaal); tot minister van kolonieën, Ayala (unionist); en tot minister van financieën, Moret (gematigd progressist).

Alle mogendheden erkenden achtereenvolgens den nieuwen staat van zaken, nadat Amadeo haar officieel kennis van zijn troonsbestijging gegeven had, en dit lag dan ook in den aart der zaak. In Spanje zelf waren niet allen die meening toegedaan. Velen weigerden den eed der gehoorzaamheid aan den vreemdeling, en de hertog van Montpensier werd deswege met verbanning naar een der Balearische eilanden gestraft.

Amadeo zag zich weldra te midden der hevigste partijschappen. Ieder faktie wilde hem ten eigen bate explooteeren. Hoezeer hij

zich ook beijverde om als konstitutionneel koning boven de partijen te staan, feitlijk was hij slechts partijhoofd, of hij wilde dan niet. In den beginne ging alles voor het oog der wereld vrij goed, maar of het feitlijk ook zoo was, daarover zal de geschiedenis eerst in later tijd een oordeel kunnen vellen. Waarschijnlijk is het niet, dat Amadeo lang na zijn troonsbestijging nog vele illuzieën gekoesterd heeft. Maar hij was nu eenmaal koning en moest *faire bonne mine à mauvais jeu*, voordoen alsof het hem bij uitstek te Madrid beviel. Zijne gemalin, die door ziekte in Italië opgehouden werd, kon hij niet voor Maart bij zich zien. Den 17de van die maand, deed zij haar intree te Madrid, na te Alicante geland te zijn.

We kunnen in deze korte schets van Amadeo's regeering de geheele Spaansche geschiedenis der twee laatste jaren niet gaan behandelen. Zoo iets zou ook taamlijk vervelend voor den lezer zijn, vermits deze periode bijna geheel wordt ingenomen door ministerieele krizes van de meest verschillende soort, aangevuld met vruchtlooze Karlistiesche en republikeinsche opstanden en de eeuwigdurende Kubaansche aangelegenheid, die in de beide jaren niet veranderde of verbeterde, maar de *bête noire* bleef van alle elkaar aflossende ministers van kolonieën. Het volgende kronologische overzicht zal den belangstellende beter op de hoogte stellen van het voornaamste, dan het beste aaneengeschakelde verhaal.

3 April 1871. Opening der Cortes¹. Troonrede, waarin verschillende hervormingen worden toegezegd.

¹ Op voorstel van Robledo besloten de Cortes den 23ste December van het vorige jaar, om op 31 Januari 1871 niteen te gaan en nieuwe verkiezingen uit te schrijven. Dezen hadden in Maart 1871 plaats en bezorgden der bestaande regeering een groote meerderheid.

- 12 April 1871. De gevolmachtigden van Spanje sluiten te Washington met de gevolmachtigden der Zuid-Amerikaansche republieken een wapenstilstand voor drie jaren.
- 24 Juni „ De Cortes nemen het wetsontwerp tot legerherforming met 182 stemmen tegen 27 aan.
- 15 Juli „ Aanneming der begrooting met 106 stemmen tegen 46.
- 24 „ „ Vorming van het ministerie Zorilla. Dit progressiesche ministerie bestaat uit Ruiz Zorilla, minister-president (binnenlandsche zaken); Cordoba (oorlog); Montero Rios (justitie); Ruy Gomez (financieën); Beranger (marine); Madrazo (openbare werken en onderwijs); Sagasta (buitenlandsche zaken); Malcampo (kolonieën).
- 20 Aug. „ Bezoek van den Italiaanschen kroonprins Humbert.
- 31 „ „ Afkondiging eener amnestie voor politieke misdrijven.
- 2 Sept. „ Begin der reis van Amadeo, door verscheiden provincieën van het koninkrijk.
- 30 „ „ Bezoek van Amadeo bij Espartero.
- 1 Okt. „ Terugkeer van Amadeo naar Madrid.
- 3 „ „ Val van het ministerie Zorilla.
- 5 „ „ Benoeming van het ministerie Malcampo. Malcampo, minister-president en min. van marine; Manuel Gomez, minister van buitenlandsche zaken; Colmenares, minister van justitie; Angulo, minister van financieën; Candau, minister van binnenlandsche zaken; Montijo, minister van onderwijs en openbare werken; Balaguer, minister van kolonieën.
- 18 Nov. „ Val van het ministerie Malcampo.
- 20 Dec. „ Benoeming van het ministerie Sagasta. Vier leden

- van het vorig ministerie, waaronder Malcampo en Angulo, alsook Topete, treden daarin op.
- 20 Jan. 1872. Opening der Cortes.
- 24 „ „ Ontbinding der Cortes. Nieuwe verkiezingen in April. Dezen — gepaard met onlusten — vallen in ministerieelen zin uit.
- 20 Febr. „ Het ministerie Sagasta treedt gedeeltlijk af. Vorming van het ministerie Sagasta-Malcampo.
- 6 April. „ Begin van den opstand der Karlisten. Ze worden in de volgende maand uiteengejaagd, maar blijven niettemin voortwoelen.
- 24 „ „ Amadeo opent de Cortes.
- 22 Mei. „ Het ministerie Sagasta-Malcampo dient zijn ontslag in.
- 25 „ „ Vorming van het ministerie Serrano-Topete. Hierin treden o. a. op, Candau, Ulloa, Ayala, Balaguer, enz.
- 12 Juni. „ Het ministerie Serrano-Topete neemt zijn ontslag.
- 14 „ „ Ministerie Zorilla.
- 28 „ „ De Cortes worden ontbonden. Nieuwe verkiezingen in Augustus. (Zij vallen gunstig voor het ministerie uit).
- 19 Juli. „ Aanslag op het leven van Amadeo.
- Juli—Aug. „ Reis des konings in het Noorden van Spanje.
- 25 Sept. „ Opening der nieuwe Cortes.
- 8-12 Febr. 1873 Troonsafstand van Amadeo en vertrek der geheele koninklijke famielje naar Lissabon.

Feitlijk beproefde de koning 't gedurende zijn tweejarige regeering met alle partijen. Maar geen enkel ministerie kon in stand blijven. Misschien hadde Amadeo beter gedaan zich aan één fraktie te houden, dan beurtelings de hulp te zoeken van progressisten, konservatieven, unionisten en radikalen. De benoeming

van het ministerie Sagasta was een bepaalde fout van hem. Sagasta had geen populariteit bij het volk, gelijk Zorilla, en 't gebeurde met het geheime dossier was allerm minst geschikt hem in de achting van het publiek te doen rijzen. Te Madrid schreeuwde men meer dan eenmaal niet enkel: "weg met Sagasta!" maar ook: "dood aan Sagasta!" 'T is bekend, dat het ministerie Sagasta-Malcampo den koning zocht over te halen een soort van staatsgreep te bewerkstelligen, en dat de weigering de hoofdreden was van de krisis in Mei 1872 ¹. Wat men ook tegen Amadeo moge aanvoeren — gebrek aan geestkracht, onstandvastigheid, die wifelende houding, welke het erfdeel schijnt te wezen van het wuffe Zuid-Europa — gemis aan konstitutionneelen zin, ten minste, kan men hem niet voor de voeten werpen. Strikt hield hij zich binnen de perken der konstitutie, misschien wel wat al te strikt. 'T was zeker de eenige weg om zich de sympathieën te verzeke ren van een volk, dat hem vreemd was en vreemd blijven moest. De soort van militaire diktatuur, hem door Sagasta aan de hand gedaan, hadde wellicht het koningschap tijdelijk kunnen bevesti gen, ten koste van ettelijke menschenlevens en stroomen bloeds — het mag betwijfeld worden of dergelijk hardhandig stelsel langer stand had kunnen houden dan de milde konstitutionneele regee ring, die hij ten einde toe volhield. Ook de strenge heerschappij van een Narvaez wekte op het laatst slechts weerzin en verzet, en Izabella moest eindelijk voor een opstand vluchten van dat zelfde leger, hetwelk eertijds de antidynastiesche bewegingen met kracht van wapenen had helpen onderdrukken.

¹ De geschiedenis der laatste regeeringdagen van Amadeo is nog duister. Niets zou voorbariger zijn dan nu reeds onvoorwaardelijk geloof te hechten aan het destijds uit Madrid gekomen bericht, dat de konservatieven in Februari 1873 — bij gelegenheid van 't konflikt met de artillerie-officie ren — hun voorstel van 't afgeloopen jaar herhaalden en andermaal afge wezen werden. Doch onwaarschijnlijk klinkt het geenszins.

Met dat al blijft het zeer twijfelachtig, of Amadeo — ondanks zijn goeden wil en zijn voortreffelijke bedoelingen — wel ooit in Spanje had kunnen aarden. Niet alleen de geestlijkheid en de granden waren tegen hem, omdat zij in hem in de eerste plaats den zoon des “rooverkonings” zagen, ook de massa was hem nimmer van harte toegedaan. Wat hij ook deed, hij bleef voor haar een vreemdeling. De nationale trots kwam er bij in het spel, en waar het Spanjaards geldt, is dit niet gering te schatten. Men *achtte* hem als mensch, maar men *wantrouwde* hem als buitenlander. Vandaar een eerbied zonder geestdrift, een soort van koude, gedwongen hartlijkheid, die den jongen monarch vaak tegen de borst moet hebben gestuit. De onverschillige houding des volks bleek het best, toen Amadeo reizen maakte door de provincieën van zijn rijk. In Augustus en September 1871 bezocht hij Oostlijk en Noordoostlijk Spanje: Valencia, waar hij een stierengevecht bijwoonde; Castejon de la Plana; Barcelona, waar hij bij de regattaas tegenwoordig was en een tentoonstelling opende; Lerida en Zaragossa¹. Allerwege werd hij met voorkomendheid behandeld, maar het enthoeziasme was mager, omdat het kunstmatig heeten mocht. Hier en daar nam men zelfs de gelegenheid te baat hem openlijk zijn opinie te zeggen. Te Zaragossa hield de burgemeester een bepaald republikeinsche redevoering tot hem, waarin Amadeo op fatsoenlijke maar taamlijk onheusche wijze verwittigd werd, dat hij, als vorst, Zaragossaas sympathieën niet had. Het zelfde gebeurde nog eens te Santander, toen de koning in den zomer van 1872 — een tochtje makende door de Noordelijke provincieën — over Avila, Vajadolid en

¹ Het was op weg naar huis dat hij Logrono aandeed, om Espartero te leeren kennen. Deze ontving hem gul en in zijn eigen huis — altoos indien men de berichten uit die dagen onvoorwaardelijk gelooven mag, hetgeen wel niemand vergen zal.

Boergos reizende, daar aankwam; en door den burgemeester der plaats begroet werd met een *speech* neerkomende op het volgende: "Tans zijt gij de koning, en daarom ben ik als ambtenaar wel verplicht u de burgerlijke beleefdheid te betuigen. Maar vergt niet meer van ons. Als Spanjaarden, als republikeinen zijn wij uw politieke tegenstanders." Amadeo deed zeker zeer verstandig, toen hij *zijn* burgemeester bedaard liet uitspreken en hem daarop "bedankte." De berichtgever der *Times* vergezeld den koninklijken stoet op deze reis ¹, en zijn rooskleurige brieven werden slechts geëvenaard door de optimistiesche telegrammen der gedweeft *agence Havas*. De officieuzen wist wonder wat te verhalen van het schitterend onthaal allerwege den koning bereid. De *Temps* had een voorzigtiger korrespondent. Ock deze vergezeld Amadeo, maar hij toonde zich in lange na zoo verblind niet als zijn kollegaas. Hij merkte op, dat er op het "schitterende onthaal" veel af te dingen viel, en met het oog op hetgeen later gevolgd is, meen ik zijn brieven meer te mogen vertrouwen dan die in de *Times*. Te Boergos was de ontvangst zoo weinig *loyal*, dat er braaf: *leve de republiek!* geroepen werd, toen de koning door de straten reed. De politie nam eenige personen deswege gevangen, die later evenwel op 's konings uitdrukkelijk bevel weder op vrije voeten moesten gesteld worden.

De republikeinen waren en bleven 's konings ergste vijanden. Uit den aart van hun politiek beginsel tegen elke dynastie gekant, waren zij dubbel gekant tegen een vreemden heerscher, wien zij zelfs het recht betwistten den Spaanschen troon te beklimmen. Hun organen voerden in den zomer van verleden jaar een taal, die niet alle monarchieën geduldig zouden hebben aan-

¹ Zij strekte zich tot Santona, San Sebastiano*, Bilbao, Gijon, Oviedo, Ferrol en la Coroenja. Einde Augustus was hij weder te Madrid, na 2000 mijlen afgelegd en f 250,000 aan liefdegiften uitgegeven te hebben.

gehoord. Dat zij in Spanje straffeloos mocht worden uitgekraamd, pleitte wel voor Amadeoos lankmoedigheid en waren vrijheidszin; voor de hechtheid der konstitutionneele waarborgen. Er bleek ten minste uit, dat de pers waarlijk onbelemmerd was.

Verschillende bladen kwamen er openlijk voor uit, dat de zoon van Viktor Emmanuel het in Spanje niet lang meer zou uithouden; dat het Spaansche volk zijn koning moede was.

De *Discussion* riep uit: "Alle vreemdelingen, die Spanje bezoeken, keeren naar hun vaderland te rug met de gelukkigste herinneringen aan dit edel en gastvrij land. Op dezen regel kennen wij slechts één uitzondering. Doch de schuld daarvan komt niet op het Spaansche volk, maar op den te leur gestelde zelf."

In de *Volante de Madrid* las men woordelijk het volgende: "De vreemdeling (de koning) is gehaat en verafschuwd bij alle Spanjaarden; zijn toestand is onhoudbaar; het volk is op hem verbitterd; de ellende neemt toe; de tyrannie regeert; voor het kwaad bestaat geen geneesmiddel; de reis is aanstaande; de voorbereidselen tot de vlucht zijn in gereedheid; de reiskoffer staat gepakt; de lokomotief heeft reeds stoom; de trein staat te wachten. Het uur van vertrek is geslagen. *Italianen! naar den trein!*"

De *Revolucion Social* van Madrid aarzelde niet te schrijven: "De nieuwe Spaansche monarchie is dood; maar de begrafenis zal niet zonder vuurwerk plaats hebben."

Het bulletijn van de *Combate*, te Madrid verschijnende, berichtte, dat voor den ziekte de krisis gekomen was: "Het dreigend doodsgevaar genaakt; *verandering van lucht* is misschien nog het eenige redmiddel."

In het Italiaansche blad *Roma*, eveneens te Madrid verschijnende, werd gezegd: "Don Amadeo kan zich in Spanje niet akklimatizeeren, en bij de ophanden zijnde verkiezing zal het land een vonnis tegen de dynastie uitspreken."

Geruchten betreffende 's konings afdanken traden talrijker op

dan ooit te voren, hetzij dan dat zijn vijanden die krachtiger hielpen verspreiden dan weleer, hetzij dat ze toen (zomer van 1872) reeds gegrond mochten heeten, en dat Amadeo er inderdaad over begon te denken zijn koffers te pakken. Zijn positie was voorzeker alles behalve aangenaam. Overal moest hij als eenig verwijt het hatelijke: *il étranger!* hooren. Te Madrid bejegende men hem ten slotte als het eerste het beste individu.

“Hier, te Madrid zelfs,” schreef de berichtgever van het *Journal des Debats*, “is de koning een vreemdeling. Niemand groet hem. De ovaties, waarvan de bladen soms spreken, bestaan niet. Zooeven nog had ik gelegenheid om dat gebrek aan populariteit te konstateeren, toen ik hem van een wandelrid in 't *Prado* zag terugkomen. Men zou gezegd hebben, dat het een eenvoudig partikulier was, wien niemand in de stad kende.”

Niet enkel in de republikeinsche pers werd hij daaglijks beledigd en gehoond, zelfs in de Kamer schroomde de anti-dynastische fraktie niet haar afkeer voor hem op bijkans naïeve wijze aan den dag te leggen. Op een mooien morgen las hij in de bladen, dat zij had voorgesteld hem te verzoeken het land te verlaten, en wel in dier voége:

“Zoo de koning, de doorluchtige voorbeelden volgende, welke den eerbied verdienen zelfs van de vijanden der monarchie, door een gedenkwaardige zelfverloochening, door een tijdige abdikatie, tot die groote uitkomst wil medewerken, welke geenerlei macht, hoe bekwaam en sterk ook, heeft durven beproeven, zal hij zich de hoogste der belooningen waardig maken: de *achting van het levend geslacht en de altijddurende toejuichingen van de geschiedenis.*”

Weinig kon men toen gissen, hoe spoedig Amadeo aan de vriendschappelijke uitnoodiging gevolg geven zou.

Zijn vijanden twijfelden zeer aan de mogelijkheid eener vrijwillige abdikatie, en deze twijfel was zoo diep geworteld, dat hij aanleiding gaf tot een poging den gehaten vreemdeling van kant te helpen.

Het komplot werd, naar men zegt, bij tijds ontdekt en wel door Topete, die natuurlijk dadelijk Zorilla daarvan kennis gaf. Zorilla wendde alles aan om den koning te bewegen, op den avond, als wanneer de aanslag moest worden gepleegd (nacht van den 18de op den 19de Juli), niet — gelijk zijn plan was — uit te gaan. Maar Amadeo wilde aan dit verzoek geen gevolg geven. Hij begreep zeer goed, dat zoo het bekend werd dat hij uit vrees te huis bleef, de schaduw zelf van populariteit verdwijnen zou; want zoo er een ondeugd is, die de Spanjaard boven alle anderen veracht, dan is het de lafheid.

De koning ging dus toch uit, en nam de koningin mede, het aan de politie overlatende, zoodanige maatregelen te beramen, als voor zijn veiligheid noodig mocht worden geacht. De eenige voorzorg die hij gebruikte was het medenemen eener talrijke eskorte; dit placht hij anders nooit te doen.

Te middernacht passeerde de stoet de *Rio del Arenal*, op weg naar het paleis. De huurlingen hadden dit oogenblik voor hun misdadig handwerk uitgekozen. Vier of vijf booswichten vuurden hun *trabucos*, kleine geweren met wijden loop, op het koninklijke rijtuig af. Als door een wonder ontsnapten de beide echtelingen aan het dreigende gevaar. Een der paarden van hun voertuig ontving niet minder dan zeven kogels. De koning bleef uiterst bedaad, de koningin werd ietwat zenuwachtig, en dit was haar wel niet euvel te duiden. De eskorte, behoorlijk op het geval voorbereid, schoot van haar kant ook op de boeven, en het gevolg was, dat een hunner ter plaatse zelf dood bleef en een ander gekwetst werd. Deze en eenige anderen vielen der toesnellende politie in handen, die alle moeite had de arrestanten tegen de razende volksmassa te beschermen ¹.

¹ De inhechtenisnemingen bedroegen in het geheel een veertigtal, terwijl bij Prims vermoording meer dan 400 personen in verzekerde bewaring

Zooveel adel van geest, zooveel edelmoedigheid waren er dan toch nog bij die massa aanwezig om haar, hoewel geenszins koningsgezind, met afschuw en verontwaardiging te doen verwerpen de poging, een onschuldig man door gehuurde bandieten neer te schieten. De trots van het Spaansche karakter verhief zich tegen dergelijke lafhartigheid. Men ging den koning weder bewonderen om zijn kordaatheid. Hij was vreemdeling, maar hij was moedig. De moed is internationaal. Niet langer de Italiaan, de held trad op den voorgrond. Terwijl Madrid daags vóór den aanslag wellicht 200 Amadeïsten telde, telde het er tans 20000. De vorsten van Europa zonden felicitatie-telegrammen; de volksmannen van Madrid brachten serenades en aubades zonder tal. 't Was voor één oogenblik een ware geestdrift, een echte toewijding; doch voor één oogenblik ook maar. De goede Amadeo zal de laatste geweest zijn, om aan de bestendigheid van dit *feu de paille* gelooven; en hij had gelijk. De juiste oorzaak zijner impopulariteit immers werd niet weggenomen, zij werd slechts tijdelijk onderdrukt. Toen de aanslag ietwat in het vergeetboek was geraakt, had hij weder als van ouds de bekende vooroordeelen te bestrijden. Koesterde hij na 19 Juli nog eenige illusie, dan moet deze al spoedig weder geweken zijn voor de nuchtere waarheid.

Vrij algemeen beschouwt men het incident van Hidalgo ¹

werden genomen. Velen moesten na een voorloopig onderzoek weder op vrije voeten worden gesteld. De overigen — ten getale van zes — ondergingen hun proces, dat — bij den slakkengang der Iberiesche rechtspleging — eerst einde Februari 1873 een einde nam. Bij het vonnis, toen geveld, werd een der beschuldigten ter dood veroordeeld, de 5 anderen evenwel vrijgesproken.

¹ Ziehier de toedracht dezer veel geruchtmakende zaak. De regeering had naamlijk den generaal Hidalgo tot kapitein-generaal in de Baskiesche provincieën behoemd. Deze officier, die nog in 1866 eenvoudig luitenant der

als de reden van 's konings abdikatie. Ik geloof dat niet. Het

artillerie was, nam in dat jaar zijn ontslag — hij was de eenige van zijn korps, die dat deed — om aan den militairen opstand, die den 22ste Juni uitbarstte, te kunnen deelnemen. Op dien dubbel heeten dag zag men hem op de barrikaden in opstand gekomen artilleristen aanmoedigen en aanvoeren. Men verzekert voorts, dat hij betrokken was in den verfoeilijken en lafhartigen moord, waarvan vier artillerie-officieren, die in de kazerna overvallen werden, het slachtoffer waren. Hidalgo heeft herhaaldlijk ontkend, dat hij aan dezen moord deel had. Doeh hij vond weinig geloof, en zooveel is zeker, dat zijn mede-officieren hem vesehiden malen tot een tweegevecht uitdaagden, en dat hij de uitdaging eenige malen aannam.

Na de revolutie van 1869 werd hij door maarschalk Prim van rang tot rang bevorderd en bij de infanterie overgeplaatst. Alzoo bleef hij buiten rechtstreeksche aanraking met de officieren van zijn vroeger wapen, en dezen lieten hem van dat oogenblik ongemoeid. Maar nu werd hij tot kapitein-generaal in de Baskiesche provincieën benoemd, en op die wijze kwamen de detachementen artillerie in de onder zijn kommandement begrepen divisie rechtstreeks onder zijn bevelen. Toen hij zijn kommandement wilde aanvaarden, weigerden de artillerie-officieren van Vittoria en Pamplona het voorgeschreven bezoek bij hem af te leggen en hem geluk te wenschen; ook dienden zij hun ontslag in.

Dit voorbeeld vond navolging, zoodat weldra de minister van oorlog van meer dan 500 artillerie-officieren het verzoek ontving om ontslag uit den dienst, ook van generaal Urbina, kommandant der artillerie te Madrid.

De ministerraad, die zich met deze zaak moest bezig houden, besloot de benoeming van Hidalgo te handhaven en den officieren, die hun ontslag gevraagd hadden, hun verzoek toe te staan. Voorshands echter zouden hun plaatsen zoo weinig mogelijk aangevuld worden.

Deze kwestie lokte wel niet een ministerieele krisis uit gelijk het vraagstuk der slavernij op Poeërto Rico, maar toch berokkende zij het ministerie veel onaangenaamheden. Zij werd herhaalde malen in de volkvertegenwoordiging ter sprake gebracht. Men viel de regeering meer dan eens daarover aan, haar het niet ongegronde verwijt voor de voeten werpende, dat zij een geheel korps opofferde ten believe van één persoon. Maar Zorillaas bewind bleef steeds onverzettelijk in zijn besluit om generaal Hidalgo

moge de aanleiding tot dien gewichtigen stap zijn geweest ¹, de ware oorzaak lag elders, lag in zijn dieper en dieper gewortelde overtuiging, dat hij 't op den duur niet zou kunnen houden. Bij de Nieuwejaars-receptie en later, na het ontbieden der wetsvoordracht betreffende de afschaffing der slavernij op Poeërto Rico, — een wetsvoordracht, welke 's konings volle sympathie wegdroeg, — was de weerzin der konservatieve partijen voor hem duidelijker op den voorgrond getreden dan ooit. De sedert lang ontkiemde wensch, het zure en dure koningschap ² te laten varen, kwam

de hand boven 't hoofd te houden, en het wist zoo te manoeuvreren, dat 't de meerderheid der Kamer op zijn hand had. Dáns voor de abdikatie nog, sprak laatstgenoemde nopens de kwestie haar vertrouwen in het ministerie uit. Trouwens geschiedde dit, voor een deel altans, ten gevolge der pertinente verzekering, dat de regeering over de middelen beschikte om het artillerie-korps te reorganizeeren. Of zulks wezenlijk het geval was, is niet kunnen blijken.

¹ Amadeo was wellicht op de hand der morrende officieren. Dit zou trouwens voor zijn eerlijkheid en goed inzicht hebben gepleit.

² Deze wensch wordt ook gekonstateerd in het volgende uittreksel van een brief des bizonderen berichtgevers der *Daily News* te Lissabon: "Reeds eenige maanden lang heeft hij er over gedacht, de kroon neder te leggen. Maar hij sprak daarover met niemand. Stellig niet met de koningin, die niet vrij was van het geloof, dat zij in Spanje een "zending" had te vervullen. En het schijnt, dat de koning de bevalling zijner echtgenoot een geschikt oogenblik keurde, ten einde zijn besluit niet door huislijke tooneelen aan het wankelen wierd gebracht. Indien hij nog twijfelde, dan was een overzicht van den staat der financiën zijner gemalin voldoende, om dien twijfel weg te nemen. De huwelijksgift van Maria Viktoria werd in het kontrakt geschat op jaarlijks één mieljoen fr. Daarbij kwam later nog het versterf harer moeder, de prinses della Cisterna. Nu was de civiele lijst, ook al ware die geregeld uitbetaald, verre van voldoende voor het Spaansche hof, en bovendien werd in het vermogen der koningin een groote bres gemaakt door Karlistiesche en andere intriganten, die tot zekeren prijs hun ondersteuning toezegden, terwyl, naar het schijnt,

meer en meer tot rijpheid. Toen zijn vrouw op 30 Januari bevallen was van een zoon, en de hoogere geestlijkheid haar hulp bij den doop onthield; toen Serranoos gade — de etikette met voeten tredende — haar diensten weigerde, voorgevende ziek te zijn, en zich toch allerwege te Madrid vertoonende om te doen zien, dat zij om een geheel andere reden bedankt had — toen scheen de maat vol te zijn. Hij besloot af te treden.

Stellig bestonden er gewichtige redenen om hem van dat besluit af te houden. Het koningschap in Spanje bleek geen sinekuur te zijn. Men moest veel arbeiden en geld toegeven, om dan per slot van rekening nog de kans te hebben van te worden vermoord. Dit alles was zeer waar, maar mocht het Amadeo doen besluiten een eenmaal aanvaarde taak te laten varen? De

ook de expeditieën in de bergen voor een groot deel uit 's konings beurs werden bestreden. Ook het tochtje naar de Baskiesche provinciën had vrij wat geld gekost. De koning dus zag in, dat eenige jaren langer te Madrid zijn vermogen geheel zouden doen verdwijnen, daar hij niet het talent had van dona Izabella, dona Kristina en den hertog de Montpensier, die, niettegenstaande alle uitgaven, Spanje met schitterende fortuinen verlieten. Daarbij kwam, dat het vorstelijk echtpaar zijn leven niet zeker was*. Nooit verlieten zij het koninklijk paleis, zonder de kinderen als voor het laatst te omhelzen. Het grauw werd tegen hem opgeruid door de geestlijkheid en de agenten van verschillende pretendentes; de kuecht van Marforio of de dwerg van Kristina kon door den adel niet met grooter minachting worden bejegend dan Amadeo."

* In oktober 1872 werd een tweede poging gedaan om Amadeo te vermoorden.

Twee mannen, die verborgen stonden achter de standbeelden op een der Piazzas, tegenover het koninklijk paleis, wierpen een zwaren steen naar den koning, met het voornemen om hem te dooden.

De steen viel voor de voeten van een politie-agent neer, doch de kerels, welke er mede geworpen hadden, namen de vlucht, zonder dat men er in slaagde hen te arresteerden.

Men zeide, dat de twee moordenaars den steen naar het hoofd van den koning wierpen, onder het roepen van: "Leve de republiek!"

gevaren, de moeilijkheden aan den post verbonden, had hij moeten wikken en wegen alvorens dien te aanvaarden; maar dien eenmaal aanvaard hebbende, was het niet nobel, was het egoïstiesch van hem, alles in den steek te laten, en slechts aan eigen heil te denken, nu het koningschap geenszins *couleur de rose* heeten mocht. De gevolgen eener afdanking waren niet te overzien. Even goed als de omwenteling kalm volbracht werd, had zij met bloedtooneelen gepaard kunnen gaan, en indien dit laatste geschied ware, welke zware verantwoordelijkheid zou dan Amadeo niet op zich hebben geladen!

Of een en ander bij hem gewogen heeft, weet ik niet, maar zeker is, dat dan het plan om heen te gaan *zwaarder* gewogen heeft dan de rest.

Op 8 Februari 1873, na afloop van den ministerraad, deed de koning den minister-president Zorilla bij zich ontbieden, en deelde hem toen zijn onwrikbaar besluit mede, de taak te laten varen, die hij twee jaren te voren had opgevat. De ander wendde vruchtlooze pogingen aan hem van idee te doen veranderen. Niets mocht baten. Amadeo had gezegd, dat zijn beslissing onwrikbaar was. Zij was ook onwrikbaar. Het eenige wat Zorilla van hem gedaan kon krijgen, was dat hij 24 uren bedenktijd verzocht. Maar het was slechts uitstel van executie. Toen de minister in de zitting der Cortes op Maandag 10 Februari de verklaring aflegde, dat nog niets met officiële zekerheid bekend was, wist hij zeer goed, dat de abdikatie een onherroepelijk feit mocht worden genoemd. De republikeinen beseften 't dan ook volkomen, en slechts met de grootste moeite kon Zorilla hen bewegen, met het afkondigen van 't gemeenebest ten minste te wachten, totdat Amadeo de Cortes door een boodschap zou hebben bekend gemaakt met zijn voornemens. In den avond van dien Maandag hield de ministerraad permanent zitting. De voorzitter van den Raad van State, Olozaga, stelde een concept-

boodschap voor den koning op, die, met eenige wijzigingen, door Amadeo en zijn ministers werd goedgekeurd. Onmiddellijk na de opening der Cortes op Dinsdag 11 Februari las de sekretaris dat gewichtige stuk voor. Om zijn belangrijkheid meenen wij het, *in extenso* te moeten mededeelen.

De Spaansche natie bewees mij een groote eer door mij tot haren koning te kiezen; die eer werd door mij te meer op prijs gesteld om de moeilijkheden en gevaren, verbonden aan de regeering over een land, dat zoo zeer verontrust was.

Doch krachtig door de aan mijn geslacht eigen vastberadenheid, welke het gevaar zoekt en niet ontvliedt; vast voornemens mij alleen te richten naar het belang des lands en mij te stellen boven alle partijen; besloten hebbende den eed, aan de konstituërende Cortes afgelegd, getrouw te zijn, en bereid tot de grootste offers, om aan dit grootmoedig volk den vrede te verzekeren, welken het zoo zeer behoeft, de vrijheid, welke het verdient en de grootheid, waarop zijn verleden en de moed van zijn kinderen het aanspraak geven, — meende ik, dat mijn onervarenheid in regeeringszaken vergoed zou worden door de eerlijkheid van mijn karakter, en dat ik een krachtige ondersteuning in het bestrijden der gevaren en het overwinnen der moeilijkheden, welke ik mij niet ontveinsde, vinden zou in de sympathie van alle Spanjaarden, die hun vaderland liefhebben en oprecht wenschten, dat er een einde mocht komen aan de bloedige en noodelooze twisten, welke sedert jaren het land verdeelen en verscheuren.

Ik beken, dat mijn goede wil mij bedrogen heeft.

Ik heb tans twee volle jaren de kroon van Spanje gedragen, en Spanje heeft niets anders beleeft dan een voortdurenden strijd; het is iederen dag verder verwijderd geraakt van het tijdperk van vrede en geluk, hetwelk ik zoo vurig wenschte te zien aanbreken. Indien de vijanden van Spanjes welzijn vreemdelingen waren, zoo zou ik de eerste zijn geweest, om hen te bestrijden aan het hoofd van het leger, dat even dapper is als gehard tegen vermoënissen. Maar al degenen, welke met het zwaard, met de pen, met het woord het hunne bijbrachten om de rampen der natie te bestendigen en te verergeren, zijn Spanjaarden. Allen roepen den dierbaren naam van het vaderland aan, allen strijden en spannen zich in voor zijn welzijn. Te midden van het krijgsumroer, van het verward, verdoovend

en tegenstrijdig misbaar der partijen, te midden van allerlei verschillende uitingen der openbare meening, is het onmogelijk te bepalen, wie gelijk heeft. En nog veel minder mogelijk is het, een geneesmiddel tegen een zóó groot euvel te vinden.

Binnen de grenzen der wet heb ik het gezocht, maar ik heb het niet kunnen vinden. Wie de wet bezworen heeft, mag daarbuiten niet zoeken.

Niemand zal mijn besluit toeschrijven aan zwakheid. Geen gevaar, hoe dreigend ook, zou mij er toe brengen de kroon neder te leggen, indien ik haar tot welzijn der Spanjaarden moest blijven dragen. Mijn gemoed is niet in verwarring gebracht door het gevaar, waarin mijn edele gemalin heeft verkeerd. In dit plechtig oogenblik vereenigt zij zich met mij in het verzoek, dat men den bedrivers van den gepleegden aanslag vergiffenis schenke. Maar ik ben innig overtuigd, dat al mijn pogingen ijdel zijn en dat mijn verwachtingen niet vervuld zullen worden.

Deze redenen, mijne heeren, doen mij besluiten aan de Spaansche natie door bemiddeling van u, haar wettige vertegenwoordigers, de kroon te rug te geven, welke mij de stem des volks had aangeboden. Ik doe afstand van die kroon, voor mij zelf, mijn kinderen en hun nazaten.

Wees verzekerd dat ik, de kroon nederleggende, niet tevens de liefde nederleg voor het even grootmoedige als ongelukkige Spanje, en de eenige spijt, waarmede ik dit land verlaat, is deze: dat ik daaraan niet al die weldaden heb kunnen verschaffen, welke mijn hart zoo vuriglijk er voor wenschte.

AMADEO.

Gegeven in het koninklijk paleis te Madrid, den elfde Februari 1873.

De Kamer en de opgepropte gallerijen hoorden de lezing zijgend aan, maar toen zij ten einde was, begonnen hier en daar reeds de kreten van: "leve de republiek" te weerklinken, vooral op straat, waar de opgewondenheid natuurlijk niet gering was. Maar in de Cortes stelde de president Rivero voor, den Senaat van het inkomen der koninklijke boodschap te verwittigen, en hem uit te noodigen zich met de Cortes te vereenigen, ten einde samen de soevereine volksvertegenwoordiging te aanvaarden. Toen dit voorstel aangenomen was, verliet een deputatie de zaal om de

senatoren te gaan halen. De zitting — tien minuten voor 4 uur geschorst — werd ten 4¹/₂ uur hervat, zoodra de leden van den Senaat in voldoende getale waren opgekomen. Hun voorzitter, de heer Figuerola, plaatste zich alsnu naast zijn Kollega der Cortés, en de heer Rivero verklaarde de twee takken der volksvertegenwoordiging voor vereenigd. De koninklijke boodschap werd vervolgens andermaal gelezen, en onmiddelijk daarop verklaarde het ministerie, bij monde van den heer Martos, dat het zijn ontslag genomen had. De ministers verlieten hun banken en namen plaats te midden der afgevaardigden.

De heer Rivero bracht in stemming de vraag: "Nemen de soevereine Cortes de abdikatie van koning Amadeo aan?" En met algemeene stemmen werd die vraag toestemmend beantwoord.

Was deze unanimité een verwijt aan den koning, dat hij het land in den steek liet, of mocht zij eerder een bewijs heeten, dat de Cortes zijn beweegredenen billijkten, en zelfs geen poging wilden aanwenden hem van zijn voornemen te rug te brengen?

.....

Op voorstel des presidenten werd een commissie benoemd, om een antwoord op 's konings boodschap te redigeeren. Zij ging op staanden voet tot haar taak over, en middelerwijl schorste de president de zitting andermaal. Bij het terugkeeren der commissie, las een harer leden het adres voor, dat door Castelar was opgesteld. Het werd goedgekeurd, en den koning voor zijn vertrek ter hand gesteld. Het is van den volgenden inhoud:

Sire!

De soevereine Cortes der Spaansche natie hebben met een diepen eerbied de mededeeling ontvangen van Uwer Majesteits welsprekende boodschap. In uw ridderlijke woorden, ingegeven door de rechtschapenheid, de eer en de oprechtheid, hebben zij een nieuw bewijs gevonden der hooge eigenschappen van Uwer Majesteits verstand en gemoed, evenals van uw diepe gehechtheid aan uw tweede vaderland.

Dit volk, edelmoedig en groot als het is, tot dwepens toe gehecht aan zijn waardigheid en tot heldhaftigheid aan zijn onafhankelijkheid, vergeet niet dat Uw Majesteit het hoofd is geweest van den Staat, de vertegenwoordiger van zijne soevereiniteit, met de hoogste wettige macht bekleed. Het verliest niet uit het oog dat het, door Uw Majesteit te eeren en te achten, zich zelf eert en acht.

Sire! de Cortes hebben met getrouwheid het mandaat vervuld, hetwelk zij van de kiezers hadden ontvangen; zij hebben het wettig gezag gehandhaafd. hetwelk gevestigd is door den wil der natie en gewaarborgd door de konstitueerende Cortes. In al hun handelingen, in al hun beslissingen hebben zij de grenzen hunner grondwettige bevoegdheid niet overschreden; zij hebben den wil van Uw Majesteit en de door onze grondwet aan Uw Majesteit verleende rechten geëerbiedigd.

Deze verklaring luide en in ondubbelzinnige bewoordingen afleggende, opdat zij nimmer verantwoordelijk mogen gesteld worden voor het konflikt, hetwelk zij met leedwezen opmerken, doch met geestkracht tot een oplossing zullen brengen, verklaren de Cortes met algemeene stemmen, dat Uw Majesteit is en altoos geweest is de trouwe, zeer trouwe eerbiediger van de rechten der kamers, dat zij getrouw, zeer getrouw, den eed heeft nageleefd, welken Uw Majesteit bij het aanvaarden der kroon heeft afgelegd; zij erkennen de luisterrijke, zeer luisterrijke verdienste (zeldzaam in onzen tijd, waarin staatsgrepen en de uitoefening van een onbeperkt gezag de nederigen onderdrukken) van niet toe te geven aan de verlokkingen, welke hen omringen, die op den troon verheven zijn en een standpunt innemen, waarop het slechts weinigen bevoorrechten ter wereld gegund is zich te bevinden.

Uw Majesteit zal in de kalme harer rustplaats, in haar schoon vaderland het bewustzijn met zich dragen dat, zoo iemand bij machte ware geweest den stroom der omstandigheden te keeren, Uw Majesteit door haar opvoeding in de konstitutioneele begrippen, door haren eerbied voor de grondwet, in staat zou zijn geweest de zaken een anderen loop te doen nemen. Van deze waarheid overtuigd, zouden de Cortes, wanneer zulks mooglijk geweest ware, tot de grootste offers bereid zijn geweest, om Uw Majesteit te bewegen van haar besluit te rug te komen en haar abdikatie te herroepen.

Maar hun bekendheid met uw standvastig karakter en hun overtuiging

dat uw besluit na rijp beraad genomen is en gij daarbij zult volharden, verbieden de Cortes bij Uw Majesteit aan te dringen op een terugkomen op haar besluit, en bewegen hen U te kennen te geven, dat zij het opperste en soevereine gezag in hun handen hebben genomen, ten einde in deze hachtelijke omstandigheden, nu de ernst van het oogenblik tot een spoedig handelen vermaant, het democratiesche beginsel, den hoeksteen van den Staat, en de natie, onze onsterflijke en liefhebbende moeder, te redden. Voor haar zijn wij tot alle opofferingen bereid; onze persoonlijke eerzucht niet alleen, ook naam en leven hebben wij voor haar veil.

Sedert het begin dezer eeuw hebben onze vaders met de moeilijkste omstandigheden te worstelen gehad, en zij hebben die weten te overwinnen, sterk door hun denkbeelden en gevoelens. Spanje was door zijn vorsten verlaten, door vreemde legers overstroomd, in zijn bestaan bedreigd door dien wereldberoemden man, welke den geest der vernieling en des oorlogs scheen te beheerschen; de Cortes waren opgesloten aan de uiterste grens des lands! Welnu, de Cortes hebben niet slechts het vaderland gered en den grond gelegd voor zijn onafhankelijkheid, ook zij hebben uit de bouwvallen eener vroegere maatschappij een nieuwe maatschappij weten op te bouwen.

De Cortes weten, dat de Spaansche natie niet ontaard is, en evenzeer dat zij zelf niet vervreemd zijn van de gestrengte en vaderlandslievende deugden, welke de grondleggers der vrijheid in Spanje bezaten. Wanneer de dreigende gevaren bezworen zullen zijn, wanneer alle hinderpalen zullen zijn overwonnen; wanneer wij de moeilijkheden zullen zijn doorgeworsteld, welke aan de tijdperken van overgang en krisis verbonden zijn, zal het Spaansche goevernement, zoolang Uw Majesteit op Spanjes edelen en gastvrijen grond zal vertoeven, U voortdurend blijken geven van zijn achting, gehechtheid en toegenegenheid; want Uw Majesteit, haar deugdzaam gemalin en onschuldige kinderen, verdienen die. De natie zal Uw Majesteit geen kroon meer kunnen aanbieden, maar zij kan u aanbieden, en doet zulks bij deze, een andere waardigheid, welke niet geringer is dan de koninklijke, die van medeburger van een onafhankelijk en vrij volk.

Gedaan in het paleis der Cortes, den 11e Febr. 1873."

Terwijl de Cortes deze maatregelen troffen en het voorstel aannamen, waarbij de republiek werd afgekondigd, maakte Ama-

deo zich gereed het paleis, dat eenmaal het koninklijke was geweest, met de zijnen te verlaten. Één oogenblik dacht hij er over in een gewoon hôtel zijn intrek te nemen; de toestand zijner vrouw, die eigenlijk nog bedlegerig was (van haar jongste bevalling), gaf hem die gedachte in. Men ontraadde hem het plan ten sterkste, en hij gaf het weldra op, evenals een ander plan, om de hertogin van Aosta achter te laten in het Italiaansche gezantschap, en vast met de kinderen vooruit te reizen.

Woensdag, den 12de, bij het kriecken van den ochtend, verliet de ex-koninklijke famielje bijkans onopgemerkt en in allerhaast de hoofdstad, die zij twee jaren te voren zoo triomfantlijk was binnen getrokken.

“De koningin,” schreef een ooggetuige ¹, “werd in een draagkoets de trappen van het paleis afgedragen. Haar weenende echtgenoot beurde haar zachtkens in zijn armen op, om haar uit de draagkoets in het rijtuig te tillen, en evenzoo werd zij in den waggon overgebracht. Geen parade, geen eerewacht, geen juichende menigte, geen teekenen van het koningschap bij het vertrek. De generaals Burgos en Tassara, graaf de Reus en drie of vier getrouwen uit het huis, benevens een half dozijn leden van de Cortes ² waren de eenigen, die het vorstlijk echtpaar op zijn lange en eentoonige reis vergezelden. Of het door een misverstand geschiedde — zooals mij verzekerd werd — of door de omstandigheid dat ieder zich geheel bezig hield met de belangrijke staatkundige gebeurtenissen, die elkaar met bliksemsnelheid opvolgden — kan ik niet beslissen; zeker is, dat de eenige staatsman van beteekenis, welke den koning en de koningin

¹ De korrespondent van de *Times* te Madrid.

² Zij vormden de kommissie door de volksvertegenwoordiging aangewezen, om het ex-koninklijk gezin uitgeleide te doen naar de Portugeesche grens.

uitgeleide deed, als lid der onttroonde konservatieve partij, tot hen behoorde, welke de katastrofe hadden helpen te weeg brengen. Het was admiraal Topete”, de zelfde man, die den 30ste December 1870 Amadeo te Carthagera verwelkomd had.

Dat Amadeo juist naar Portugal vertrok, was zeer natuurlijk. Hij wilde Spanje verlaten. Daar nu de Noorderspoorweg onveilig werd gemaakt door benden Karlisten, bleef alleen de lijn naar Badajoz over. Daarenboven was hij zeker te Lissabon een gulle ontvangst en bijna *a second home* te zullen vinden. Immers is de koningin van Portugal zijn eigen zuster (Marie Pia, tweede dochter van Viktor Emanuel).

Te Badajoz werd hem en den zijnen de laatste koninklijke eerbewezen. De troepen van het garnizoen stonden in het station, en presenteerden geweer, terwijl de muziek het volkslied hooren liet.

Den 13de in den voormiddag kwamen de hertog en de hertogin te Lissabon aan. De koning en de koningin van Portugal, benevens het ministerie en de Italiaansche en Spaansche gezanten, wachtten hen op, en verwelkomden hen op allerhartlijkste wijze. In de straten krioelde een onafzienbare en belangstellende menigte, die luide vivats aanhief, toen de hooge personaasjes door de straten reden naar het paleis van Belem. De zieke hertogin moest den tocht gedeeltelijk weer in een draagstoel volbrengen. Zij ging terstond naar bed en kwam dadelijk onder geneeskundige behandeling. De meest volmaakte rust werd haar voorgeschreven, die dan ook dringend noodig was, om het — door de bevalling, de vermoeienissen eener lange reis, en de moreele schokken van de laatste dagen — geteisterde gestel voor erger te behoeden. Volgens den berichtgever van het *Journal des Débats* te Madrid was zij recht blijde van het koningschap verlost te zijn. “Goddank”! zou ze uitgeroepen hebben, “nu kan ik ten minste weer rustig slapen.” Dit bericht komt mij vrij wat waarschijnlijker voor dan dat van den *Daily News*-korrespondent te

Lissabon, die in zijn brief d. d. 22 Februari schrijft, dat het afstand doen van de kroon der hertogin meer leed deed dan den hertog.

De ex-koninklijke famielje bleef in Portugals hoofdstad toeven tot den 2de Maart. Amadeo leidde er het leven van een kamerlid in den vakantietijd. Hij jaagde veel (zijn groote liefhebberij), doch ging voor het overige weinig uit. Officieele bezoeken ontving hij in het geheel niet, en vertoonde zich zoo min mogelijk in 't openbaar. Toen zijn gade in zooverre hersteld was, dat zij een zeereis verdragen kon, scheepte hij zich met haar en de kinderen in op het fregat *Roma*, dat de Italiaansche regeering van Napels had afgezonden om hem te halen ¹. De Portugeesche en vreemde oorlogsbodems losten de gewone saluutschoten.

Aanvankelijk bestond het voornemen om te Marseille te debarkeeren, en van daar over land Turijn te bereiken. Reeds waren de autoriteiten te Susa (Mont-Cenis-spoorweg) verwittigd, en had de Spaansche gezant te Parijs, de heer Olozaga, in last de hertoglijke famielje op Franschen bodem te ontvangen en vergezellen. Later schijnt Amadeo van idee veranderd te zijn, en zette de *Roma* koers naar Genua, waar zij den 8ste Maart, des avonds, voor anker kwam. Zoowel hier als te Turijn, werwaarts de reis een dag later werd voortgezet, was de ontvangst allerhartlijkst. In de voormalige hoofdstad van het koninkrijk Italië wachtten de kroonprins Humbert, de prins van Carignan, alle

¹ Dit was slechts een der geringste blijken, die het vaderland hem in zijn moeilijke dagen gaf. Ook adressen van sympathie werden tot hem gericht door het Huis der Afgevaardigden en den Senat, adressen welke hij op even eenvoudige als hartlijke wijze wist te beantwoorden. Het antwoord werd echter eerst veel later in de Italiaansche Kamers voorgelezen. Het had den langzamen diplomatieken weg gevolgd, doordien de Italiaansche gezant te Lissabon met de overbrengst belast werd.

overheden, de verschillende vereenigingen met haar banieren, het garnizoen en de nationale garde den trein op.

Overal was de blijdschap algemeen. Men scheen te vreden te zijn den hertog, de hertogin weer welbehouden te huis te zien. 'T is meer dan waarschijnlijk, dat Amadeo in Italië de zelfde rol zal spelen, die hij er voor zijn koningschap vervulde. Reeds is hij hersteld in zijn rang van senator, met 400,000 inkomen per jaar, in afwachting van hetgeen nog komen kan. Wie weet, of hij niet eerlang zijn gedenkschriften uitgeeft, onder den titel b. v. van: "Twee jaren op den Spaanschen troon, of Oost, West — t'huis best!"

RUIZ ZORILLA.

Behalve het portret van Amadeo vindt de belangstellende aan het hoofd dezer aflevering nog twee anderen. Het eene is van Zorilla, den man die van het staatstoooneel in Spanje afgetreden is, na daarop een schitterende rol te hebben vervuld. Het andere van Castelar, den begaafden redenaar, welke de banken der oppositie verlaten heeft, om op die der ministers te gaan zetelen.

Houden wij ons in de eerste plaats met Zorilla bezig.

Eerst in den jongsten tijd is zijn naam over de Spaansche grenzen tot ons doorgedrongen, en hoewel ieder beschaafd man in de vijf werelddeelen dien stellig meer dan eenmaal uitsprak, is er toch over 's mans verleden zoo weinig bekend, dat het een volkomen nuttelooze poging heeten mag, in biografiesche woordenboeken, in tijdschriften, ja zelfs kranten, iets dienaangaande te ontdekken.

Hij moet van taamlijk geringe afkomst, en in zijn studieën voortgeholpen zijn door welwillende vrienden, die in hem de gaven erkenden, welke later zoo helder uitblonken. Door een rijk huwelijk richtte hij zich later geheel op, en kon er alsnu over denken een politikus te worden. Toen de September-revolutie van 1868 uitbrak, vonden wij hem reeds als afgevaardigde in de Cortes. Hij sprak er niet veel, maar *als* hij sprak, maakte het gesprokene indruk. Hij verkondigde aldoor de meest vrijzinnige denkbeelden, maar behoorde natuurlijk tot de kleine minderheid in de volksvertegenwoordiging. Door zijn geschrijf in kranten en revues had hij zich echter allengs een naam weten te verwerven, en geen wonder dus, dat hij — toen de revolutie eenmaal volbracht was — als koryfee der democratiesche partij, voor de een of andere portefeuille in aanmerking kwam. Hem werd in het kabinet Serrano, hetwelk kort na den 1ste Oktober 1868 tot stand kwam, het departement van openbaar onderwijs en publieke werken toevertrouwd. Al aanstonds ontwikkelde hij in zijn nieuw ambt een rustlooze bedrijvigheid. De ideeën, welken hij in de pers en op de tribune verkondigd had, wilde hij nu toepassen. De praktijk moest de theorie bevestigen. Van daar een reeks besluiten en dekreten, die door het officieele blad van Madrid guldig opgenomen werden, en uitdrukking gaven aan zijn innigst gekoesterde wenschen van weleer. Zijn voornaamste besluit uit dien tijd is wel dat van midden Oktober, waarin hij het verband konstateert tusschen staatkundige vrijheid en neutraal onderwijs.

“Al de voorrechten”, dekreteert hij, “vroeger in zake van onderwijs aan de kerklijke vereenigingen en orden verleend, worden ingetrokken.

“De scholen, die noodig zullen worden geacht om het lager onderwijs onder het volk te verbreiden, zullen van het Rijk subsidieën ontvangen.

“De gemeente-besturen bezoldigen de gemeentelijke schoolmeesters en voorzien in andere uitgaven der plaatselijke school-inrichtingen.”

Zijn beginsel is dus wereldlijk, niet geestlijk onderwijs.

Later werkt hij zijn denkbeeld nader uit. In het dekreet, einde Oktober verschenen, en handelende over de vrijheid van onderwijs en de opening der kolleesjes op de universiteiten, verklaart hij zich tegen onderwijs van staatswege. Voor de hoogeschoolen heft hij het bakkalaureaat en het licentiaat op; behoudt slechts de promotie tot doktor, bepalende dat er geen theologie meer geleerd wordt. “Eens”, meent hij, “zal de dag komen, waarop het onderwijs van staatswege geheel en al moet ophouden. Spanje moet er op uit zijn, dat het recht van allen geëerbiedigd wordt en dat de staat geen taak op zich neemt, die door partikulieren vollediger en met beteren uitslag kan worden ten uitvoer gelegd; de afschaffing van het openbaar onderwijs van staatswege blijft derhalve het doel, waarnaar wij streven, en dat wij zoo spoedig mogelijk moeten bereiken. Tans is die stap nog niet mogelijk, aangezien het land er nog niet op voorbereid is. Indien het onderwijs nu reeds aan de zorg van partikulieren overgelaten werd, zou de intellektueele ontwikkeling van Spanje aanmerkelijk achteruitgaan.”

Den 21ste November 1868 kondigde het officieele blad van Madrid aldus een nieuw dekreet van Zorilla aan:

“De minister van onderwijs en openbare werken heeft aan de gewestlijke besturen een aanschrijving gericht, houdende uitnoodiging om de ingezetenen aan te sporen hetzij zelf, hetzij door tusschenkomst der gewestlijke en gemeentelijke vertegenwoordiging, over te gaan tot oprichting — op de hun geschiktst schijnende plaats — van inrichtingen voor het landbouwkundig onderwijs, alwaar de praktijk in de eerste plaats, doch daarnevens ook de theorie van dat bedrijf zou moeten worden behartigd.

Het goevernement heeft het voornemen onzen landbouw op te beuren uit den achterlijken toestand, waarin hij zich helaas bevindt; het is geneigd de provincieën bij te staan in al wat tot verspreiding der kennis van landbouwzaken kan dienen."

Zoo verstreek het jaar 1868. De republikeinsche beweging op het einde daarvan (Malaga, Jerez, Sevilla) en de verkiezingen voor de Cortes in den aanvang van het volgende, beletteden Zorilla zich geheel aan zijn departement te wijden. Toch bleef hij de Spanjaards vergasten op zijn, vaak meesterlijk, gestileerde dekreten en cirkulaires. Volgens die van 15 en 22 Januari moesten de provinciale deputatieën scholen helpen stichten, en werden ook de gemeenten verplicht binnen twee jaren voor "voldoend" lager onderwijs te zorgen. Later (25 Januari) dekreteerde hij de inbezitneming namens den staat van alle archieven, boekereijen, kunstvoorwerpen, enz. in kerken of kloosters. Te Boergos had de uitvoering van dezen, taamlijk willekeurigen, maatregel den moord van den goeverneur ten gevolge, die, terwijl hij bezig was "in bezit te nemen", verraderlijk om het leven werd gebracht.

Zorilla nam ijverig deel aan het redigeeren en het doen goedkeuren der nieuwe konstitutie. Toen in Juni 1869 een regentschap ingesteld en Prim minister-president geworden was, bleef hij de portefeuille van eeredienst, openbare werken en onderwijs behouden, kwam echter tegen het einde des jaars in een konflikt met zijn ambtgenooten over het beginsel van scheiding van staat en kerk. Uit dien tijd dagteekenen zijn oneenigheden met Sagasta, welke aanvankelijk — immers vóór de omwenteling — ultraliberaal, allengs reaktionnaire neigingen kreeg, en ten slotte algemeen voor konservatief gold.

Zorilla had reeds in November 1869 met zijn ontslag gedreigd. Op aandringen van Prim nochtans, de vriendschap voor wien hij nimmer verloochende, bleef hij op zijn post. Het duurde

echter niet lang. Nadat de kandidatuur van den hertog van Genua in duigen gevallen was, nam het ministerie Prim in Januari 1870 zijn ontslag. Prim stemde er in toe een nieuw bewind saam te stellen; nochtans moest hij Zorilla derven, die niet langer met Sagasta ¹ in één kabinet verkoos te zitten. Tot schadeloosstelling werd hij door de Cortes op 15 Januari 1870 tot hun voorzitter benoemd, hoewel met de kleine meerderheid van slechts 9 stemmen (109 tegen 100, die op Rios Rosas [unionist] en Figueras [republikein] uitgebracht werden.) In den loop van 1870 hoorde men uit den aart der zaak zeer weinig van en over Zorilla. Hij nam zijn voorzitterschap met ijver en nauwgezetheid waar, en bleef voor het overige hart en hand wijden aan het vaderland. Prim vond in hem steeds een allertrouwsten bondgenoot, vooral bij zijn pogingen tot het vinden van een geschikten koning. Toen die eenmaal gevonden was, stelde Zorilla zich aan het hoofd der kommissie door de Cortes benoemd om hem te gaan halen. Elders hebben wij den tocht naar Italië reeds kortlijk beschreven (zie blz. 37).

Amadeo, die zich in het hoofd had gehaald een kabinet te vormen, bestaande uit mannen van alle richtingen, wist Zorilla te bepraten om nog eens met Sagasta op de zelfde banken te zeten. Terwijl deze andermaal de portefeuille der binnenlandsche zaken aanvaardde, stelde Zorilla zich weder aan het hoofd van zijn vroeger departement. De vrede, voor één oogenblik gesloten, was van korten duur. De oude twisten tusschen Sagasta en Zorilla begonnen op nieuw, eerst bedekt, doch later geheel onverholen. De partijhaat werd zóó groot, dat tegenstanders van Zorilla hem door moordenaars uit den weg trachtten te ruimen. Herhaling van den aanslag tegen Prim, die maar al te zeer ge-

¹ Deze trad in het nieuwe ministerie als minister van buitenlandsche zaken op, terwijl Rivero de binnenlandsche zaken waarnam.

lukt was. Twee malen, den 19de Februari en den 9de April 1871, werd de minister door huurlingen overvallen. Beide keeren wist hij aan het hem toegedachte noodlot te ontsnappen. Doch vermoedelijk brachten deze misdadige pogingen, nevens andere omstandigheden, Zorillaas plan om zich tijdelijk uit het politieke leven te rug te trekken tot rijpheid. Hij diende zijn ontslag in, vooreerst als afgevaardigde en later ook als minister. De volgende brief, door hem in dien tijd aan Viktor Emmanuel geschreven, geeft de redenen van zijn toenmalige houding in groote trekken aan:

Sire,

De tijding van mijn ontslagneming als afgevaardigde en van het besluit door mij genomen om mij voor het oogenblik geheel van het staatstoo-
neel te rug te trekken, kan Uw Majesteit niet verrast hebben na de vijf brieven, waarin ik de eer had u mijn overtuigingen bloot te leggen. Ik heb geloofd en geloof nog, dat het geluk van den troon van uw ver-
heven zoon en de versterking zijner dynastie uitsluitend afhangen van de
aanneming eener wezenlijk revolutionnaire politiek, die volkomen de hoop
der konservatieven en Karlisten en tevens alle republikeinsche kiemen zou
vernietigen.

De verheven zoon van Uw Majesteit volgt echter een verzoenende poli-
tiek, die in Italië wellicht vruchtbaar kan zijn, maar in Spanje slechts
dient om den gang der vrijheid te belemmeren ten gevolge van de ver-
scheidenheid der karakters. De verzoening houdt de hoop levendig van de
Alfonsisten en heeft den Karlistieschen opstand mogelijk gemaakt, die niet
te versmaden is, omdat hij beschermd wordt door den mantel van den
godsdienst.

In zulk een ernstigen toestand en den val van den verheven zoon van
Uw Majesteit voorziende, wiens erfdeel vallen zal in handen van de Al-
fonsisten of Karlisten; ziende, dat naar mijn loyale raadgevingen niet ge-
luisterd wordt, trek ik mij in het burgerlijk leven te rug om niet mede-
plichtig te worden aan dergelijke ramp en niet de smart te hebben er
getuige van te zijn.

Ik zou die ramp willen voorkomen ten koste van mijn bloed, nu mijn
raadgevingen tot niets gediend hebben; maar ik zal uit het diepste mijner

afzondering God bidden, dat Hij den koning verlichte, die de hoop der revolutie was, en aan de natie de beproëvingen bespare, die haar bedreigen. Sire, van Uw Majesteit, enz.

Madrid, 1871.

MANUEL RUIZ ZORILLA.

Hieruit blijkt reeds voldoende, welken weg Zorilla op wilde. Of Amadeo kennis droeg van dezen brief? Of Viktor Emanuel hem dien zond? Ik gis zulks bijna, omdat de Spaansche koning kort daarop een langdurig onderhoud met Zorilla had, waarvan het eerste en gewichtigste gevolg was, dat eerstgenoemde met het samenstellen van een nieuw kabinet belast werd. In dit kabinet voerde hij natuurlijk het presidentschap. De Sagastisten lieten het evenwel rust noch duur. Onophoudelijk zwoeren zij daartegen saam, met dat gevolg, dat het weldra onder hun sla-gen bezweek. Nauwlijks was de koning begin Oktober van zijn reis door Noordlijk Spanje teruggekeerd, of de krisis brak uit. Toen de Cortes een voorzitter moesten kiezen leed de regeeringskandidaat Rivero een taamlijk gevoelige nederlaag. De Sagastisten behaalden de overwinning, doordien hun man met 124 st. tot president benoemd werd. Hoewel nu Sagasta zelf niet als minister-president optrad, bestond toch het nieuwe ministerie louter uit aanhangers van hem. Malcampo stond aan het hoofd. Doch slechts voor korte poos. Weinig tijds daarna nam Sagasta het ministerie van binnenlandsche zaken, en het presidentschap weer op zich. Zorilla moest zich sedert zijn demissie vergenoegen met de rol van aanvoerder der oppositie. Deze was echter voorloopig bepaald in de minderheid. De maatregelen der regeering tegen de Internationale werden, ondanks de tegenstribbeling van Zorilla en de zijnen, met overgrootte meerderheid goedgekeurd (10 November 1871). Weldra echter zou de *revanche* komen! Einde Januari 72 kwamen de Cortes weder bijeen. Naar aanleiding eener kwestie betreffende het reglement van orde, wisten de Zorillisten een vijandig votum, en daardoor een krisis, in het leven te roe-

pen. De vergadering stelde het ministerie in het ongelijk, en dit moest tans kiezen tusschen ontslag of ontbinding. Het besloot tot het laatste. Het tooneel, dat in de Cortes voorviel bij gelegenheid dat er het ontbindings-dekreet voorgelezen werd, ging alle beschrijving bijkans te boven. Sagasta en zelfs de koning moesten harde waarheden hooren; onder meer kreten vernam men ook die van Zorilla. Hij riep: "radikalen ter hulpe!". Of dit nu een beroep op de barrikaden was, mag betwijfeld worden, vooral wanneer men nagaat, dat Zorilla nimmer gebillijkt of zelfs verschoond heeft de gewapende aanvallen der republikeinen.

Hoe dit zij, zeker is, dat het ministerie Sagasta al heel weinig eer bij deze zaak behaalde. Wel is waar bezorgden de nieuwe verkiezingen (die trouwens met onlusten gepaard gingen) het — ondanks alle pogingen van Zorilla en de Zorillisten — een taamlijke meerderheid in de Kamer. Maar toen later door de indiscretie van een lid aan het licht kwam, hoe de regeering die meerderheid verkregen had; toen gebleken was, dat zij geknoeid en omgekocht had, toen was haar einde nabij. Reeds omstreeks midden Mei liep het gerucht, dat de fraktie van Zorilla het plan had uit de Kamer te treden, haar mandaat neer te leggen, als demonstratie tegen een kabinet, hetwelk alle maatregelen genomen had zich zooveel mogelijk impopulair te maken. Indien de radikalen aan hun voornemen gevolg gegeven hadden, zou de krisis vermoedelijk veel vroeger hebben plaats gehad. Tans duurde het acht dagen langer. 't Was de openbaarmaking van het geheime dossier, die het ministerie Sagasta tot aftreden noopte. Daarin kwamen allerlei lasterlijke aantijgingen voor tegen de republikeinen en de Zorillisten. Aan Zorilla werd o. a. 't helse idee toegeschreven om Barcelona in brand te steken. Door dergelijke middelen en door het uitstrooien van geld, dat voorgeheel andere doeleinden bestemd was, wist de regeering haar kandidaten zegevierend uit de stembus te doen treden.

Niet dadelijk nam de koning zijn toevlucht tot Zorilla, om een nieuw kabinet te vormen. Serrano was destijds, door zijn overwinningen op de Karlisten, de held van den dag, en kon moeilijk over het hoofd worden gezien. Een ministerie Serrano lag dan ook in den aart der zaak. Zorilla kon dit in zoover minder schelen. Hij toch droeg het stellig besef met zich om, dat men hem vroeg of laat weer noodig, en dat het nieuwe ministerie — voortzetting als het was van het vroegere — geen bestendig leven hebben zou. De hoofdzaak was de verwijdering van Sagasta, en deze was verkregen. Hij kon dan ook met een gerust geweten aan het pas benoemde kabinet zijn steun toezeggen op *ekonomiesch gebied*. Op ander gebied zou hij het des te harder aanvallen.

In zake de gesloten overeenkomst met de Karlisten stelde hij zelfs een votum van wantrouwen en afkeuring jegens de regering voor, en hierbij kwam het tot hevige tooneelen. Toen in de Cortes zijn vriend Martos, ter zitting van 28 Mei, het woord ontnomen werd, in strijd met het reglement, en een afgrijslijk tumult er het gevolg van was, ging Zorilla heen met het zeggen, dat hij zijn ontslag nam als afgevaardigde. Hij deed het ook. Feitlijk bestond er hoegenaamd geen reden tot dit uiterste. Maar 't was een demonstratie te meer tegen het ministerie, en een herhaling zijner taktiek van het afgelopen jaar. Toen wilde hij zich ook "in het burgerlijke leven terugtrekken", en aanvaardde niettemin weldra het ministerschap. Waarom zou iets dergelijks niet andermaal kunnen gebeuren? Hij voorzag, wat er gebeuren zou, en hield zich in de nabijheid van het koninklijk paleis. Nadat het kabinet Serrano de vruchtlooze poging gedaan had om Amadeo tot een staatsgreep te bewegen, werd het afgedankt. De oudminister kwam weer voor den dag, en de koning belastte hem met het samenstellen van een nieuw ministerie. Aan het hoofd daarvan bleef hij tot dat de abdikatie des konings hem eveneens tot abdikatie dwong.

Het kan niet worden betwijfeld dat, indien Zorilla de teugels van 't bewind had blijven voeren, er wel wat goeds tot stand gekomen zou zijn. Wanneer het waar is, dat er gedurende zijn laatste ministerie geen enkel hoofdpunt van zijn programma werd ten uitvoer gelegd, dan moet zulks aan de min gunstige omstandigheden, gedurende dien tijd, geweten worden. Dat Zorilla de noodige kundigheden bezat, om iets deeglijks voor den dag te brengen, moesten hem zelfs zijn vijanden toegeven. Hij was een schrander minister, doordrongen van het besef, dat enkel de vrijzinnige instellingen van den modernen tijd Spanje kunnen redden uit de klauwen der despotie en der anarchie. Hij wilde niet alleen, hij vermocht ook het goede. Welsprekend in den verstandigen zin van het woord, wist hij de tegenstanders te paaien door de kracht, niet van zijn stem en zijn gebarenspeel, maar van zijn argumenten. Door zijn studie had hij zedelijke su-prematie verworven, die niet gering te schatten valt. Deze man, welke zooveel voortreffelijke eigenschappen in zich vereenigde, waardoor hij gunstig afstak bij zijn landgenooten, viel door den wil van hem, dien hij populair had trachten te maken.

Noch de dringende opstand der Karlisten, noch de zaak van Hidalgo, noch de ingewikkelde kwestie van de afschaffing der slavernij, kon hem noopen afstand te doen van de ondernomen taak. Doch op de abdikatie van Amadeo had hij niet gerekend. Deze overrompelde hem gelijk een donderslag.

We hebben reeds, in de biografie van den hertog van Aosta, Zorillaas rol bij die abdikatie geschetst (zie blz. 57). Toen alles afgeloopen was, begaf hij zich met zijn gezin naar Elvas in Portugal. Daar toeft hij nog op dit oogenblik. Men zegt, dat hij er wil afwachten... de dingen die komen zullen. Wie weet, wat de toekomst nog voor hem bergt. In Spanjes belang hopen wij, dat Zorillaas rol nog niet uitgespeeld moge zijn.

EMILIO CASTELAR.

Wanneer Zorillaas vroegere levensjaren weinig bekend zijn, dan mogen die van Castelar daarentegen overbekend heeten. Het machtige woord, dat hem tot een der eerste redenaars van den tegenwoordigen tijd verhief, heeft ook tevens zijn figuur plotsling met een hevige licht bestraald, dat slechts weinigen zijner tijdgenooten deelachtig konden worden. Voor 1869 reeds in Spanje beroemd, is zijn vermaardheid na dat jaar een Europeesche, ja zelfs een universeele geworden. "*Les hommes*", heeft ergens Jules Simon gezegd, "*aiment naturellement tout ce qui vient du coeur, tout ce qui est grand, tout ce qui éblouit. Une action héroïque, ou simplement un acte de générosité, les émeut infailliblement et provoque leur enthousiasme. Ils voient ces actions; ils ne voient pas la justice dans le coeur du juste. Soyez d'Assas, et votre nom sera immortel pour un moment de courage sublime. Mais Aristide, si le sort ne le place pas à la tête de la république, peut n'emporter au tombeau qu'une froide estime*". Wat Simon zoo treffend zegt, is ook volmaakt van toepassing op de *genies discoureurs* gelijk Castelar. Om den *vorm* zijner denkbeelden is hij beroemd geworden, niet dewijl hun inhoud goed, nuttig, waar is. De machtige frazeurs in Frankrijk hebben altoos meer gehoor bij de massa gevonden, dan mannen met gezond oordeel, die hun gedachten op eenvoudige wijze openbaarden. Getuige Gambetta.

Nu wensch ik Castelar geenszins met den ex-diktator te vergelijken. Deze kan niet in de schaduw staan van genen. Castelar is een man van wetenschap, en Gambetta is een nulliteit, wiens eenige verdienste hierin bestaat: dat hij "mooi" spreekt. Het bovenstaande strekt alleen, om de populariteit van Castelar te verklaren.

Castelar is uit Andaloezië geboortig. Te Cadiez aanschouwde hij in 1832 het levenslicht. De eerste levensjaren bracht hij in Elda (provincie Alicante) door. Om zijn opvoeding te voltooien, begaf

hij zich naar Madrid, waar de normaalschool door hem bezocht werd. Na zijn voorbereidende studieën te hebben geëindigd, volgde hij de lessen der Universiteit. Aanvankelijk legde hij zich op de rechtsgeleerdheid, later evenwel op wijsbegeerte en letteren toe. Hij promoveerde. Zijn liberale opvoeding had hem in staat gesteld zijn natuurlijk verstand veelzijdig te ontwikkelen. De vreemde talen was hij vroeg meester, en hij las de uitheemsche klassici in het oorspronkelijk, hetgeen slechts weinige Spaansche geleerden met hem gemeen hebben. Castelar had destijds veel op met de Fransche filozofie en letterkunde. Chateaubriand en Lamartine oefenden vooral veel invloed op hem¹, en daardoor verviel hij in een soort van mysticisme, dat hem tot in latere jaren bijgebleven is, en dat van hem vele demokraten vervreemde. Gelukkig werkte de voortdurende lezing van Duitsche filozofen als Kant, Fichte en Hegel als een heilzaam tegengif. Het redde hem uit de netten van het Neo-Katholicisme, dat destijds juist tot zijn ontwikkeling kwam. De opstand van 1854, welke Izabellaas troon andermaal in gevaar bracht, ontrukte Castelar aan de kalme beoefening der schoone letteren, en wierp hem in den maalstroom der politiek. Liberaal door karakter en opvoeding, nam hij aan de demokratiesche beweging deel met al de hevigheid eens Andaloezieërs. In de organen van Ulloa en Rivero (*El Tribuno* en *La Discusion*) ontvouwde hij de beginselen, die hij opgenomen en in zich zelf verwerkt had; sloot zich aan bij de partij, die zich *demokratiesche* betitelde, en uit de rangen der progressisten te voorschijn gekomen was. Aanvankelijk verkondigde hij slechts ultra-demokratiesche begrippen (zonder het gemeenebest als hoofddoel voor oogen te stellen), maar allengs helde hij meer en meer naar het republikanisme over. Niet alleen in *La Discusion*, *La Soberania* en

¹ Dit blijkt vooral uit zijn eerste pennevruchten, romans als *Alonso el Sabio*, *la Hermana de la Curidad*, *Ernesto*, enz.

El Tribuno (van welk blad hij een tijd lang redakteur bleef ¹), voerde hij het woord voor het volk en tegen de reaktionnaire regeering, ook in het *Teatro real* hield hij voordrachten over de grondbeginselen der democratie. Dezen bovenal verbreedden zijn roem als redenaar over geheel Spanje. Niet minder evenwel droeg zijn welsprekende verdediging van door de regeering vervolgte bladen (als *El Leon Espanol* en *La Soberania*) bij tot de vermaardheid, die hij vroegtijdig reeds verwierf. In 1857 droeg men Castelar het professoraat in de wijsbegeerte en in de geschiedenis aan de hoogeschool te Madrid op. Hij opende zijn akademiesche lessen met een rede op Lucanus, die in de geleerde wereld niet onopgemerkt bleef. Voorts had hij nu ruimschoots gelegenheid zijn theorieën te ontwikkelen en in te prenten bij het jeugdig geslacht. Gedurende een reeks van jaren mocht hij het professoraat met liefde en kracht van innige overtuiging waarnemen ², maar zijn vijanden en benijders waren velen, en onophoudelijk intrigeerden zij bij een regeering, die aan hun inblazingen een maar al te gewillig gehoor verleenden. Castelar — behoeven wij het te zeggen? — werd in hooger kringen niet met welgevallen bejegend. Men haatte hem, want hij was een onverbiddelijk vijand. Men vreesde hem, want hij was een vijand van talent en veelzijdige ontwikkeling, die door woord en schrift reeds een ontzaglijken invloed oefende op de gemoederen. Men poogde hem eerst door

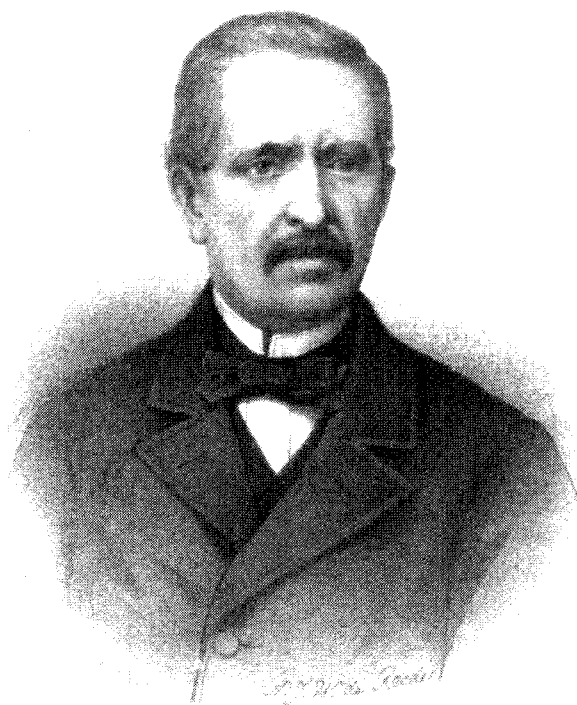
¹ In 1864 richtte Castelar samen met Carrascon een eigen orgaan op: "*La Democracia*", waarin hij op kernachtige wijze voor de vrijheid, voor het individualisme (tegenover het socialisme) in de bres sprong. Dit blaadje had vele vervolgingen te verduren (Castelar verdedigde 't zelf voor de jury) en verdween geheel als gevolg der mislukte omwenteling van 1866. (Zie blz. 79.)

² In deze vruchtbare periode behooren de voordrachten over de "beschaving in de eerste vijf eeuwen des kristendoms, 't "socialisme" en de "idee" (waarin de invloed van Hegel duidelijk in 't licht treedt). Zijn denkbeelden betreffende de democratie rezumeerde hij in 't geschrift: "*Formula del Progreso.*"

dreigementen het stilzwijgen op te leggen, maar toen dit niet hielp, integendeel een grooter geestdrift voor hem in het leven riep, bovenal bij de studenten, ontzette men hem op de meest willekeurige wijze uit zijn ambt. Deze daad van geweld vervulde zijn gemoed met haat en wrok. De opstand van 1866, door Serrano nog bij tijds onderdrukt, gaf hem een welkome gelegenheid zich te wreken. Hij sloot zich bij de insurgenten aan, en was een der eersten op de barrikaden. Doch zijn mede-opstandelingen lieten hem in den steek. Men wantrouwde hem, om zijn republikein-sche denkbeelden. Hij werd na het mislukken der beweging gevangen genomen, en wie weet wat zijn lot zou zijn geweest, indien het hem niet gelukt ware te ontsnappen en de Fransche grens te bereiken. Hij vertrok naar Genève en van daar naar Parijs. Twee jaren lang zwierf hij in den vreemde, de persoonlijke kennis makende van de politieke geloofsgenooten, waarmee hij reeds briefwisseling gehouden had en meestal van de vruchten zijner pen levende. Hij ondernam reizen door Duitschland en Engeland, zijn kennis vermeerderende waar hij kon, en bevestiging zoekende, vaak vindende van zijn denkbeelden. De revolutie, in 1868 uitgebarsten, opende hem weer de Spaansche grenzen. Hij begaf zich zoo spoedig mogelijk naar Madrid, en tans begon voor hem de meest aktieve periode zijns levens, een rustlooze, krachtdadige propaganda, welke hem eindelijk de overwinning bezorgde zijner beginselen en tot de uitroeping der republiek leidde. Niet de hoeveelheid zijner aanhangers, hun energie was het, die de viktorie behaalde. Telkens geslagen, zoowel binnen als buiten de verschillende Cortes, welke in twee jaren elkaar afwisselden, richtten de republikeinen, onder aanvoering van zulke mannen als Castelar, Figueras en Pi y Margall steeds weder het hoofd omhoog. Na nederlagen bij de stembus, vatteden zij vaak de wapens op, om langs dezen — meer en meer gebruikelijken weg — de schade in te halen. Hoewel Castelar aan de meesten

dezer opstanden, die hij als ontijdig veroordeelde, vreemd bleef, zoo was hij bij één hunner betrokken, bij dien nl. van einde 1869. Niet op het revolutionnair slagveld evenwel speelde de latere minister de hoofd- en heldenrol — in de Cortes. Door zijn fonklende redevoeringen over de republiek, de godsdienstvrijheid, de afschaffing der slavernij, de doodstraf — kortom over alle groote vraagstukken van den dag — verbreidde zich zijn roem over gansch Europa. Men erkende hem als hoofd der Spaansche republikeinsche partij, nog voor en alear hij minister van buitenlandsche zaken geworden was. In de Cortes hingen zelfs zijn vijanden aan zijn lippen; zij trilden vaak van ontroering en vaderlandslievenden trots, wanneer zij den edelen man zijn welsprekende en zoo doorwrochte redevoeringen hoorden uitspreken. Castelar overtuigt niet altoos, maar steeds doet hij door zijn machtig woord de gemoederen aan. Bovendien moeten zijn inprovizatieën altoos leerrijk geheeten worden, als wortelende in zijn geschiedkundige studie. Het zijn geen bloote klanken, die als paarden aan zijn lippen ontvallen; in zijn woorden kiemen diepe zin, hooge levenswijsheid, de lessen eener langdurige ervaring. Behalve door het woord, bleef hij in de laatste jaren ook door geschriften werkzaam zijn, ten bate zijner beginselen. Hij was korrespondent van onderscheiden Noord- en Zuid-Amerikaansche bladen en tijdschriften, met name van de *Tribune* te New-York. Ten deele arbeidde hij ook om den broode: 't ware kenmerk van een groot man. Ook in de *Fortnightly Rev.* plaatste hij enkele zijner opstellen.

Sedert hij minister geworden is, moet zijn arbeid natuurlijk van anderen aart wezen. Cirkulaires vaardigt hij tot de mogendheden uit, om de mogelijkheid, de noodzaaklijkheid der Spaansche republiek te betoogen. Één oogenblik heeft men 't bericht uitgestrooid, dat hij zou aftreden. Laat ons hopen, dit niet het geval zal zijn. Het *Spaansche* gemeenebest vooral kan niet buiten Emilio Castelar.

ESTANISLAD FIGUERAS.

ESTANISLAD FIGUERAS.

Hier is een buitenkansje voor de lezers der *Mannen van beteekenis*.

Ik heb in de levensschets van Castelar (blz. 80) gezegd, dat hij onderscheiden zijner opstellen deed plaatsnemen in de zoo gunstig bekende *Fortnightly Review*¹, die echter *dit* partikuliere heeft, dat zij juist niet *fortnightly*, maar wel *monthly* uitkomt. Welnu, één dier opstellen is gewijd aan den man, wiens naam boven deze bladzijde prijkt, en die 't hoofd is van het ministerie, dat tegenwoordig in Spanje de teugels der regeering houdt. Ik was toch al van plan ook Figueras in onze verzameling op te nemen. Zijn verleden, zijn rol in den laatsten tijd vooral, gaven hem aanspraak op een plaatsje onder de "mannen van beteekenis in onze dagen". Ik ga er nu te spoediger toe over, omdat Castelar zijn leven heeft geschetst, en ik meen den lezer geen ondienst en veel genoeg te doen, door *die* schets hier en *bloc* over te nemen, met zoodanige aanvulling als zal blijken noodig te wezen. Men gaat dus lezen de biografie van den Spaanschen

¹ Nummer van 1 Maart 1872.

minister-president door den Spaanschen minister van buitenlandse zaken. Dit maakt deze aflevering, men zal het moeten erkennen, dubbel interessant, verschaft haar een nog scherper aktualiteit.

Tans geef ik het woord aan Senor Castelar. Ik doe dat gaarne, want voorzeker zal hij zijn taak beter weten te vervullen, dan ik ooit zou kunnen.

“De groote kunst is die der welsprekendheid. Behalve dat zij uitmunt door haar innerlijke hoedanigheden van gedachte en betoogkracht, wordt zij — evenals de dichtkunst, evenals de toonkunst, evenals de schilderkunst, evenals de bouwkunst, evenals de strategie en de krijgsmanschap — beheerscht door opperste wetten van beleid en vaardigheid, die strikt zijn gelijk de opperste zedelijke regelen van het recht. Redekunst is de rijkste en meest verscheiden uiting van den menschlijken geest. Men kent haar in alle graden en soorten. Onder de voornaamste kunstenaars der taal, onder de meest uitstekende redenaars, welke ons land en ons parlement eer aandoen, behoort — volgens aller oordeel — Don Estanislao Figueras: een plant van den Spaanschen grond, de roem der republikeinsche partij, welke hem de leiding dankt van haar veldtocht in de konstitueerende Cortes, — een man, die eenig is in onze verheven Kamer, door zijn omzichtigheid en zijn geestkracht. Laat ons, alvorens de kenmerkende eigenschappen van zijn redevoeringen, van zijn staatkundig genie te ontleden, eenige levensbizonderheden geven, welke tot rechtvaardiging moeten strekken van den grooten naam, dien de republikeinsche redenaar als een toonbeeld van waardigheid en standvastigheid op zijn edele loopbaan draagt.

“Figueras werd op 13 November 1819 geboren te Barcelona, het schoone en verlichte Barcelona. In de *Escuela pia* dezer stad, waar hij vijf jaren toefde, volgde hij de humaniora. Daarna beoefende hij de wijsbegeerte — eerst te Cervera en later te Tar-

ragona. Vervolgens bezocht hij, als student in de rechten, de hoogeschoolen van Barcelona en Valencia. Zijn opvoeding was in de maand Juni van het jaar 1842 voltooid. Ondanks zijn drukke bezigheden, bemoeide hij zich toen al met de politiek, een buitengewonen ijver aan den dag leggende in de verdediging der vrijzinnige beginselen. In 1837 werd hij bij de progressisten ingelijfd. Zij vertegenwoordigden de meest radikale neigingen der toenmalige jeugd. Maar zijn werksame geest, en zijn innige bewondering voor al wat goed en edel is, scheidde hem eerlang van een staatkundige school, welke alsnog onbekwaam was, de natuurlijke eischen van een revolutionnair tijdperk te bevredigen.

"In 1840 voegde hij zich bij de republikeinsche partij. Hij was een der eersten in Spanje, die haar beginselen toegedaan waren. Na de gebeurtenissen van 1842, welke met het bombardement van Barcelona eindigden, verschilde hij echter van de andere republikeinen in hun beoordeeling daarvan. Omstreeks dezen tijd trad hij, samen met Mata en Ribot, op in de redaktie van den *Constitucional*.

"Toen de beruchte koalitie tot stand kwam en, uit naam der meest uitstekende liberalen, de teugelen des bewinds generaal Espartero in handen gaf, verzette hij zich daartegen met al zijn macht, en voorspelde het noodlottige gevolg er van. Na den val van den regent en het optreden der *Moderados*, trok hij zich te rug binnen de stad waar zijn moeder woonde (Tivisa in de provincie Tarragona). De betrekkingen met de republikeinen werden niet door hem afgebroken, want in 1848 benoemden dezen hem tot haar vertegenwoordiger te Madrid, om er de beweging, door de liberalen op 't getouw gezet, te ontwikkelen. De omwentling, tweemaal ondernomen, werd tweemaal verpletterd, en Figueras begaf zich naar Tarragona, waar hij zich als advokaat in 1849 vestigde. Daar werd hij twee jaren later door het eerste kiesdistrict van Barcelona naar de Cortes afgevaardigd. Hij vormde toen

in de bestaande Kamer, samen met Orense, Lozano en Jaen, een kern van republikeinen.

“In 1854 werd hij lid der revolutionnaire junta van Tarragona en afgevaardigde voor de Cortes in de zelfde provincie. Hij behoorde tot de 21 volksvertegenwoordigers, die den 30ste November 1854 tegen het koningschap hun stem uitbrachten. Sedert dat tijdstip toeft hij steeds te Madrid. Als advokaat heeft hij een benijdenswaardigen roem verworven. Hij is een der eerste rechtsgeleerden der hoofdstad. In 1862 werd hij andermaal door het eerste kiesdistrikt van Barcelona tot afgevaardigde benoemd, en betwistte later zijnen vriend Nicolas Maria Rivero het bestuur der Liberale Unie, die destijds aan 't bewind was. Toen de twee partijen, de progressistiesche en de republikeinsche, zich teruggetrokken hadden, en de beweging van 3 Januari 1866 mislukt was, liet Figueras voor een poos de aktieve staatkunde varen. Toch bleef hij met de meest bekende mannen zijner partij betrekkingen onderhouden, onverpoosd — hoewel slechts middelbaar — met zijn vrienden doorwerkende, om den triomf te verzekeren der tweede revolutionnaire beweging, welke in Juni van het zelfde jaar plaats vond. Na die mislukte poging, wier gevolgen zoo noodlottig waren voor de liberale partij, nam hij vastberaden deel aan de samenzwering welke, in overleg met de aanvoerders in ballingschap, te Madrid gesmeed werd.

“Dien ten gevolge werd hij den 12de Mei 1867, op bevel van Narvaez, en samen met zijn vriend Nicolas Rivero, in hechtenis genomen en in de Saladero gevangen gezet. Hier bleef hij twee dagen, waarna een kommissaris van politie en twee nationale garden hem naar Pamplona overbrachten. Kort daarop beval de regeering hem om Aosis tot zijn verblijf te kiezen. Hij werd in Oktober van dat zelfde jaar 1867 weder op vrije voeten gesteld, als wanneer de regeering — sedert de omwentling in Aragon en Katalonië bedwongen was — niets meer te vreezen had. Ver-

volgens werd hij tot lid der revolutionnaire junta, tot vrederechter in zijn distrikt, en — bij de gemeentlijke verkiezingen — tot lid van den raad in het Hospitaal-distrikt benoemd. Bij de verkiezingen voor de konstitueerende Cortes stelde hij zich kandidaat te Barcelona, Tortosa, Vich en Madrid. In beide eerstgenoemde plaatsen werd hij tot afgevaardigde verkozen.

“Tans op de hoogte zijnde van Figueras leven, zoo kunnen wij een blik werpen op de verstandelijke eigenschappen, welke hem zoozeer onderscheiden.

“Een der twee groote kenmerken van onzen vriend — misschien wel zijn grootste — is de adel van zijn geest. Niemand, zelfs zijn grootste vijand niet, zal de eerlijkheid zijner bedoelingen, de rechtschapenheid van zijn gemoed, en de vlekkeloosheid zijner levenswijze miskennen. Achter een uiterlijk, dat uitdrukking geeft aan de lieflijkheid en plooibaarheid, goedaardigen karakters eigen, verbergt zich bij hem een ontembare geestkracht. Deze stelde hem in staat, met kalm en helder hoofd, pal te blijven in een land, waar wij zooveel zwakheden, zooveel aarzelingen zien, enkel en alleen verklaarbaar door het aanwezig zijn van eigenschappen, lijnrecht in strijd met die, welke in Figueras schitteren, nl.: gebrek aan kracht in den geest, gebrek aan vertrouwen in de denkkeelden. Niets is moeilijker dan vooroordeelen uit te roeien. Gewoonten schieten wortel in en blijven bij het volk, al zijn ook de instellingen verdwenen, onder wier bescherming zij in het leven werden geroepen. 't Is een alledaagsche Spaansche dwaling, te gelooven dat boosaardigheid en onoprechtheid noodzaaklijke elementen van een staatkundig karakter zijn. Dit moge zoo wezen in de paleizen der vorsten, waar alle soorten van kuiperij en politieke onzedelijkheid haar natuurlijk verblijf hebben gevestigd — de handelingen der vrijzinnigheid, de politieke daden der natieën, de gemoederen van volksredenaars moeten eerlijk, moeten edel en in de verhevenste beteekenis zedelijk zijn.

“De volksredenaar moet, even als de Grieksche atleet, naakt in het strijdperk treden. Hij mag niets verbergen, zelfs niet gene hartkloppingen, welke hovelingen met hun kleinoediën, hun fluweel en hun borduurselen verhelen en wegdrukken. De eerste deugd van den volksredenaar moet de vrijmoedigheid, het edelste kenmerk van zijn gemoed, de getrouwheid zijn. Maar indien hij aan vrijmoedigheid in de uiting der gedachte, aan eerlijkheid des gemoeds, nog het beleid paart, dat deel uitmaakt van de tactiek zijner vijanden; wanneer hij hen kan bevechten met hun eigen wapenen, bijeenverzameld op het zelfde slagveld, dan verheft zich de volksredenaar ontzaggeijk. Hij wordt immers geducht, zelfs onder de meest ongunstige omstandigheden. Zoo is dan Estanislao Figueras: de ongeëvenaarde bekwaamheid, de oprechtheid, de getrouwheid zelf in die Cortes, waar zooveel begaafde redenaars met buitengewonen glans hebben geschitterd.

“De redenaar moet niet beoordeeld worden naar één zijner kwaliteiten, ofschoon een gladder tong en een vruchtbaar brein hoofdvereischten voor hem zijn. Neen, hij moet naar allen worden beoordeeld, zoowel naar het gelaat als naar de stem, zoowel naar den toon als naar het gebarenspeel. Al deze elementen immers dragen bij tot den luister zijner welsprekendheid. Estanislao Figueras vereenigt groote kwaliteiten in zich. Zijn fyzionomie bezit die redenaarsuitdrukking, waarvan de ouden gewagen. Zijn houding is vol majesteit, en zijn gebarenspeel, noch levendig noch afgemeten, maar steeds overeenkomstig de indrukken zijner ziel, mag zijner houding waardig heeten. De onveranderlijke kalmte, de zelfbeheersching en de goedige glimlach, die hem nooit verlaten, ook al verlaten woorden der bitterheid zijn mond; de volmaakte bedaardheid, welke zulk een treffend contrast vormt met den hartstocht, dien zijn welbespraaktheid bij de hoorders opwekt — al deze hoedanigheden stempelen Figueras tot een onzer grootste redenaars in het Parlement, en zijn voortdurende strijd

aldaar tot een der cieraaden der republikeinsche partij. Als de gezichtseinder verduistert, als de zee onstuimig wordt, als de moeilijkheden ons overstelpen, dan keert zich aller blik instinktmatig naar Figueras, zeker gelijk men is, dat men hulp verwachten kan van zijn onvergelykbaar beleid. Wanneer wij ons verstrikken in rechtsproblemen, dan weet hij hun oplossing voor te stellen. Wanneer wij ons storten in den maalstroom der staatkundige kwestieën, staat zijn meesterlijke beslissing ter hulpe gereed, met dat instinkt der rechtvaardigheid, hetwelk een der grootste redenaarsgaven mag worden genoemd.

“Nooit zal ik het merkwaardig incident vergeten, toen — bij de manifestatie tegen de *Quintas* — de geheele Kamer zich tegen ons wendde om eenige woorden onzer geachte vrienden Ortense en Pierrad. Sagasta stapelde vlammeende woorden op ons hoofd; Prim bedreigde ons, en Topete had de hem eigenaardige vlagen van rustverstoring. Sommige gefronse wenkbrauwen schenen ons met uitstooting uit de Kamer te bedreigen. Figueras alleen toonde zelfbeheersching in deze wanorde, den ervaren zeeman in een woedenden storm gelijk. De eenen vermaande, de anderen ondersteunde hij. Met gebiedend gebaar temperde hij den rechtmatigen toorn zijner partijgenooten — geweldige slagen uitdeelende in toespraken, verpletterend als de bliksem voor het gemoed der vijanden; de grootste nederlagen in overwinningen herscheppende; wanorde en opschudding beteugelende; en in ons midden wederkeerende, ongedeerd, met zijn huisgoden en zijn gezin, gelijk Virgilius verhaalt dat Aineias uit het brandende Troja vlood.

“In onze dagen heeft de staatkundige welsprekendheid veel van haar waarde verloren. De pers is de groote mededingster der tribune geworden. Gene overschaduwet deze. De onderwerpen, tegenwoordig in behandeling, zijn veelal prozaïsch. De apostroof, de invokatieën en andere figuren der Grieksche redekunst zijn uit ons parlement gebannen en kunnen niet worden beproefd, dan

wanneer de redenaar weet te heerschen over het gemoed van een auditorium, dat meestal vijandiggezind is. Op het nieuwere gestoelte kan men noch zijn gedachten, noch zijn aandoeningen kenbaar maken. Vergelijk dit beperkt gehoor, dezen engen halven cirkel¹ met de Grieksche agora. In het verschiet: de zee, evenals de gezichtseinder van een tooneel; rondom: het volk beurtelings razende van toorn of tierende van geestdrift; het groene veld: verciërd met de beeltenissen der goden of de graven der helden. Tot dezen allen kan een Demosthenes zijn smeekende armen uitstrekken, en, de dagen van Marathoon in het geheugen roepende, de *manes* bezweren, die weldra in majesteitsvolle schimmen opdemen, om hun geest en met hun geest hun moed te prenten in de harten der ontaarde Atheners, gereed land en republiek, beiden, op te offeren.

“Dit is de reden waarom onze Kamer-welsprekendheid moet wezen: spaarzaam met verciërselen, zonder daarom af te dalen tot een school-welsprekendheid; nauwkeurig zonder stroefheid, levendig zonder hartstocht, gestreng zonder bitterheid; altoos gereed den vijand aan te vallen, maar nooit onridderlijk; op verstandige, geenszins oproerige wijze wedijverende met de oppositie; behendig, onvermoeid, vaardig om de grootste uitwerkingen te verkrijgen met de meest eenvoudige middelen. De redenaar, welke opstaat en zijn eigen denkbeelden tot het uiterste doordrijft, zonder te letten op den weldadigen invloed van tegenovergestelde meeningen; welke ruw tegenover antagonisten, weerbarstig en praatziek wordt; welke prijsgegeven is aan den toorn, zich lucht gevende in grofheden en verwenschingen — zoodanige redenaar behoort niet te huis in een parlement. Bij het publiek komt hij toch niet verder, en hij kan daardoor noch den maatschappelijken invloed verwerven, dien zijn partij noodig heeft, noch ook zijn eigen denk-

¹ Castelar heeft hier het oog op de Spaansche Kamer.

beelden te pas brengen. Dezen behooren met de meest mooglijke voorzichtigheid te worden ingekleed, vooral wanneer zij nieuw of hevig zijn. De hartstocht moet worden bewaard voor enkele, buitengewone gelegenheden, evenals de atmosfeer de stralen bewaart, welke de wasems moeten opzuigen. Afwisselingen zijn aangenaam in de kunst, en contrasten noodzakelijk. Naar het verhevene mag men slechts zelden haken, maar men bereikt het vaak zonder 't te willen. Want het verhevene is een lichtpunt in de ziel, en de gedachte, welke het ingeeft, gelijk een elektrischen schok.

“Met deze vluchtig neergeschreven gedachten, geloof ik de redevooreringen van Figueras te hebben geschetst. Zij zijn deeglijk, juist en glansrijk; ernstig, hoffelijk, bedaard en vol gezond verstand; uitermate scherpzinnig en tevens overtuigend. Wanneer hij het verhevene zoekt, dan bereikt hij het ook. We herinneren ons den avond, toen hij zijn *creo en dios* uitsprak. Voor één oogenblik werd het parlement een tempel. En wanneer hartstocht noodig is, weet hij, hoe hartstochtlijk te wezen. We herinneren ons zijn uitvallen tegen den hertog van Montpensier.

“Maar zijn bizondere eigenschap is die fijne glimlach, welke den vijand wondt, gelijk vluchtig vergif. Welk een doordringende blik om het zwakke punt te erkennen in de wapenrusting zijns vijands! Welke behendigheid in het zaaien der tweedracht! Welk verbazend geheugen, dat de geschiedkundige bescheiden — zoo lastig voor de oppositie — weet op te delven! En, bovenal, welk instinkt der rechtvaardigheid! Nooit is hij het slachtoffer van uitvluchten. Hij weet hoe slag te leveren, wanneer zijn vijanden den strijd niet kunnen beginnen. Hij weet stormen te wekken op de banken der oppositie met de zelfde gemakkelijheid, waarmee hij ze beteugelt onder zijn partijgenooten. Ten slotte: welke bondigheid en welke vaardigheid! Homeros noemde zijn Achilleus den snelvoetige! We zouden Figueras' welsprekendheid lichtgevlengeld kunnen heeten, zagen we niet, hoe deze wieken den storm trotseeren. In het Spaansche parle-

ment is Figueras ongeëvenaard, wanneer het geldt een schermutseling te beginnen, den strijd te openen, een uit- of aanval te leiden — voor al datgene, waarbij de ingeving van het oogenblik een vereischte is.

“Steeds mag Figueras een strijdlustig redenaar heeten, en daarin ligt de oorzaak, dat zijn staatkundige betoogen in de konstituërende Cortes, welke soms door skepticisme het parlementair debat in een akademiesch debat herscheppen, minder schitterend zijn dan zijn plotslinge hartstochtelijke polemieken. Wanneer de verwikkeling eensklaps rijst; wanneer hij antwoordt op een uittarting; wanneer zwarte wolken hem overvallen op moeilijke paden; wanneer de donder hem verrassend in de ooren klinkt, en de bliksemstralen voor zijn voet de ruimte doorklieven, dan maken de hinderpalen hem nog sterker. Hij neemt in krachten toe door de voor hem opdoemende bezwaren.

“De geschiedenis van Figueras' loopbaan als redenaar in de Cortes is tevens die van den vooruitgang der republikeinsche denkbeelden in Spanje. Toen hij op het eerste kongres het woord voerde, was hij te nauwernood 25 jaren oud — en hij stond alleen in de wereld! Naderhand had hij twee of drie strijdgenoeten. In 1854 stemden twintig afgevaardigden tegen de monarchie. In 1869 stemden zeventig volksvertegenwoordigers voor het gemeenebest. Toen Figueras, nog bijkans een kind, de volksvertegenwoordiging binnentrad met de schuchterheid, zoo natuurlijk van iemand, die voor het eerst in de Cortes verschijnt; toen hij daar leerde kennen de zoo machtige monarchie en den nog populaireren koning, met redenaars, die troon en koningschap beiden verdedigden, en generaals, die al deze kracht hielpen; toen hij stond tegenover den vergulden, den schitterenden muur der oppositie, die geruggesteund werd door een overlevering van twintig jaren — verfrischt door de jonge vrijheid — toen kon niemand gissen, dat op zijn voorwaartschen tred al deze bolwerken zouden sid-

deren; dat de troon zou wankelen op het geluid zijner stem, en dat de Voorzienigheid hem had uitverkoren om van degenen te zijn, die 't afgodsbeeld naar beneden zouden rukken. Hij sloeg het, en zoo werd hij van rechtswege de aanvoerder der republikeinsche minderheid op het veld van den konstitutionneelen strijd.

“De republikeinsche minderheid zal in de toekomst beoordeeld kunnen worden. Zij vormt een falanks, even invloedrijk als en niets minder uitstekend dan de mannen van 1812. Haar geestdrift voor ideeën is onbegrensd en haar volharding in den strijd is ongeëvenaard. Haar komt de glorie toe, aan de beraadslagingen die kalmte en mannelijke bezadigdheid te hebben gegeven, welke alleen de innig gewortelde overtuiging en de onweerstaanbare kracht bezitten. Zij heeft de meest ingewikkelde vraagstukken, de moeilijkste problemen gebracht in de lichtvolle sferen der wetenschap. Steeds heeft zij voorgestaan de orde, niet alleen als een opperste behoefte des oogenblik, maar ook als een noodzaaklijk element in haar partij. Haar stem heeft de godsdienstige onverdraagszaamheid vermoord. Haar beraadslagingen hebben in het naburig zustergebied van Portugal een edel republikeinsch streven opgewekt, dat ons volk moet bevestigen en bekronen. Haar denkbeelden zijn geweest gelijk een lichtstraal, dringende in de kerkerholen der verdrukten. Europa, van de straat van Gibraltar tot aan den Helleenschen archipel, van Noorwegens kust tot Italiëns stranden, heeft in alle talen vertolkt de redevoeringen, die binnen zoo korten tijd de Spaansche tribune herschiepen tot een evenbeeld der Fransche, als deze in haren hoogsten roem schitterde; tot een berg Thabor van het menschlijk geweten.

“Een groot deel van den arbeid, van de leiding der republi-

¹ Ik geef alles weer, ook dit, hoewel het nu ietwat *out of date* is; maar het getuigt van zulk een zuiveren en diepen blik in de toekomst, dat het alleen als zoodanig reeds merkwaardig heeten mag. — H. T.

keinsche partij komt voor rekening van Figueras, zijn welsprekendheid, zijn rechtschapenheid, zijn karakteradel. Sommigen schijnen er naar te streven zijn andere eigenschappen te verkleinen, alsof er in de lotgevallen der menschheid, in de oneindige verscheidenheid harer wegen, niet kwaliteiten zouden gevonden worden, die ten koste van andere kwaliteiten bestaan en wegen. Wanneer men in het rijk der natuur een volmaakt wezen konde maken, met de stem van een nachtegaal, de kracht van een olifant, de gewindheid van een paard, en de vlucht van een arend — dan zou men een monster vervaardigen. Voor den geest is het niet anders. De verheven toorn van een Mirabeau is niet in harmonie met de kalme en volmaakte manier van Vergniaud. De eerste is groot in zijn redevoeringen, omdat zij kort zijn, gelijk vaerzen van Esquilo, welke tragieschen schrik inboezemen. De laatste munt uit door zijn toespraken, omdat zij volledig zijn, als een treurspel van Sofokles, of zonder fout, als een beeld van Praxiteles. Fox doordrong zijn toehoorders niet met geestdrift, dan na veeltijds verward en overijld te zijn. Chatham werd niet om zijn majesteit bewonderd, zonder vaak van stijfheid te worden beschuldigd. Burke schitterde niet in al zijn verhevenheid zonder zich eerst in duisternis te hebben verloren, alsof het noodig ware den nacht nog donkerder te maken om de helderheid van den dag machtiger te doen uitkomen. Ik geloof niet, dat ik overdrijf wanneer ik beweer, dat de Spaansche welsprekendheid even hoog staat als eenige andere in Europa, en ik herhaal hier slechts een algemeen juist bevonden oordeel, wanneer ik zeg, dat senor Figueras tot de schare onzer meest begaafde redenaars behoort. Eenigen glinsteren door hun geestkracht, anderen door hun logiesch denkvermogen, nog anderen door hun woordenvloed — maar niemand meer dan hij in instinkt der rechtvaardigheid, in beleid, in de meest uitstekende gaven van parlementaire sprekers. Wat mij betreft, ik verklaar, dat het tot de grootste genoegens mijns

levens behoorde, om nevens hem te strijden. Mijn geheugen be-
waart geen aangenamer herinneringen, dan zijn worstelingen en
triumfen. Hij is der edelste zaak — der republiek — waardig, die,
heden overwonnen, om morgen krachtiger dan ooit op te treden,
hem tot haar stichters en helden rekenen zal."

Ik heb de woorden van Castelar letterlijk weergegeven, moog-
lijk wel wat al te letterlijk, waardoor de Nederlandsche zimbouw,
stijl en taal hier en daar vermoedelijk iets geleden hebben. Maar
het was mij hier minder te doen om een juiste en oerlijke ver-
tolking, dan wel om de manier van Castelar, zooveel doenlijk,
onverbasterd en in al zijn oirspronkelijke eigenaardigheid weêr te
geven. Of mij dat eenigszins gelukt is, kan hij beoordeelen, die
den Engelschen tekst voor zich heeft.

Men veroorlove mij nu, met enkele trekken, het reeds zoo-
fink gepenseelde beeld van Figueras aan te vullen.

Evenals voor Castelar, begint voor hem de moeilijkste, maar
ook tevens de vruchtbaarste levensperiode met de gelukkig vol-
brachte omwentling van 1868. Aanvankelijk achtte hij den tijd
van het gemeenebest reeds gekomen, toen de eerste gemeentelijke
verkiezingen in republikeinschen geest uitvielen, maar de uitslag
der verkiezingen voor de konstitueerende Cortes hielp hem uit den
waan. Men weet, dat daarin de monarchaalgezinden verreweg de
meerderheid hadden. Zij toonden dat dan ook, toen de ontworpen
konstitutie in beraadslaging kwam. Ondanks den fellen tegenstand
van Figueras, even krachtig, maar zeker niet even zoo populair
welsprekend als zijn vriend Castelar, werd de monarchie als re-
geeringsvorm van Spanje gehandhaafd (Mei 1869). Natuurlijk ver-
flauwde zijn moed niet ten gevolge van dit *échec*. Samen met Cas-
telar en Pi y Margall — zij drieën maakten het republikeinsche
comité uit — arbeidde hij onverpoosd in het belang der geliefde
zaak. Zelfs de keus van een koning, de troonsbestijging van Ama-

deo — trouwens plaatsvindende onder protest van den kant der republikeinen — mocht deze rustlooze, krachtdadige propaganda niet belemmeren, noch fnuiken. Telkens hoorde men weder van republikeinsche bewegingen. Zij werden onderdrukt, om elders andermaal te ontstaan. Onder de vijanden der nieuwe monarchie waren de geestverwanten van Figueras zonder twijfel het gevaarlijkst. Zij verdienden met recht den naam van *intransigantes* (onverzoenlijken); voerden den strijd zonder genade, op leven en dood. Nu of nooit! scheen hun leuze. Men verweet hun vele leelijke zaken, o. a. den moord van Prim en de aanslagen op den koning ¹. Wat hiervan waar zij, wie kan dat beoordeelen zonder gevaar van partijdigheid, maar zeker is, dat zoo al republikeinen zich vergrepen aan het leven van mannen, die zij beletselen waanden, hun daad aanmoediging noch goedkeuring vond bij de leiders der beweging, bij Castelar, Figueras en Pi y Margall.

Eindelijk, na 4 groote jaren strijdens, was de ure der overwinning daar. In de biografie van Amadeo (blz. 55 vv.) heb ik reeds den loop en afloop der Februari-krisis in breede trekken zoeken te schetsen. Den 10de, nadat de Cortes uit den mond van Zorilla de verpletterende tijding hadden vernomen, stelde Figueras al voor, dat zij zich permanent zouden verklaren. Zorilla beproefde te vergeefs hem van zijn voorstel af te brengen. Figueras bleef onverzettelijk.

“Ondanks de vriendschap, welke ons aan den voorzitter van den ministerraad bindt,” zeide hij, “zouden wij misdadig handelen, indien wij een minuut aarzelden. Het heil van het vaderland bovenal. De koning heeft, sedert 48 uren, zijn onherroepelijk besluit te kennen gegeven. De ministers hebben over niets meer te deboreeren. Wij kunnen zeggen, evenals Tiberius tot zijn geneesheeren: *gij beraadslaagt, en ik sterf!* Zijn wij dan op een rozenbed om hier te blijven debatteeren, terwijl iedere dag, elk uur,

¹ Zie de biografie van Amadeo, blz. 41 en 53.

ons naar de anarchie kan voeren? Dertig jaren heb ik voor de republiek gestreden. Haar tijd is daar. Zij wordt ons opgelegd. En gij vraagt nog 48 uren uitstel in het ellendig belang eener ellendige dynastie. . . .”

Ook Martos, de kollega van Zorilla en de latere voorzitter der vereenigde Cortes, poogde vruchtloos den republikeinschen stroom te keeren. “Mogen wij rusten,” vroeg Figueras, “uitstellen? Hebben wij het recht te slapen? Wat ons betreft, het vaderland is in gevaar: *wij* zullen *niet* verpozen.” Onder den invloed dezer wel-sprekendheid der wanhoop verklaarde zich de vergadering permanent. Daags daarop, toen de koninklijke boodschap voorgelezen was en de vereenigde Cortes hun antwoord gereed hadden gemaakt, kwam Pi y Margall voor den dag met zijn voorstel tot instelling der republiek. Dit lag in den aart der zaak, gelijk Castelar kernig uitdrukte. “Wij hebben”, zeide hij, “de monarchie niet gedood. Niemand heeft haar gedood. Zij is van zelf gestorven. Met Ferdinand is het traditionneele koningschap gevallen; met de vlucht van Izabella is ons ontvloten de democratiesche monarchie. Niet wij, de omstandigheden maken de republiek. Niet wij, maar de logika der feiten, de stroom der maatschappij. Begroeten wij haar dus als een zon, die uit zich zelf boven ons vaderland oprijst”.

Met overgrootte meerderheid verklaarden zich dan ook de vereenigde Cortes voor het gemeenebest. Dit eenmaal geschied zijnde, was Figueras de aangewezen man, om aan het hoofd te staan der nieuwe regeering. Met 244 stemmen werd hij tot minister-president benoemd.

Hij voerde toen kortlijk het woord, en zeide dat zijn benoeming een gevolg was van de konsekwentie, waarmede hij altoos zijn staatkunde had verdedigd; indien Orense tegenwoordig ware geweest, zou deze gekozen zijn. Figueras voegde er bij, dat de verkiezingen vrij moeten zijn. Hij las telegrammen voor, waaruit bleek, dat overal de volmaaktste order heerschte. Hij hoopte, dat de republikeinsche regeeringsvorm voor altijd zou gevestigd zijn. “Spanje”

meende hij, "zal een rechtmatigen invloed op westlijk Europa oefenen". Hij geloofde, dat de andere natieën van het Latijnsche ras weldra Spanjes voorbeeld zouden volgen, en gaf de verzekering, dat het grondgebied ongeschonden zou blijven.

De eerste tijden van het republikeinsche Spanje zijn alles behalve gelukkig te noemen. De strijd tegen de Karlisten, welke onverpoosd voortduurt, en geen hoop geeft op een spoedige pacifikatie der grensprovincieën, is niet de eenige kanker, welke aan de hartader van dit rampzalige land knaagt. De troostlooze toestand der schatkist, de onophoudlijke partijtwisten en tal van voortwoekerende misbruiken zijn even zoo vele beletselen voor een duurzame ontwikkeling.

Na eindeloze kibbelarijen met de radikale partij, welke spijt scheen te hebben van haar daad op 11 Februari en — na uit de regeering gebannen te zijn — in de Kamer haar verzet vervolgde, is het Figueras mogen gelukken de moeilijke kwestie van de bijeenroeping eener konstitueerende Cortes naar zijn zin te doen beslechten. De Kamer stemde er in toe uiteen te gaan, doch benoemde een radikale kommissie, in welke haar geest van oppositie voortleefde, en welke tot taak had de regeering te kontrolleeren. Zij bereidde het kabinet ontelbare moeilijkheden, tot dit eindelijk zijn geduld verloor en, gebruik makende van de schoone gelegenheid, welke de kommissie het bood door saam te spannen tot zijn ondergang, een dekreet uitvaardigde (einde April 73) waarbij de vereenigde Cortes — en natuurlijk dus ook haar kommissie — voor ontbonden wordt verklaard.

Voor 's hands heeft Figueras dus de handen vrij. Maar welke zal de uitslag wezen der aanstaande verkiezingen? En mogen zij ook al —, volgens ouder gewoonte, in ministerieelen zin afloopen — zal dan het gemeenebest er beter bij varen, een zuiverder toekomst hebben? Zoo ooit, dan is hier een vraagteeken op zijn plaats.

BULWER.

B U L W E R.

De heer Charles Kent, ex-eigenaar en redakteur van wijlen het oude en wereldbekende blad *The Sun*, de groote vriend van Charles Dickens (aan wien deze zijn laatsten brief zond), heeft in 1869, als *Templar*, een serie schetsen uitgegeven van de voornaamste Engelsche staatslieden. Weinigen slechts zullen weten, dat hij ook de schrijver is van het in 1858 verschenen werk: *The Derby Ministry: a series of cabinet pictures*. Trouwens zou het ook moeilijk gaan, want de heer Kent maakte zich als de auteur niet bekend. Hij schreef toen onder den aangenomen naam van Mark Rochester.

Hetgeen Kents bijdragen tot de nieuwere biografie zijns vaderlands belangrijk maakt, haar tot werken stempelt van blijvende waarde, is de omstandigheid, dat hij meest allen zijner "mannen van beteekenis" goed gekend heeft, met velen zelfs bevriend was. 't Is daarom, dat zijn *picture* van Bulwer zoo algemeene waardeering vond, en steeds tot grondslag diende van alle elkaar opgevolgde levensschetsen des beroemden romanschrijvers. Kent was een van lord Lyttons oudste boezemvrienden, en geen meer

bevoegde dan hij bestaat er, om mij de bijzonderheden te verschaffen, welke ik noodig heb voor de biografie in deze aflevering. Onnoodig is het bijna te zeggen, dat hij mij tot gids zal strekken. Voor de laatste gebeurtenissen heb ik natuurlijk uit andere bronnen moeten putten.

Dit ter inleiding.

Dat de Bulwers van oud-adelijk geslacht zijn, zullen allen weten, die iets over lord Lytton lezen, en zijn onmiskenbaren karaktertrek opgemerkt hebben om zich op die eerwaardige afkomst te beroepen en beroemen¹. De Bulwers dagteekenen feitlijk reeds van de jaren, toen de Noormannen in Engeland landden. Op de Noord-Oostkust vindt men heden nog Bulverhithe², blijkbaar de plek, waar een Bulver of Bulwer den eersten stap op Britschen bodem deed. Eén der Skandinaviesche barden had dien naam, en Bloomfield vergeet in zijn *History of Norfolk* niet op te teekenen dat, toen Willem de Veroveraar van Normandië naar zijn wingewest overstak, een Turolf Bulver onder zijn vanen te Hastings streed, en dat deze tot belooning voor zijn heldendaden van Aymer de Valence de landen kreeg, welke nog kortlings in handen waren van Lord Lyttons broeder, Willem Earle Bulwer (lord Dalling), nl. Wood-Dalling.

De vader van onzen schrijver was Willem Earle Bulwer. Hij

¹ Nimmer kon hij vergeten, dat het zoogenaamde *blue blood* (blauw bloed) door zijn aderen vloeide. Men herinnere zich de overlevering, ontleend aan de Spaansche fiktie. Slechts de adellijken hadden "blauw bloed", en dat was het teeken hunner hooge afkomst. De anderen, d. w. z. de minderen, de burgers, de proletariërs, moesten zich met zwart of zwartachtig bloed vergenoegen. *Nous avons changé tout cela.*

² *Hithe* is een Engelsch woord, dat "haven" beteekent (naar het Angelsaksiesch *hitl*). Men vindt het in vele Britsche plaatsnamen.

bekleedde een eervollen en gewichtigen post in het Engelsche leger en behoorde tot de vier hoofdofficieren, welke met de leiding der verdediging van Engeland belast werden, toen Napoleon de Eerste zijn grootsch plan opvatte om, van Boulogne uit, Groot-Brittanje te veroveren. In 1798 huwde de generaal met Elizabeth Barbara, de eenige dochter van Richard Warburton Lytton, en de laatste spruit der Lyttons van Knebworth, Hertfordshire. Door haar verwantschap met de famielje Norreys-Robinson-Lytton van Monacdhū (Anglesea) en Guersylt in Derbyshire maakte zij aanspraak op afstamming in rechte linie van Hendrik den Tweede, van Anna Tudor, tante van Hendrik den Zevende, enz. ¹

Uit het huwlijk van generaal Bulwer werden drie zoons geboren. De oudste, Willem Earle Lytton Bulwer (geb. 28 April 1800), volgde — krachtens Britsche wet — zijn vader op als hoofd van het gezin en beheerder der famieljegoederen in Norfolk. Van hem heeft men het minst vernomen. De tweede zoon, Hendrik Lytton Earle Bulwer (geb. in 1804) heeft zich als schrijver eenigen naam verworven en werd, weinig tijds slechts voor zijn dood ², als lord Dalling, geroepen om op de banken van het Hoogerhuis plaats te nemen. Eduard George Earle Bulwer Lytton Bulwer, de jongste en meest beroemde, werd den 25ste Mei 1805 geboren. Nooit zou hij het geluk smaken zijn vader te kennen, want deze stierf reeds den 7de Juli 1807. De moeder stond dus alleen om de moeilijke taak der opvoeding harer kinderen te volbrengen. Dat zij daartoe ten volle berekend was, blijkt uit meer dan één

¹ Ook de famielje Lytton behoorde tot de oudste adellijke geslachten van Engeland. Lyttons vochten reeds onder Richard Leenwenhart, en later wordt hun naam steeds met eere genoemd. Het was Robert de Lytton, die Knebworth, dat vroeger een fort en kroondomein was, aankocht. Sedert is het steeds in de famielje gebleven.

² Deze viel voor in Mei 1872.

omstandigheid. Bulwer die, nauwlijks zes jaren oud, al vaerzen maakte — meestal navolgingen van zijn geliefkoosd boek: *Percy's Reliques* — erkende later ten volle, hoeveel hij aan zijn moeder verschuldigd was. In zijn opdracht aan haar voor de eerste uitgaaf der verzamelde werken schreef hij o. a.: “Aan uw fijn ontwikkelden smaak heb ik die liefde voor de letterkunde te danken, welke zulk een beslissenden invloed geoefend heeft op mijn levensloop. En gij, die mijn eerste gids mocht heeten, waart ook mijn eerste recensent.” . . . “Weet gij u nog te herinneren de zomerdagen, welken mij zoo kort voorkwamen, toen gij mij herhaaldet die oude balladen, waarmee Percy den vervallenden geest onzer nationale muze nieuwe krachten schonk; dan de lieflijke vaerzen van Pope of de zacht vloeiende, cierlijke strofen, met wier vervaardiging gij uw eigen vrijen tijd vroeger sleet?”

Uit den gelukkigsten tijd zijns levens, uit de genoeglijke dagen, die hij bij zijn moeder doorbracht, dagteekent die levendige en getrouwe schets van Knésworth, aanvankelijk door hem geplaatst in *the New Monthly Magazine* en later gevoegd bij de stukken, bekend onder den naam van *The Student* (1835, 2 deelen). Ik kan den belangstellende slechts verwijzen naar die verzameling, daar mijn ruimte ongelukkigervijze nog al beperkt is. Op vijftienjarigen ouderdom schreef Bulwer: *Ismaël, an Oriental tale*. Dit gedicht verscheen in 1820, en op het titelblad staat de ouderdom van den auteur, bij wijze van verontschuldiging, vermeld. Natuurlijk verraadt *Ismaël*, door zijn jongensachtigen stijl, den onrijpen knaap, maar toch moeten daarin brokken voorkomen, die ons het later zoo vruchtbaar geworden talent levendig herinneren.

Toen ter tijd ging onze Eduard, na zijn voorbereidende studieën te hebben voltooid, te Rottendeen, nabij Brighton, verblijf houden, om er de klassieke lessen te genieten van Dr. Hooker. Van daar verhuisde hij naar Ealing, waar hij onder toezicht en leiding van Rev. Ch. Wallington stond. Later onderwees hem Rev. H.

Thompson van St. Lawrence, nabij Margate, in de mathematische wetenschappen. Gedurende zijn geheelen leertijd stond hem met raadgevingen Dr. Samuel Parr ter zijde, een der meest geleerde mannen uit dien tijd.

Te Cambridge, werwaarts zich Bulwer op nog zeer jeugdigen leeftijd begaf, studeerde hij eerst in Trinity College en later in Trinity Hall. Den graad van B. A. (*Bachelor of arts*) verwierf hij in 1826. M. A. (*Master of Arts*) werd hij echter eerst in 1833 ¹.

Het spreekt wel van zelf, dat Bulwer in zijn studiejaren de letterkunde en de politiek niet geheel ter zijde schoof. Al aanstonds was hij een der ijverigste leden geworden van den *Union debating club*, waartoe destijds mannen behoorden als: Winthrop Mackworth Praed, Charles Pelham Villiers, John Sterling en Alexander Cockburn (de latere *lord chief justice* van Engeland). Hij had reeds eenigen naam verworven, ook doordien zijn gedicht *Sculpture* in 1825 de gouden medalje van den *chancellor* verworven had, maar tans vestigde hij zich een reputatie als behendig *debater* en als welsprekend redenaar.

Den vakantietijd bracht hij meestal met reizen door. Engeland en Schotland werden door hem bezocht. Zijn tochten voerde hij alleen en te voet uit. Aan deze geregelde en natuurlijke lichaamsbeweging had hij zijn ijzersterk gestel te danken, dat gelijken tred hield met de onverpoosde werkdadigheid van zijn geest. Bevestiging van het spreekwoord: *mens sana in corpore sano*.

Na 1826 strekte hij zijn exkursieën ook buiten het vaderland en tot Parijs uit. Gedurende zijn verblijf aldaar verscheen, zonder den naam des schrijvers en uitsluitend ten bate der vrienden en

¹ Hier zij meteen bijgevoegd, dat de hoogeschool van Cambridge hem later tot D. C. L. (*Doctor of civil law*) en dat Oxford hem in 1864 tot L. L. D. (*Doctor of laws*) benoemde; beide titels *honoris causa*.

bekenden, een bundel gedichten, getiteld: *Weeds and wild flowers*, waarbij Bulwer tal van aforismen voegde in den trant van die, welke La Rochefoucault en Vauvenargues zoo beroemd hebben gemaakt. Behalve het gedicht *Milton*, dat later geheel omgewerkt werd, is geen enkel stuk van deze verzameling door den auteur zelf in zijn werken opgenomen.

Te paard trok hij toen door Normandië, om tegen einde van het jaar 1826 in zijn vaderland te rug te keeren. In eens kwam hij op het denkbeeld om dienst te nemen in het leger, en wel als kornet bij de dragonders. De dienst beviel hem echter niet en het duurde geen jaar, of Bulwer was weder gewoon burger. Waarschijnlijk had hij zich een illusie gevormd, die eerlang voor de nuchtere waarheid zwichten moest. Wellicht ook was zijn engagement met Rosina Wheeler, dochter van Frans Massy Wheeler, niet zonder invloed op zijn besluit om de militaire loopbaan niet verder voort te zetten. Zeker is, dat zijn huwlijk reeds in Augustus van het jaar 1827 plaats vond, als wanneer hij kort te voren pas zijn kornetschap vaarwel had gezegd.

Het zij hier in het voorbijgegaan aangestipt, dat de schrijver van *Pelham* niet zeer gelukkig was in zijn huislijke omstandigheden. In latere jaren leefde hij gescheiden van zijn vrouw, die hem meer dan eens op haatlijke wijze aanrandde door woord en geschrift. En dat wel, ondanks den engeren band, die de geboorte van twee kinderen, Emilia Georgina en Eduard Robert, tusschen twee menschen, die elkaar niet begrepen, gesmeed had.

Vóór zijn huwlijk had Bulwer nog twee werken uitgegeven, beiden anoniem, nl. een tans half vergeten roman: *Falkland*, dien de auteur later als een al te jeudige *Jugendschrift* verstootte; en een vertelling in dichtmaat: *O' Neill, or the Rebel*, flauwe echo van Byrons *Corsair*, en eveneens op 's dichters eigen *Index expurgatorius* geplaatst.

Te Woodcote, een lieflijk oord in Oxfordshire, wervvaarts hij zich met zijn jonge levensgezellin teruggetrokken had, voltooidde hij — op uitnoodiging van den bekenden uitgever Colburn, welke hem 500 p. st. voor een goeden roman durfde bieden — *Pelham, or the adventures of a gentleman*. Hij werkte daarin eigenlijk slechts een opstel uit, dat hij in zijn schooltijd geschreven en vervolgens te Cambridge en Parijs aangevuld had. Toen de heer Colburn de nieuwe pennevrucht van Bulwer ontvangen had, stelde hij haar in handen van zijn lektor, die er een hoogst ongunstig oordeel over velde en aan de hand deed de overeenkomst betreffende de 500 p. st. te niet te doen. Gelukkig voor Bulwer besloot de uitgever het werk eerst zelf te lezen, alvorens een besluit te nemen. Colburn bekrachtigde 't vonnis zijns *readers* niet. Hij was, in tegendeel, zoozeer van de voortreffelijkheid van *Pelham* overtuigd, dat hij den schrijver de 500 p. st. zond, eer nog de uitgave geschied was. *Pelham* verscheen tegen het einde van 1828, zonder naam des schrijvers, en om die reden werd het boek aanvankelijk zeer door de kritiek verwaarloosd. De *Examiner* en de *Literary Gazette* waren de eersten om er notitie van te nemen en hun gunstig oordeel stak aangenaam af bij de felle aanvallen, die de ongenoemde auteur van den kant der *reviewers* moest verduren, zoodra hun de letterkundige waarde van *Pelham* gebleken was. Dat Bulwer 22 jaren oud was, toen hij dit boek schreef, hetwelk in aller handen is of geweest is, en in alle beschaafde talen vertolkt werd, dat kon niet euvel geduid worden, omdat men 't niet wist. Maar hoeveel meer verdiende de auteur te worden gekastijd, dewijl hij de Engelsche aristokratie durfde kritizeeren, dewijl Pelhams geest meer waardeering vond in de Parijsche *salons*, dan in de *drawing-rooms*! De onverbiddelijke kritiek, welke *Pelham* neersabelde, kon ook geen genoegen nemen met de twee romans, welke bijna onmiddellijk op *Pelham* volgden, nl. *The Disowned* in 1829 en *Devereux* in 1830. Want zij ook

geven kijkjes in de groote wereld, behooren tot de zoogenaamde *fashionable novels*, en vormen als het ware een vervolg op *Pelham*. Maar deze roman had den stoot gegeven tot Bulwers populariteit. Men moest alles lezen wat van den schrijver van *Pelham* kwam, hetzij dan om het goed- of af te keuren, maar men moest het lezen. *The Disowned* en *Devereux* zijn, ondanks de belangwekkende figuren van Algernon Mordaunt en Aubrey, niet op één lijn te stellen met *Pelham*. Zij zijn met lang zooveel zorg niet afgewerkt als laatstgenoemde roman, en hebben zijn frischheid en zijn geest niet. Dat was natuurlijk een reden te meer om hen in de oogen van nijldige recensenten te doen veroordeelen. De fouten van den jongen auteur werden breed uitgemeten en de goede kwaliteiten over het hoofd gezien.

Fraser's Magazine, destijds meer nog dan tans de *Gids* onder de Britsche tijdschriften, was bovenal hevig anti-Bulwersch gezind. De redaktie — veelal verscholen achter de pseudoniem van *Regina* — liet geen gelegenheid voorbijgaan om den reeds gevierden schrijver onaangenaam te zijn. Zoo gaf zij eenmaal (nummer van Februari 1832) een beschrijving van een geheel denkbeeldig *Hogg Dinner*, waarop de auteur van *Pelham* genoodigd zou zijn. Onder de feestdronken kwam er ook een voor van hem zelf, die natuurlijk alles behalve vleidend mocht heeten. Halen wij uit curiositeit een paar regels daarvan aan:

LISTON (*sic*) BULWER'S SONG.

Though *Fraser* may call me an ass,
 I heed not the pitiful sneerer;
 He freely opinions may pass —
 Their value depends on the heaver.
 An ass! yet how strange that the word
 Thus used in malevolent blindness,
 I, blessed with adorers, have heard
 In tones of affectionate kindness.

There's Colburn avows I'm an ass -
 ortment of all that is clever;
 Ask Hall — he affirms such an ass -
 instant he never saw, never!
 Cries Bentley: "My vig, vot an ass -
 emblage of talents for puffing!"
 Thus all are agreed I'm an ass -
 A fig for REGINA's rebuffing!"

Bulwer betoonde zich meer gevoelig voor dergelijke zaken, dan men van een verstandig man als hij verwachtten zou. Dit blijkt o. a. ook uit zijn slechts gedeeltelijk openbaar gemaakten brief aan den heer William Bates, opgenomen in de *Notes and Queries* van 5 April '73. Daarin schrijft hij:

"In dien tijd (omstreeks 1830) kwam er bijna geen enkel nummer van *Fraser's Magazine* uit, of het bevatte dan iets over mij, dan iets over een mijner werken, geschreven in bewoordingen zoo gemeen haatlijk, als ik mij heug ooit tegenover een auteur te hebben zien bezigen."

Niet *Fraser's Magazine* alleen trok echter tegen den lateren lord Lytton te velde. Ook in *Blackwood's Magazine* en andere tijdschriften werd hij aangevallen op een wijze, die hem moest duidelijk maken, "that there was something in it" ("dat er iets in was"). Deze zinsneden zijn ontleend aan een recensie in *Blackwood* (1829, blz. 572):

"Indien wij geroepen wierden, om het walglijkste voortbrengsel der hedendaagsche letterkunde aan te toonen, zouden wij niet aarzelen te wijzen op dien Bolingbroke-Balaam van de laatste en slechtste pennevrucht eens onduldbaren kwakzalvers — nl. *Devereux*."

In 1830 verhuisde Bulwer. Van het stille Woodcote trok hij naar Hertfordstreet, Mayfair. Daar ontwierp en stelde hij *Paul Clifford*. Deze roman verscheen in 1831, en wekte aanstonds veel belangstelling, omdat de auteur daarin een gansch ander

genre ontwikkelde dan dat, hetwelk hij in *Pelham*, *The Dis-owned* en *Devereux* volgde. Paul Clifford is de held eener rooversgeschiedenis in den trant van Jonathan Wild van Fielding en Macheath in Gays *Beggar's Opera*. Hij is een beschaafde moordenaar, een fatsoenlijke dief in den smaak van Karel Moor in Schillers *Räuber*. Maar wel verre van een behoorlijke opvoeding te hebben genoten, gelijk Karel, slijt Paul zijn jeugd in de hollen van Londens uitvaagsel. Bij hem is het niet de beschaving, welke zijn woestheid en wreedheid tempert, het is zijn inborst. Maar bij alle twee keert zich het noodlot tegen den goeden wil. Karel wordt roover door den boozen genius Frans, en Paul door den boozen genius Brandon, het type van den gewetenloozen rechter. Paul boet met kerkerstraf het vooroordeel der maatschappij tegen hem, doordien men hem schuldig verklaart aan een diefstal, dien hij niet pleegde. Vandaar een ingekankerde wrok tegen die maatschappij, welke wrok slechts eenmaal kwijnt, wanneer de liefde in Pauls harte daalt, en hij — op een der tochten — zijn Lucy leert kennen. Het einde is tragiesch, meer tragiesch nog dan in de *Räuber*. Terwijl Karel Moor zich zelf gaat aangeven bij de justitie, na Amalia te hebben gedood, wordt Paul Clifford, daags vóór dat hij Engeland wil verlaten om elders een nieuw leven te beginnen, gevangen genomen en weldra ter dood veroordeeld — ter dood veroordeeld door zijn eigen vader Brandon, die het verschrikkelijk geheim eerst verneemt, als hij op het punt staat het doemvonniss uit te spreken!

Waar Paul Clifford geschreven werd om de contrasten tusschen aristokratie en volksklassen te doen uitkomen; waar Bulwer de maatschappij kastijdt om haar onrechtmatigheden, haar hardvochtige toepassing der wetten zonder oordeel des ondersheids; waar hij wijst op de schreeuwende ongelijkheden in den socialen kring, dáár kan men hem slechts loven. *Gays Beggar's Opera* is slechts een satire, zonder levenswijsheid. *Paul Clifford* is een drama,

met een moraal. De vraag is echter of men de moraal mag huldigen, verdedigen door immoraliteit, en ziedaar een ernstige vraag, die wij ons voor te leggen hebben, wanneer wij *Paul Clifford* ten einde gekomen zijn. Het karakter van dien roover is een fysiologische onmogelijkheid, evenals dat van Karel Moor. Deromanschrijver, hoe vrij ook in zijn bewegingen, mag geen typen scheppen, welke op deze aarde niet te vinden zijn. Het in 't leven roepen van dergelijke ondenkbare helden strekt slechts om de lichtgeloovige menschheid op een dwaalspoor te brengen. Het idealizeert het banditisme, en verschaft den heeren van den grooten weg een aureool, welke hun niet toekomt.

Het zelfde verwijt moet Bulwer treffen, naar aanleiding van zijn *Eugene Aram*, die een jaar na *Paul Clifford*, in 1832, het licht zag. De geschiedenis van Aram, tans wellicht in de beschaafde wereld algemeen bekend door Bulwers roman en Hoods ballade, was in Engeland lang populair vóór dat men daar aan Bulwer of Hood dacht. Aram was een autodidakt van Yorkshire, een schoolmeester, die in de eerste helft der vorige eeuw leefde. Hij leerde met ontzaggelijk veel moeite de oude talen, waarin hij een zekere bedrevenheid erlangde, zóó zelfs, dat hij er aan denken kon een vergelijkend woordenboek van het Arabiesch, het Hebreeuwsch, het Chaldeeuwisch, het Grieksch, het Latijn en de moderne talen, saam te stellen. Ook deed hij, op zijn zwerftochten door zijn vaderland, eenige botanische en heraldieke kennis op. Deze man werd in 1795 in hechtenis genomen onder verdenking tal van jaren vroeger een moord te hebben gepleegd. Zijn vermoedelijke medeplichtige, Houseman genaamd, kwam eveneens achter de grendels en — daardoor — spoedig tot bekentenis. Hij wees de plek aan, waar zij beiden het lichaam van den verslagene (Daniel Clarke) hadden begraven, en werkelijk vond men daar een menschlijk geraamte. In Augustus 1759 werd Arams zaak te York behandeld. Ondanks een

merkwaardig pleidooi, door hem zelf gesteld, en waarin hij gebrek aan wettig bewijs als het groote verdedigingsmiddel aangreep, werd hij — voornaamlijk op getuigenis van Houseman — schuldig bevonden en ter dood veroordeeld. De straf werd den 6de Augustus aan hem voltrokken. In den kerker — waar hij een vruchtlooze poging aanwendde zich van kant te helpen — bekende hij eindelijk zijn misdaad aan de twee geestliken, welke hem in zijn laatste ure bijstonden. Als beweegreden tot den moord gaf hij op den door hem ontdeekten minnehandel tusschen zijn vrouw en Clarke. Hoogstwaarschijnlijk evenwel is dorst naar rijkdom — Clarke had eenig geld getrouwd — de ware aanleiding tot de daad geweest.

Hoe dit zij, zeker is, dat de historie van Aram, zooals die wordt opgedischt in haar onverbiddelijke historiesche waarheid, al bijster weinig om het lijf heeft. Dat begreep dan ook Bulwer. Om de geschiedenis smaaklijk te maken, moest hij haar verknoeien, of, zooals men dat tegenwoordig, meer cierlijk dan oprecht, zegt: “in een romantiesch kleed steken.” Hetgeen hij zonder veel gewetenswroeging deed. Bij Bulwer is Eugene Aram natuurlijk geen schoolmeester, echtgenoot en vader van zes kinderen. Hij wordt ons voorgesteld als een in zich zelf gekeerd geleerde, die in een sombere vallei, verre van de menschen en de menschheid, een stil, eenigermate geheimzinnig kluizenaarsbestaan leidt. Hij leeft voor, wellicht door de studie, en niemand gist, welk schrikbarend raadsel zich achter die even werksame als zonderlinge existentie verbergt. Maar eindelijk komt de waarheid al dat duistere met haar fakkel verlichten. Aram heeft in vroegere jaren een misdaad, een moord gepleegd. Hij doodde een rijken wellusteling, van weinig nut voor de maatschappij, om daardoor zijn eigen ik van den hongerdood te redden, en bijgevolg voor de toekomst en haar geslachten te bewaren al die schatten van kennis, welke hij met zwoegen bijeengebracht

had, en welke — zoo hij stierf — met hem ten grave zouden dalen. De filozofie, die in hem een harer grootste beoefenaars vindt, heeft hem tot het schelmstuk overgehaald; maar de wijsgeer Aram rekent buiten zijn geweten, dat hem geen rust laat, — te minder, daar een erfenis, drie dagen na den moord verkregen, dezen tans nog onnoodiger en afschuwlijker maakt; — vooral echter buiten Houseman, den vagebond, die hem bij zijn misdaad ter zijde stond. Houseman brengt het geheim aan het licht en Aram wordt gevat, terwijl een nieuwe hartstocht naast dien der studie, nl. de liefde voor Magdalena, hem begon te overmeesteren. De Bulwersche Eugene Aram, wel verre van op het schavot de vreeslijke straf te ondergaan, die hij verdient, sterft door eigen hand in de gevangenis.

Nu bestaan er in dezen roman tal van tafreelen, bijna Walter Scott waardig, aan wien hij oorspronkelijk was opgedragen. Maar die tafreelen, hoe schoon, hoe treffend ook, kunnen niet wegcijferen den ongunstigen indruk, welchen het boek bij elken na-denkenenden lezer moet te weeg brengen. Niet alleen heeft Bulwer in Eugene Aram de geschiedenis met voeten getreden, en onberekenbaar veel kwaad gesticht door allerlei verdichtselen te stellen in de plaats der historiesche waarheid; ook heeft hij daarin de moraal met voeten getreden. Beneveld door zijn hartstocht tegen de ongelijkheden in de maatschappij heeft hij door Eugene Aram de verderflijke theorie ingang zekeren te doen vinden, dat het den man van genie geoorloofd zou zijn over het leven zijns naasten te beschikken, wanneer het eigen ik, en de in zijn brein vergaderde schatten der wetenschap daardoor gered kunnen worden. Men viel indertijd den banneling van Guernesey, den schrijver der *Misérables* aan, omdat hij de misdaad idealizeerde in Jean Valjean; den galeiboef een aureool bezorgde. Maar hoe oneindig minder laakbaar dan Bulwer komt mij Viktor Hugo voor. Jean Valjean tracht zijn verleden uit te wisschen, niet

met een onvruchtbare geleerdheid uit te oefenen in een sombere vallei, maar door als groot fabrikant het geluk van tal zijner medemenschen na te jagen. Hij is de praktiesche man, die in de maatschappij optreedt als een reddende engel, niet de duffe anachoreet, welke misschien het goede wil, maar het goede niet vermag uit te oefenen. De historiesche Eugene Aram is een boef in schoolmeesters pak; zijn Sosia in romantiesch gewaad is een boef in kluizenaarskleed. Noch de eene noch de andere figuur is zoo aantrekkelijk als die van Jean Valjean, den weldoener van Cosette en Fantine. Zou het zijn, omdat op hem van toepassing schijnt de spreuk: *le beau c'est l'utile?*

Vóór dat *Eugene Aram* werd uitgegeven, zag nog het licht een satiriesch gedicht, betiteld: *The Siamese Twins*. Dit wekte weinig geestdrift op en is spoedig in vergetelheid geraakt. Beter onthaal vond echter zijn omgewerkte *Milton*, dien hij bij zijn *Siamese Twins* gevoegd had. De *Edinburgh Review* uit dien tijd oordeelde. er o. a. zeer gunstig over, gelijk ook over de romans, die zij in April 1832 recenseerde.

It is impossible, schreef het beroemde tijdschrift, *to look back upon this series (Falkland, Pelham, The Disowned, Devereux, Paul Clifford, Eugene Aram) without acknowledging the great versatility of talent, and strong powers of observation and description which they display."*

Doch *Fraser's Magazine* bleef onverzoenlijk. Op een mooien morgen vond Bulwer in het nummer van Augustus 1832 een fraai (?) portret, voorstellende den schrijver van *Pelham*, bezig met zich te scheren. De karikatuur — het slachtoffer hield 't ding voor een karikatuur! — was van Maclise, een man, die hem toen ter tijd volkomen onbekend mocht heeten, doch dien hij later tot zijn vrienden rekende. De proza bij het prentje was uit den aart der zaak niet vleierend. Men vond het scheermes, waarmee Bulwer zich onthaarde, scherper dan zijn geest in de

“*Siameesche tweelingen*” (*The Siamese Twins*) en zijn “nacht-japon minder stijf dan de vaerzen in *Milton*.” Toch eindigde het artikel taamlijk vriendschappelijk.

Bulwer zat destijds al in het Lagerhuis. Reeds toen hij voorzitter was der *Union debating society* te Cambridge had men hem een zetel in het parlement aangeboden; maar hij bedankte -- wijslijk! -- zich kandidaat te stellen, want vermoedelijk had hij de nederlaag geleden. Eerst in 1831 — als hij zekeren naam verworven had — durfde hij het mandaat aanvaarden, hem door St. Ives aangeboden, bij gelegenheid der algemeene verkiezingen voor een nieuw parlement, door het ministerie Grey uitgeschreven, toen het Lagerhuis de eerste *reformbill* verworpen had (Maart 1831).

De kwestie der parlementaire hervorming door uitbreiding van het kiesrecht en het afschaffen van tal van bestaande misbruiken, o. a. der ergerlijkste *rotten boroughs*, was, sedert William Pitt de noodzaaklijkheid dier hervorming in 1782 betoogd had, meer en meer tot rijpheid gekomen. In 1830 was de agitatie ten top gestegen. Het ministerie der *tories* onder Wellington werd gedwongen om af te treden, toen het zijn medewerking tot oplossing van het vraagstuk weigerde, en de koning moest wel de *whigs* onder den arm nemen, die dan ook, in het kabinet Grey, aan het bewind kwamen.

Ik kan hier al de fazes niet nagaan van den gedenkwaardigen strijd, welke alsnu tusschen de regeering en de volksvertegenwoordiging ontstond, en eerst in 1832 een einde nam, met het totstandkomen der (in 1867 weder gewijzigde) *reform act*. Het moge voldoende wezen aan te stippen, dat Bulwer zich een voorstander der hervorming betoonde, en als zoodanig dan ook te St. Ives gekozen werd tot lid van het parlement, hetwelk in Juni 1831 bijeenkwam. Zijn *maiden speech* aldaar was een betoog ten bate der hervorming.

Een jaar later, toen een nieuw parlement, voor de eerste

maal volgens de bepalingen der pas aangenomen wet gekozen worden moest, betwistten drie kiesdistrikten elkaar den auteur van *Pelham*. Bulwer "opteerde" voor Lincoln, dat hem dan ook afvaardigde, en dat hij negen jaren lang vertegenwoordigde. Gedurende dezen tijd nam hij, wat de politiek aangaat, een taamlijk vrijzinnig standpunt in, behalve ten aanzien der beruchte *corn-laws*, welke hij zocht te bestendigen, ook door aan te bevelen het stelsel van lord John Russell, om nl. 8 sh. op graan te blijven heffen. Het was hoofdzakelijk ten gevolge hiervan, dat hij in 1841 zijn zetel moest derven, en dat Lincoln een ander in zijn plaats benoemde.

Maar b. v. in de slavernij-kwestie was hij geheel aan den kant der *whigs*. Zijn groote redevoering ten bate der onmiddellijke afschaffing in West-Indie (in stede van binnen twee jaren) werd op het einde van 1833 uitgesproken en maakte diepen indruk. De *Anti-slavery society* haastte zich, het gesprokene — als vlugschrift — over geheel Engeland te verspreiden. Onder de andere staatkundige *speeches* door Bulwer gehouden stippen wij aan: die, ten voordeele der gemcentlijke hervormingen; die, om te verdedigen de ministerieele maatregelen in Canada, toen het gold een opstand te dempen; die, om te handhaven het recht van Engeland tot instandhouding zijner kolonieën. De befaamde *coërcion bill* voor Ierland vond in hem een wakker en talentvol bestrijder. Niet alleen in de Kamer, ook in de *New Monthly Magazine*, waarvan hij sedert kort hoofdredakteur was geworden, tastte hij dat ontwerp met groote vinnigheid aan. Ook behoorde hij tot de eerste voorvechters der afschaffing van het zegelrecht op dagbladen en hun advertentieën. Onophoudlijk drong hij op deze hervorming aan, en eindelijk moest de fiskus voor zijn aandrang zwichten.¹ Bulwer bereikte wel is waar zijn

¹ Zijn redevoeringen betreffende den "impost op de kennis" werden door een vereeniging, gevormd om de afschaffingspropaganda te leiden, afzonderlijk uitgegeven.

doel niet geheel maar toch grootendeels. Het zegelrecht op advertentieën, sedert 1815 niet minder dan 3 1/2 sh., werd in 1833 tot op 1 1/2 sh. verlaagd (eerst twintig jaren later geheel afgeschaft); dat op dagbladen in 1836 van 4 pence tot 1 penny verminderd. ¹

Waar Bulwer evenwel het meeste nut stichtte, waar hij zich bepaald verdienstlijk maakte, was in zijn onvermoeide pogingen ten bate der vaderlandsche letterkunde.

Kort nadat hij het parlement betreden had, stelde hij voor een commissie te benoemen, ten einde een onderzoek te doen instellen naar den toestand van het drama en zoodanige maatregelen te beramen, als de verwaarloosde belangen der dramatisten noodig mochten hebben. Het gevolg dezer enquête was het tot stand komen eener wet, waarbij ook aan schrijvers van tooneelspelen het kopierecht, ten aanzien van opvoeringen, gegund werd.

Minder gelukkig was Bulwer in zijn streven om te verkrijgen een internationale wet, regelende het kopierecht. Ministers beloofden hem wel een en ander, deden soms ook iets, maar 't was luttel en bepaalde zich veelal tot voorloopig onderzoek en vruchtlooze onderhandelingen.

In 1835 bewees Bulwer der *whig*partij een niet onbelangrijken dienst. Haar ministerie was door den dood van *earl* Spencer en de benoeming van lord Althorp tot *peer*, geheel machteloos en gedwongen geworden voor een Peel-kabinet te wijken. Peel toefde destijds in Rome. IJlings werd hij van daar ontboden en aan het hoofd gesteld der nieuwe regering (December 1834). 't Was echter voor slechts korten tijd, gelijk Peel trouwens zelf gevoeld had. Immers was hij niet dan met veel moeite

¹ Deze penny-impost viel in 1855. Zie mijn vlugschrift: *Het Koerantenzegel in Nederland*, Amst. 1870.

door den koning overgehaald zich met de samenstelling van het kabinet te belasten. De later zoo beroemd geworden staatsman besefte maar al te zeer, dat zijn tijd nog niet gekomen was. De uitslag der algemeene verkiezingen voor het parlement van 1835 bewees de juistheid van zijn blik. De partij van lord Melbourne — destijds het hoofd der *whigs* — behaalde de overwinning, en schreef zulks voor een groot deel toe aan den invloed, dien Bulwer te haren bate geoeffend had, door zijn *Letter to a late cabinet minister*. Dit vlugschrift, uitgegeven voor den — ten aanzien van *brochures* — ongehoorden prijs van 3½ sh. (f 2.10). mocht in slechts weinige weken meer dan 20 oplagen beleven. Geen pamflet had tot dus ver zulk een debiet genoten; zijn sukses was fabelachtig, de teweeggebrachte indruk verpletterend. Toen Peel, na in de Kamer herhaalde malen geslagen te zijn, eindelijk meende te moeten aftreden, en lord Melbourne weder als eerste minister in functie kwam (April 1835), begreep deze, dat hij Bulwer wel iets verschuldigd was. Hij bood hem den post aan van *lord of the admirality* — in Engeland een even eervolle als winstgevende betrekking — zich tevens verontschuldigende, dat hij hem voorloopig niets beters bezorgen kon, maar hem aanzienlijke verbetering in de toekomst belovende.

Bulwer weigerde. Aan den eenen kant zou de benoeming een al te gemarkeerde belooning zijn geweest der door hem bewezen diensten. Men kon zoo licht insinueren, dat hij 't "er om gedaan" had. Aan den anderen kant was Bulwer te veel gehecht aan zijn letterarbeid, om dien geheel te laten varen, en zijn tijd te wijden aan de studie eener voor hem alsnog vreemde zaak, nl. het zeewezen. En dat zijn letterarbeid ook in deze periode, ondanks zijn parlementaire werkzaamheden, zijn politieke bemoeiingen en beslommeringen, nog al iets beteekende, zal ons aanstonds blijken.

We hebben Bulwer den letterkundige voor een poos laten rus-

ten, om Bulwer den polemist, den redenaar te behandelen. Tans keeren we weer tot den litterator te rug.

Op *Eugene Aram* (blz. 107—110) volgde in 1833 *Godolphin*, een der minste voortbrengselen van Bulwers pen. Deze roman verscheen zonder naam des schrijvers en heeft ten doel den invloed te schilderen der wereldsche genoegens op een edel gemoed (*Godolphin*); de voornaamste figuren nevens hem zijn die van Saville, den cynikus, van Constance en Lucilla. De brief van deze aan *Godolphin*, wanneer zij ontdekt heeft zijn liefde voor haar mededingster, wordt geroemd als “een meesterstuk van kiesheid en hartstochtlije min.”

Bulwer had in den vakantietijd een reis gemaakt langs den Rijn. Op zijn dichterlijk gemoed moest die machtige stroom, met zijn ontelbare herinneringen, een diepen indruk teweegbrengen, en na zijn tehuiskomst verscheen dan ook (in 1833): *The pilgrims of the Rhine*, een kunstig samenweefsel van geschiedenis, overlevering en fiktie, waarin de legenden van den Rijnstroom een breede plaats innemen. Het rijk geïllustreerde boek maakte aanvankelijk meer opgang in Duitschland dan in Engeland, maar de geestdrift woei later het Kanaal over, en tans is het werk daar even populair als *Pelham*. Ik heb vaak — langs den Rijn of op den Rijn stoomende — Britsche schoonen kunnen waarnemen, die het druk lazten, alsof het een Murray of een Baedeker ware! De *Times*. heeft, in zijn overzicht van Bulwers pennevruchten, aangaande de *Pilgrims* al een bijzonder gunstig oordeel geveld, en dat boek *the most genuinely pathetic work of its author* genoemd. Het blad zegt, “dat de avonturen van Reineke Fuchs nooit — noch in 't Engelsch, noch ook in het Duitsch — zoo goed verteld zijn als door Bulwer”. T'is kras gezegd, en ik betwijfel, of alle Duitschers dit vonnis zullen onderschrijven.

Bij de vele werkzaamheden, die destijds den auteur van *Pelham*

overstelpten, voegde zich nog een nieuwe arbeid, nl. de redaktie van het *New Monthly Magazine*, die uit Thomas Campbells handen voor een poos in de zijnen overging. Met ijver ging hij aan zijn taak, en gedurende den tijd dat hij haar waarnam, verscheen er nauwlijks een nommer, of er stond iets in van zijn hand. Hij was het, die daar het eerst de aandacht vestigde op Ebenezer Elliott, den later zoo beroemd geworden "Corn Law Rhymmer". Ofschoon hij 't in beginsel geenszins met den man eens was, en het afkeurde, dat de poëzie gebruikt werd ten bate van politieke hartstochten — toch kon hij niet nalaten de kracht en de wegsleepende zangerigheid des dichters te prijzen. In zijn *Magazine* droeg hij ook bij tot den roem van kapitein Marryat als romanschrijver. Monckton Milnes (later lord Houghton) — de schrijver der *Palm Leaves* — en anderen waren hem veel verschuldigd voor zijn even welwillende, als waarheidlievende oordeelvellingen over hun werken. Van de andere bijdragen door hem aan het *New Monthly Magazine* geleverd, noem ik nog de gedramatizeerde schets van *Eugene Aram*, en de studie betreffende Youngs *Night thoughts*; deze wordt door geestdriftvolle Bulwerianen op één lijn gesteld met het meesterstuk van Addison over Miltons *Paradise lost* in den *Spectator*. De meeste stukken van Bulwers hand verschenen later afzonderlijk in twee deelen, onder den titel van *The student* (Londen, 1835).

Gelijk gezegd is, behield onze schrijver de redaktie van het *New Monthly Magazine* slechts voor korten tijd. Eerlang moest hij haar neerleggen. Zij belemmerde en bond hem te veel, met het oog op de buitenlandsche reizen, die hij wilde ondernemen; ook in verband met zijn gezondheid, die zeer onder den al te ver gedreven arbeidslust begon te lijden.

De doktoren schreven hem een verblijf in Italië voor, en hij gaf eerlang aan hun wensch gehoor. Vóór zijn vertrek legde hij de laatste hand aan dat geestige boek betreffende *England and*

*the English*¹, waarin de zeden en gewoonten zijner landgenooten op even juiste als aardige wijze worden geschetst.

Terwijl het Britsche publiek met waar genot deze nieuwe pennevrucht van zijn reeds geliefkoosden auteur nuttigde, spoedde deze zich voort naar het Zuiden; bezocht Milaan, Florence en Venetië, in 't kort geheel Opper-Italië. Daarna begaf hij zich naar Rome en schreef daar het eerste deel van 'zijn *Rienzi*, waarvan hij vroeger reeds de grondtrekken had vastgesteld. Maar weldra liet hij *Rienzi* varen voor *The last days of Pompeii*. Het plan tot het schrijven van dezen roman vatte hij in Napels op, na herhaalde bezoeken aan de uitgravingen en aan het *Museo Bourbonico*, waar, gelijk men weet, de opgedolven schatten zorgvuldig worden bewaard.

The last days of Pompeii verscheen, na de tehuiskomst des schrijvers in 1834, weldra — immers binnen een jaar — gevolgd door *Rienzi* (3 deelen). Beide deze romans werden aanstonds druk gelezen en in bijna alle beschaafde talen vertaald.

In *The last days of Pompeii* geeft ons de schrijver een schets van den staat van zaken in die stad voor de uitbarsting des *Vizuvius*; volgens bevoegde beoordeelaars is zij alleszins getrouw en overeenkomstig de nog aanwezige bescheiden der oudheid, den feitlijken toestand, van zoover die blijkt uit de opgravingen zelf en de bewaarde overblijfselen in het muzeüm. Dit werk is dus niet alleen een roman, maar tevens ook een archeologiesche studie, in den trant van de *Hypathia* en de *Romola*. We maken daarin kennis met de gebruiken der Romeinen uit dien tijd, hun dagelijksch leven, hun spelen, enz. Het slot wordt natuurlijk gevormd door de katastrofe, en de beschrijving daarvan is — het moet ter eere van Bulwer gezegd worden — bijzonder grootsch.

Minder getrouw historiesch is de *Rienzi*, die laatste der volks-

¹ Londen, 1833, 2 deelen.

tribunen, welke door terugkeer naar oud-Romeinsche toestanden, een uitweg naar de beschaving zocht. We zijn nu eenmaal gewoon geraakt aan de voorstelling van Gibbon en derhalve kunnen wij — als geschiedschrijvers — geen genoegen nemen met de geïdealiseerde figuur van *Rienzi*, zooals Bulwer ons die geeft. In zijn noten tracht hij wel is waar zijn voorstelling te verdedigen, maar de gronden, die hij aanhaalt, kunnen niet opwegen tegen het betoog van Gibbon, gebazeerd op langdurig en kritiesch onderzoek. Bulwer verheft zijn *Rienzi* ten koste der waarheid — dat zal ieder beweren, die Gibbon gelezen en gewaardeerd heeft. De *Times* zegt dan ook in zijn overzicht — vroeger reeds vermeld:

“De historiesch juiste archeologie in *The last days of Pompeii* is zoozeer vermengd met de bloemen der fictie, dat bezoekers in de opgedolven stad, als van zelf, de identiteit der huizen van Diomedes en Glaukus aannemen, en zich aan de illuzie overgeven dat hij echt is, de vorm van Julia, afgedrukt op de lavamuren van den kelder, werwaarts zij — bij de ramp — een goed heenkomen zocht. Er is slechts weinig romantiesche zin noodig om zich voor den geest te roepen den draagstoel van Sallustius, waarin de goedaardige epikuriër door den aschregen heen gedragen wordt, of om diepzinnig te staren over den blauwen spiegel der baai, alsof de ongelukkige Nydia zich werkelijk daar met haren minnaar begraven heeft. Er was een echo eener doode wereld in de *Last days of Pompeii*, maar *Rienzi* is slechts een greep in de lange lotgevallen van Rome. *Rienzi* was groot, doch Bulwer heeft hem in de wereld-Walhalla een betere plaats ingeruimd, dan hij verdiende.”

In den tijd, welke tusschen het verschijnen van de *Last days of Pompeii* en *Rienzi* verstreek, bezocht de auteur de oproerige distrikten van Ierland, minder — zegt zijn biograaf — als romanschrijver, om in Erin nieuwe bouwstoffen te verzamelen voor de toekomst, dan wel als wetgever, om de waarheid van den

toestand uit eigen oog te aanschouwen. Bij de prachtige meiren van Killarney bleef hij langeren tijd toeven, en hier schreef hij de eerste hoofdstukken van *Ernest Maltravers*. Deze roman zou echter veel later pas het licht zien. Na den *Rienzi* verschenen twee kleine verhalen, nl. *Leila, the conquest of Grenada* en *Calderon the Courtier*. Zij werden in één deel uitgegeven, rijk geïllustreerd door Charles Heath.

Omstreeks dezen tijd (1835) dagteekent ook het eerste tooneelstuk van Bulwer, nl. de *Duchess of la Vallière*. De proef mislukte, hoewel de uitstekende acteur Macready — onlangs te Londen overleden — de hoofdrol vervulde. Dit fiasco deed den schrijver twintig jaren later in een redevoering te Edinburg zeggen:

“Mijn eerste gedichten vond men afschuwelijk, en mijn eerste tooneelstuk werd bijna vervloekt.” Maar toch gaf hij den moed niet op. Ook ten tooneele wilde hij slagen, en hen logenstraffen, die beweerden dat hij wel nooit als een tooneelschrijver zou aarden. In 1838 schreef hij op verlangen van Macready, die juist het beheer van Covent Garden op zich had genomen, met het loffelijk doel om het Engelsche drama te verheffen en te veredelen, *The lady of Lyons*. In evenveel tijd als de *Duchess de la Vallière* voor altoos van de planken verdwenen was, werd dit stuk in vijf bedrijven voltooid, nl. binnen 14 dagen. Het had een *succès fou*, en sedert is het steeds op het repertoor gebleven, en zoowel te Londen als in de provincieën zeer in trek geweest.¹

¹ Het is met betrekking tot dit stuk, welks auteur aanvankelijk zijn naam verzweg, dat de bekende anekdote heeft plaats gehad, door Charles Kent medegedeeld en o. a. door den heer Boissvain naverteld in den *Gids* van Maart 1873. Geven wij dezen hier even het woord:

“In het Huis der Gemeenten wordt een belangrijk debat gevoerd over geheime stemming bij verkiezingen. Bulwer staat op en houdt een rede-

Toch moet het middelmatig worden genoemd. Dat de Engelsen er zoo mee wegloupen komt hiervan, dat 't een gemoedsstuk is, dat altoos indruk maakt door zijn effectvollen inhoud. Dit zou als een verdienste mogen worden beschouwd, indien het niet uitgemaakt ware, dat Bulwer slechts in dramatieschen vorm gegoten heeft een vertelling van Mej. H. M. Williams ¹,

voering, welke door beide partijen van het huis wordt toegejuicht, zoo geestig en welsprekend waren de argumenten, geformuleerd tegen den invoer van geheime stemming, welke hij een oncer noemde voor een vrij land, waar ieder eerlijk man ronduit voor zijn meening moet durven uitkomen. Het was half elf 's avonds toen hij, onder de hartelijke toejuichingen van het Huis, zijn *speech* eindigde. Onmiddellijk verlaat hij het Parlement en snelt naar den schouwburg, waar dien avond de eerste voorstelling plaats had van een nieuw tooneelstuk, genaamd "*The Lady of Lyons*," en dat als de eersteling van een ongenoemden schrijver was aangekondigd.

"Bulwer treedt juist bijtijds de loge van een zijner verwanten, de gravin van Blessington, binnen om de laatste acte te zien. Het gordijn valt, onder de daverende toejuichingen van het publiek, dat opstaat en met groote geestdrift "*the author! the author!*" ten toonele roept. Doch niemand verschijnt om de ovaties te ontvangen.

"Hm!" zegt Bulwer, de schouders even ophalende, toen de gravin hem zijn meening vroeg over het stuk, "*yes: it's very well indeed — for that sort of thing*" en met een buiging verlaat hij de loge.

"*It's the first time I have ever seen him jealous*" , zegt de gravin, hem nastarende.

"Bulwer was bijtijds in het Huis terug om mede te stemmen tegen de wet op de verkiezingen. Veertien dagen later stond op al de aanplakbiljetten van den schouwburg met groote letters gedrukt:

The Lady of Lyons, or Love and Pride

by

SIR EDWARD BULWER LYTTON."

¹ Deze schrijfster leefde in de laatste helft der 18de eeuw.

betiteld: *Perrourou, or the bellows-mender*¹, gelijk de auteur dan ook zelf in zijn voorrede toegeeft. Hij beweert echter slechts "*an indistinct recollection*" (een flauwe herinnering) van dat verhaal te hebben gehad, hetgeen weinig strookt met hetgeen hij onmiddellijk daarop laat volgen: "*the incidents are however greatly altered and the characters entirely recast*". Dit laatste toch zou feitlijk onmogelijk wezen, indien de auteur Mej. Williams vertelling niet goed kende.

Onjuist is de beschuldiging tegen Bulwer geslingerd, alsof hij slechts zou hebben gekopieërd een stuk van Moncrieff: *Perrourou, the bellows-mender; or, the beauty of Lyons*, opgevoerd in den schouwburg te Sadlers Wells. Immers heeft deze opvoering eerst den 7de Februari 1842 plaatsgevonden, terwijl die van *The lady of Lyons* reeds van 15 Februari 1838 dagteekent.

Na het succes van zijn *Lady* ging Bulwer onverwijld voort met het schrijven van nieuwe tooneelstukken. Twee daarvan werden in den loop van 1839 ten gehoor gebracht: *Richelieu, or the conspiracy* in Covent Garden, en *The sea captain, or the birth right* in Haymarket. *Money*, eveneens in vijf bedrijven, kwam in 1840 uit, en is sedert dikwerf weder vertoond, zelfs in den allerlaatsten tijd. *The sea captain* bleef aanvankelijk gedurende een geheel speelseizoen op het tooneel, doch werd toen door den auteur teruggetrokken, naar hij zeide, om er eenige veranderingen in te brengen. Doordien echter Macready destijds zijn loopbaan liet varen, kwam er vooreerst van die wijzigingen niets. *The sea captain* werd pas in 1869 weder voor den dag gebracht, en wel onder den titel van *The rightful heir*. Het Lyceum Theater verdiende er toen schatten van geld mee. Voor steeds volle huizen werd het stuk schier onafgebroken ten tooneele gevoerd.

¹ Verkort komt deze vertelling ook voor in Chambers *Edinburgh Journal* van 28 Februari 1840.

Om zijn dramaas liet Bulwer zijn andere litterarische werken niet geheel in den steek. In 1836 betrad hij een hem nieuw gebleven gebied, nl. het zuiver geschiedkundige. Toen verscheen *Athens; its rise and fall*. In twee dikke deelen gaf Bulwer een beredeneerd verhaal van de lotgevallen der beroemde stad. Ongelukkigerwijze was het slechts een schets. De auteur beloofde haar later te zullen aanvullen, maar bleef steeds in gebreke aan zijn belofte te voldoen. Een hem niet vriendlijk gezind kritikus in den *Spectator* vond dit jammer. Hij zeide van *Athens*, dat het een boek is vol zeldsame en belangrijke mededeelingen. T'is misschien het verschijnen van Thirwalls *History of Greece* en dat der geleerde *Annals* van Grote geweest, hetwelk Bulwer weerhouden heeft aan zijn vroeger voornemen gevolg te geven. Hij durfde zich zeker op dat terrein niet met hen meten.

In 1837. eerst zag 't licht: *Ernest Maltravers, or the Eleusinia* ¹ (3 deelen), gevolgd door *Alice, or the mysteries*. In de verzamelde werken maken deze beide romans één geheel uit, als eerste en tweede gedeelte der *Eleusinia*.

Ernest Maltravers is een ingewikkelde roman, waarvan de intrigue zich beurtings in Duitschland, in Italië en Engeland ontspint. De held bemint eerst Alice, des roovers dochter, die hem van een wis verderf gered heeft. Hij verlaat haar echter weldra, en in Italië, te Napels, werwaarts hij zich later begeeft, knoopt hij een andere amoerette aan, ditmaal met de vrouw van den Franschen gezant, mevrouw de Ventadour. Zij, de groote kokette, die nog geen man ooit beminde, zelfs haar eigen echtgenoot niet, begint liefde te gevoelen voor Ernest, en meent het best aan dezen hartstocht te ontsnappen door het voorwerp daarvan uit haar oogen te verwijderen. Op haar raad

¹ We hebben op blz. 119 gezien, dat Bulwer zich reeds in 1835 met dit werk bezighield.

begeeft hij zich naar Engeland, waar hij eerlang een schitterende loopbaan begint. Als lid van het parlement onderscheidt hij zich door een groote welsprekendheid. Florence Lascelles, dochter van lord Saxingham, wordt smoorlijk verliefd op hem, en hij staat op het punt met haar te huwen, als de kuiperijen van een mislukt genie, den verloopendichter Castruccio, wiens geschriften onverkocht en onverkoopbaar blijven, en die een gloeienden wrok voor Ernest Maltravers heeft opgevat, het huwelijk doen mislukken. Florence sterft van verdriet en Ernest daagt Castruccio uit. Het komt evenwel niet tot een duel. Op het terrein zelf werpt Ernest, op het gezicht der wanhoop van Castruccio, zijn wapen weg, en verlaat Engeland vol walg voor roem, liefde en de staatkunde.

Ik geef den inhoud natuurlijk slechts zeer verkort weer, en heb enkele personen niet eens met name kunnen noemen. Daaronder behoort ook Templeton, het type van den modernen bankier, stellig een der best getroffen fotografieën van Bulwer, enz.

Ernest Maltravers werd niet zoo gretig gelezen als de Italiaansche romans, als *Pelham*. Waarschijnlijk, omdat dit werk minder nieuw in zijn inhoud, minder aantrekkelijk in zijn vorm is.

Bulwer, die tot dus ver op kamers gewoond had in de Albany — klassieke kamers, want ze werden vroeger bewoond door Charles Dickens en lord Althorp — verhuisde nu naar Charles-Street, Berkeley Square.

Van hier uit volgden tans *Night and Morning* (1841) en *Zanoni* (1842). Deze romans verschillen hemelsbreed. *Night and Morning* is een tafreel uit het daaglijksch leven, *Zanoni* een toovergeschiedenis. Van daar vermoedelijk, dat *Zanoni* zoo oneindig meer gelezen werd en is dan *Night and Morning*. *Zanoni* is een illuminaat, die duizenden jaren leeft, met de geestenwereld in betrekking staat, goud en edele gesteenten weet te vervaardigen, enz. We hebben hier dus te doen met een figuur als die van Altotas in

Dumas *Balsamo*. Ik voor mij echter vind Zanoni verhevener dan Altotas; niet dewijl deze oud is en gene jong blijft, maar om zijn daden. In dat opzicht is Altotas al bijzonder oninteressant en wint Zanoni 't verre van hem. Als een der meest grootsche tooneelen beschouw ik dat, waarin Zanoni en Mejnour ons beschreven worden, staande te midden van den chaos eener onvoltooide wereld. Volgens deskundigen is de geologie van het desbetreffende hoofdstuk streng wetenschappelijk juist.

Bij *Zanoni* is gevoegd een *Key* (een sleutel), naar men zegt afkomstig van Mej. H. Martineau, en waarin ons de eigenlijke beteekenis van den roman verstrekt wordt.

In 1843 verscheen *The last of the Barons*, voor den schrijver wederom een nieuwe trant, doch op zich zelf slechts een navolging van Walter Scotts manier, die hij wel is waar meesterlijk nabootste, maar toch *nabootste*.

The last of the Barons is natuurlijk een schets uit de Engelsche historie, of liever een reeks schetsen, beheerscht door de bekende figuren van Eduard den Vierde, Hendrik den Zesde, Hastings en anderen. Evenals bij Scott slingert de roman zich om de geschiedenis heen, met dit onderscheid, dat de ineenlevting bij eerstgenoemde oneindig kunstiger tot stand gebracht is.

In de voorrede van *The last of the Barons* meende Bulwer te moeten zeggen, dat deze roman misschien zijn laatste zou zijn. In hoeverre deze voorspelling zich bewaarheid heeft is later kunnen blijken.

Toen ter tijd nochtans was de verklaring waarschijnlijk allesszins gemeend. Dit blijkt uit de plannen die hij had opgevat, waartoe ook een vervolg zijner *History of Athens*, en een groot historiesch werk, nl. *The lives and times of the Plantagenet kings* behoorden. De publikatie hiervan zou natuurlijk ettelijke jaren hebben geduurd, want de nasporingen, die de auteur zich getroost had voor en bij het schrijven van *The last of the Barons*,

mochten uit den aart der zaak verre van voldoende heeten. Gansch anderen waren er noodig, alvorens hij tot het schrijven der *Lives* kon overgaan.

Verskillende omstandigheden deden hem van zijn nieuwe plannen afzien. In de allereerste plaats wel de dood zijner moeder, die in December 1843 overleed. Op Bulwer, die zijn moeder zoo innig lief had, maakte deze treurige gebeurtenis een verpletterenden indruk¹. In de tweede plaats was zijn gezondheid verre van goed. Na zijn nederlaag in 1841, bij gelegenheid der verkiezingen voor het parlement (zie blz. 112) was hij reeds op reis gegaan om weer, gelijk men noemt, *op zijn verhaal te komen*; daar dit hem goed bevallen was en zijn parlementaire werkzaamheden zich niet langer tegen deze uitstapjes verzetten, herhaalde hij ze telken jare. In 1845 beproefde hij met taamlijk goeden uitslag het hydropathiesche stelsel; de aardige *Confessions of a water patient*, opgedragen aan W. H. Ainsworth, leggen daarvan getuigenis af. Dat hij deze methode niet volhield, was echter wel het bewijs, dat hij er, duursaam altans, geen baat bij vond.

Sedert Bulwer zijn eersten bundel gedichten uitgegeven had, deed hij slechts weinig aan de poëzie. In 1842 verscheen evenwel de *Eva, and the ill-omened marriage*, die later belangrijk uitgebreid werd en een plaats vond in de komplette uitgaaf van 's dichters lyriesche ontboezemingen. Beter onthaal nog vond een getrouwe overzetting van Schillers gedichten, die — aanvankelijk in *Blackwood's Magazine* opgenomen — later (1844) afzonder-

¹ Op haar wensch — in haar testament uitgedrukt — geschiedde het, dat Bulwer (op Engelsche manier) bij zijn eigen naam dien van Lytton voegde. Daar hij nu sedert 1837, samen met Herschel, *baronet* geworden was, door toedoen van viscount Melbourne, die in hen beiden en wetenschap en letteren huldigen wilde, zoo was hij sedert dien tijd bekend onder den naam van sir Edward Bulwer Lytton.

lijk verscheen, voorafgegaan door een biografie van den beroemden Duitschen meester. Deze had Bulwer in Germanië zelf — terwijl hij het doorreisde — saamgesteld. De vertaling van Schiller wordt door bevoegde critici voor de beste gehouden, die men in het Engelsch bezit. Wie kan het gelooven, en toch zijn biografien verzekeren het ons: Bulwer pende deze navolgingen veelal onderweg, tusschen Knebworth en Londen, terwijl zijn rijtuig hem voortrolde naar de plaats zijner bestemming!

Kort na het verschijnen der vertaling van Schillers gedichten in 1844, kwam het eerste gedeelte uit van *The new Timon*, een satire van modern Londen. Eerst' in 1847 nochtans was zij volledig verkrijgbaar. Aanvankelijk trok zij slechts weinig de aandacht. Ten deele moet dit geweten worden aan de omstandigheid, dat zij zonder naam des schrijvers het licht zag. Toen die nochtans uitgelekt was, werd *The new Timon* dadelijk gretig gelezen. Daarin treft men waarlijk goedgelukte schetsen aan van Bulwers tijdgenooten, soms met een humor gepend, dien men bij Bulwer als dichter niet zoeken zou. Een staaltje kunnen wij niet nalaten hier aan te halen, waar hij den toenmaligen eersten minister van Engeland, lord Stanley, schildert:

One after one the lords of time advance;
 Here Stanley meets — how Stanley scorns — the glance!
 The brilliant chief, irregularly great,
 Frank, haughty, rash — the Rupert of debate!
 Yet who not listened, with delighted smile,
 To the pure Saxon of that silver style:
 In the clear style, a heart as clear is seen,
 Prompt to the rash — revolting to the mean.

Onder de personen, die Bulwer in zijn *New Timon* eenigermate fel aanviel, behoorde ook Tennyson, den later zoo beroemd geworden *poet laureate* van Engeland. Hoort, wat hij van hem zong:

Not mine, not mine (o Muse forbid!) the boon
 Of borrow'd notes, the mock-bird's modish tune,
 The jingling medley of purloined conceits,
 Out-babying Wordsworth and out-glittering Keats;
 Where all the airs of patchwork pastoral chime,
 To drown the ears in Tennysonian rhyme.

Let school-miss Alfred vent her chaste delight
 On "darling little rooms so warm and light";
 Chant "I'm a-weary" in infectious strain,
 And catch the "blue fly singing i' the pane;"

Though praised by critics and adored by blues,
 Though Peel with padding plump the puling muse,
 Though Theban taste the Saxon purse controls,
 And pensions Tennyson while starves a Knowles.

Tennyson bleef met zijn andwoord niet uit. Het verscheen in *Punch*, het humoristiesche blad van Londen. Bulwer was ook als modepop destijds algemeen bekend. Zijn geest en zijn faam, zoo niet zijn uiterlijk, dat verre van innemend moet geweest zijn — altans te oordeelen naar het portret, dat aan het hoofd dezer aflevering prijkt¹ — maakten hem tot het bedorven kindje der aristokratiesche, tot het schootkindje der dameswereld. Men kan nagaan hoe gepomadeerd, gefrizeerd, gekorsetteerd zelfs, die held der salons moest wezen! Tennyson wist dat alles natuurlijk, en in zijn andwoord in den *Punch* liet hij niet na er op te wijzen. Eerst beschreef hij den ouden Timon, zooals we hem in Shakspere hebben leeren kennen:

We know him out of Shakspere's art
 And those full curses which he spoke;
 The old Timon, with his noble heart,
 That strongly loathing, greatly broke.

¹ Genomen naar een gravure "after life" in den *Graphic*.

So died the Old; here comes the New,
 Regard him: a familiar face;
 I thought we knew him: What, it's you,
 The padded man that wears the stays.

Who killed the girls and thrilled the boys
 With dandy pathos when you wrote;
 O Lyon! you that made a noise
 And shook a mane "en papillotes."

.....
 What profits now to understand
 The merits of a spotless shirt —
 A dapper boot — a little hand —
 If half the little soul is dirt?

.....
 You talk of tinsel! Why, we see
 Old marks of rouge upon your cheeks,
 You prate of Nature! You are he
 That spilt his life upon the cliques.

A Timon you? Nay, nay, for shame,
 It looks too arrogant a jest —
 The fierce old man, to take his name —
 You bandbox. Off and let him rest.

Later, toen Bulwer en Tennyson elkaar beter hadden leeren kennen, zullen zij wel vaak over deze wederzijdsche uitvallen samen gelachen hebben. Bulwer was met de meeste letterkundigen juist op zeer goeden voet. Zijn duelletje met Tennyson, en zijn vroeger krakeeltje met Jules Janin (in 1830), waren zoowat de eenige onaangenaamheden, die hij met letterbroeders (indien ik dat zoo zeggen mag) ooit had. We hebben (blz. 116) integendeel gezien, hoe hij voor zijn minder begunstigde kollegaas opkwam, en ook uit andere omstandigheden blijkt duidelijk, dat hij gaarne hielp, indien hij helpen kon.

In 1846 kwam de begaafde en algemeen geachte publicist Laman Blanchard op een ongelukkige wijze aan zijn eind ¹, zijn kinderen als het ware onverzorgd achterlatende ². Dadelijk stelde Bulwer zich beschikbaar. Den weezen verschaftte hij stoffelijke middelen, o. a. ook door zijn uitgaaf der verspreide geschriften van Laman Blanchard (met levensschets), een uitgaaf, die een taamlijk aanzienlijke bate te hunnen voordeele afwierp.

Meer nog evenwel bleek Bulwers hulpvaardigheid in het stichten van het *Guild of literature and art*, dien hij samen met Dickens, Jerrold, Forster, Mark Lemon en anderen tot stand bracht, toen deze heeren zich ontevreden betoonden met het beheer van het *literary fund*. Op een stuk land, door sir B. Lytton tot dat doel afgestaan, werden den 29ste Juli 1865 eenige huizen ingewijd, die ten behoeve van invaliede letterkundigen moesten strekken ³. Een eigenaardig feest had destijds plaats in het kasteel Knebworth, getooid met de oude banieren van voorvaderlijken tijd. Op het feestmaal waren onder de woordvoerenden ook Bulwer en Dickens; eerstgenoemde als president, laatstgenoemde als vice-president van het *Guild*. Het zesde tooneelstuk van Bulwer, in 1851 ten tooneele gevoerd ⁴, was mede ten

¹ Hij pleegde zelfmoord.

² Mevrouw Blanchard was kort te voren krankzinnig gestorven.

³ *The Guild*, een vereeniging om ongelukkige of door ouderdom werkloze letterkundigen voort te helpen, had ze gebouwd uit het ruime fonds, dat dadelijk beschikbaar was.

⁴ *Not so bad as we seem, or, many sides to a character*. De eerste voorstelling had plaats op een amateurstooneel ten huize des hertogs van Devonshire in Piccadilly. Dickens, Forster, Mark Lemon, Jerrold en anderen hadden rollen op zich genomen. Het stuk, dat later ook in de *Hanover square rooms* werd opgevoerd, was het voorlaatste van Bulwer. In 1869 werd zijn zevende en laatste stuk (een tooneelspel in drie bedrijven en vaerzen) ten gehoore gebracht, betiteld: *Walpole; or every man has his price*.

voordeele dezer nuttige instelling afgestaan, die nooit evenwel z66 bloeide, als haar begunstigers dat wel gewenscht hadden. Deze waarheid springt in het oog, wanneer men de dagteekening der opvoering vergelijkt met die der inwijding der auteurswoningen. Het *Guild* moet dan ook tot de mislukte ondernemingen van den auteur gerekend worden, evenals *The monthly Chronicle*, een tijdschrift, dat hij samen met Dr. David Brewster en Dr. Dionysius Lardner opgericht had, doch dat niet lang in het leven bleef ¹.

In den jare 1847 was Bulwer andermaal als romanschrijver opgetreden, en wel in zijn *Lucretia, or the children of night*. Dit werk werd door een storm van verontwaardiging begroet, want het behoorde geheel tot de eerste manier des schrijvers, tot de *Eugène Arams* en tot de *Paul Cliffords*. Hij meende zich te moeten verdedigen en deed het door zijn "*A word to the public*", waarin hij zijn "recht" handhaafde om ook de misdaad te "behandelen", gelijk hij dat goed vond. Ik zal hier niet in herhaling treden van mijn bedenkingen tegen zulk een "recht", maar mij bepalen tot een verwijzing naar blz. 106—109.

Op *Lucretia* volgde in 1848: *Harold: the last of the Saxon kings* (3 deelen); in 1849: *The Caxtons* (2 deelen). Het eerstgenoemde werk is een historiesche roman gelijk *The last of the barons*. Zijn uitgaaf werd vertraagd door den onverwachten dood van Bulwers eenige dochter Emilia Georgina. *The Caxtons* werd eerst in *Blackwood's Magazine* opgenomen en is een huislijke roman in den trant van *David Copperfield*, een verhaal der lotgevallen van Pisistratus Caxton. *My novel* (te Nizza begonnen)

¹ In dit tijdschrift gaf Bulwer het "historiesche overzicht" van den "staat van Engeland en Europa bij de troonsbeklimming van koningin Viktoria", dat zoozeer de aandacht trok van Guizot. Het buitenland in de *Chronicle* werd door Sir Henry Bulwer behandeld.

en *What will he do with it?*, beide romans door *Blackwood's Magazine* in maandelijksche stukken opgenomen en later afzonderlijk (elk in 4 deelen) uitgegeven, vormen het vervolg op *the Caxtons*¹. Te gelijkertijd met dezen roman zag het licht het epiesche gedicht: *King Arthur*, waaraan Bulwer vroeger dikmaals en met liefde gearbeid had; zijn naam werd echter oirspronkelijk niet genoemd². Al deze werken kan ik hier niet breedvoeriger analyzeeren, daar zulks mij te ver voeren zou.

De eerstvolgende roman was *A strange story* (1862), aanvankelijk in *All the year round* opgenomen. Het is een toovergeschiedenis, evenals *Zanoni*, en de laatste roman dien Bulwer zelf van de pers zag komen. Immers *The Parisians* (4 deelen) werd wel nog gedurende zijn leven door *Blackwood* gepubliceerd, maar de uitgaaf in deelen had, evenals bij *Kenelm Chillingly* (4 deelen) eerst na 's mans overlijden (18 Januari 1873) plaats.

De andere werken uit Bulwers laatste levensperiode zijn — voor zoover ik ze niet al in den loop dezer biografie genoemd heb — *Caxtoniana; or essays on life, literature, und manners, by Pisistratus Caxton* (1863); een keurige vertaling van de zoogenaamde Horatiaansche oden (waarvan een groot deel, zooals men weet, niet van Horatius is)³, voorafgegaan door een beschouwing over 's meesters genie en de oorzaken zijner populariteit

¹ De *Caxton's* behoorde steeds tot Bulwers liefingsromans. Ondercheidenen zijner werken liet hij uitkomen onder den naam van *the author of the Caxton family*.

² In 1870 verscheen een veel vermeerderde en verbeterde uitgaaf

³ Bulwer besteedde daaraan en aan de biografie des dichters ettelijke jaren zijns levens.

De heer Boissevain (*Gids* van Maart 1873, blz. blz. 497), roemt de vertolking der oden ten zeerste. Volgens hem "hebben zij" (waarom hier den volmaakt verleden tijd gebezigd?) — de vertaling en de aantekeningen — "bewijzen gegeven van een groote geleerdheid en van een bewonderingswaardige heerschappij over zijn moedertaal."

(1869); *The lost tales of Miletus* (1866), een verzameling oude legenden, eindelijk *The coming race* (1871), een extravaganza in den trant van *Gulliver* ¹.

Behalve deze werken staan vele bijdragen zijner hand verspreid in tijdschriften en andere periodieke werken. Daaronder noem ik: een *Criticism on the writings of sir Thomas Browne* (*Edinburgh Review*); een *Review of the history of English literature* (*ibid*); een artikel over Forsters *Life of Goldsmith* (*ibid*); *Bolingbroke and the times of Anne* (*Westminster Review*); *Gray the poet* (*ibid*); een opstel over de Fransche omwentling (*Foreign Quarterly Review*). Nog gaf hij in 1856 uit zijn: *Inaugural address to the associated societies of the university of Edinburgh* (toen hij haar eerevoorzitter was geworden) en het *Address to the students of Glasgow*. (bij gelegenheid zijner eerste verkiezing als *lord rector* der hoogeschool te Glasgow ²), enz.

Met de firma Routledge had Bulwer vroeger (1853) reeds een (hem) zeer voordeelige overeenkomst gesloten, krachtens welke eerstgenoemde, voor de kleinigheid van £ 20,000, het recht erlangde om gedurende tien jaren een goedkoope editie der eerste romans te mogen uitgeven. Toen ter tijd achtte men dit een stout bestaan van die beroemde uitgevers. Men fluisterde, dat zij door dergelijke dolzinnigheden wel spoedig in den grond zouden worden gehoord. Maar ziet, te en de tien jaren voorbij waren, hadden zij niets beters te doen dan het kontrakt met 5 jaren te verlengen, tegen

¹ Zij maakte bepaald *furore*, hoewel de schrijver zich eerst niet noemde. Maanden achtereen werd de publieke nieuwsgierigheid in dit opzicht op ondraaglijke wijze gesard. Bulwer en zijn uitgever wisten het geheim goed te bewaren, en eerst onlangs is het auteurschap uitgelekt.

² Het verdient opmerking dat Bulwer tot tweemaal toe — in 1856 en 1858 — *lord rector* dezer universiteit werd, een eer, die slechts zeer zelden te beurt valt.

een vergoeding van £ 5000. Na verloop van dezen termijn werd de overeenkomst — ditmaal voor een reeks van jaren — vernieuwd, en kreeg Bulwer ten derde male £ 5000. In het geheel had hij dus van één uitgever binnen 16 jaren tijds £ 30,000 ontvangen. Een broodschrijver was sir E. B. Lytton dus juist niet!

Sedert 1841 was Bulwer aan de eigenlijke politiek vreemd gebleven. Hoewel hem meer dan eenmaal een zetel in het parlement aangeboden werd, nadat hij dien voor Lincolnshire verloren had, bedankte hij telkenmale. Er was iets zonderlings met en in hem voorgevallen, iets dat toch wel eens meer gebeurt, wanneer wij, de grenzen der jeugd overschrijdend, in het rijk der middelbare jaren, des ouderdoms binnendringen. Hij was van vrijzinnig allengs meer en meer konservatief geworden in zijn denkwijze, of liever, hij was niet meegegaan met zijn tijd, maar blijven staan op het standpunt der groote reform-act van 1832, en zoo van zelf verachterd. Met den begaafden Disraëli, langen tijd de ziel der Engelsche liberalen en tans het hoofd der Britsche *tories*, is het niet anders gegaan.

Een merkwaardig getuigenis van de omwentling in Bulwers inwendigen mensch legt het vlugschrift af, in 1852 door hem uitgegeven, toen hij zich eindelijk weer kandidaat stelde voor het Juli-parlement. In de *Letter to John Bull, esquire* (10 oplagen in weinige weken) vindt men de oplossing van dat fysiologische raadsel: Bulwer in 1841 als liberaal gevallen, stelt zich in 1852 kandidaat der partij van het behoud!

Het graafschap Hertfort benoemde hem tot zijn afgevaardigde, en na een afwezigheid van 10 jaren betrad hij weer de hooge zalen van Westminster.

Als afgevaardigde kwam hij in deze periode minder op den voorgrond dan in de vroegere; maar toen de *tory*-partij voor een poos de overwinning behaald had en lord Derby in 1858 aan

het hoofd van het nieuwe kabinet geplaatst werd, haastte hij zich Bulwer in zijn kabinet op te nemen, en wel als staats-sekretaris voor de koloniën (Febr. 1858). Bulwer bleef dien post bekleeden tot aan den val der nieuwe regeering (Juni 1859), ten gevolge van een votum van wantrouwen in het Lagerhuis. Gedurende zijn administratie werden eenige gewichtige aangelegenheden afgedaan. Het monopolie der Hudsons-baai-maatschappij werd afgeschaft; de schoone volksplanting Britsch Columbia in het leven geroepen; Queensland van Sydney afgenomen en tot een afzonderlijke kolonie verheven. De bloei dezer beide gewesten dagteekent uit dien tijd, en hun inwoners waren zoo dankbaar jegens hun weldoener, dat zij aan twee steden den naam Lytton gaven.

Na 1859 heeft Bulwer geen deel meer genomen aan de be-raadslagingen van het Lagerhuis. Maar in 1866 verwierf hij van earl Derby, die destijds ten derden male eerste minister van Engeland was geworden, het pairschap, en ging hij in het Hoo-gerhuis zetelen als baron (lord) Lytton van Knebworth.

Ik ben tans aan het einde gekomen mijner levensschets. Met enkele woorden wil ik echter Bulwers ziekte, dood en begrafenis mededeelen. Volgens het *British medical Journal* had de man in de laatste jaren veel aan oorpijn geleden, en werd deze toegeschreven aan een ziekte in het hersengestel. De kwaal was echter nimmer als ernstig, veel minder als doodelijk opgevat. Den 11de Januari 1873 verhieven zich de pijnen eensklaps op buitengewoon felle wijze. Onafgebroken duurden zij tot den 18de voort, toen de lijder bewustloos werd en weldra bezweek ¹.

¹ T is later gebleken, dat hij steeds een geheimen angst gekoesterd heeft om levend te worden begraven. Men vond na zijn overlijden een papier, door hem gesteld, waarin hij breedvoerige orders geeft voor het geval, dat hij mocht komen te sterven. Drie dagen moest zijn lijk op het ziekbéd

De begrafenis had met bijzondere plechtigheid en groot eerbetoonden den 25ste Januari plaats. Vele notabiliteiten op elk gebied van wetenschap, kunst, letteren en politiek, waren tegenwoordig en de vloed van vrienden, belangstellenden en nieuwsgierigen was overweldigend. In strijd met Bulwers uitgedrukten wensch om stillekens te worden bijgezet in het familiegraf te Knebworth, verwierf zijn stoffelijk overschot een eereplaats in dat pantheon van Englands beroemde mannen: Westminster Abbey. Hierin kreeg de openbare meening haar zin, gelijk zij haar zin gekregen had, toen Dickens der natie ontviel. Immers ook hij had het verlangen te kennen gegeven te Rochester een stille rustplaats te vinden, maar werd, desondanks, naar de Abbey overgebracht.

Ik zou tans kunnen besluiten, maar meen deze biografie te mogen aanvullen en completeeren met een uittreksel uit het Februarinummer van *Blackwood's Magazine*, het tijdschrift waarmee Bulwer zoo lange en zoo innige betrekkingen onderhouden had.

Het artikel, waarvan ik de vertaling ontleen aan de *Wetenschappelijke Bladen* van April, en dat menige onbekende en zeer lezenswaardige bijzonderheid bevat, luidt aldus:

“Wij zelve hebben het verlies te betreuren van een innig geliefden vriend en een onwaardeebaren medewerker, tot wien wij sedert meer dan dertig jaar in zeer nauwe betrekking hebben gestaan. Wat zijn gemis voor ons nog gevoeliger maakt, is, dat onze gedachtewisseling en omgang juist nooit zoo levendig zijn geweest als in de laatste zes maanden. Uit al zijn brieven, uit zijn kopie en proeven sprak zoo geheel en al de man, wiens kracht en helderheid van geest nog in volle kracht zijn, dat toen

onaangeroerd blijven liggen, op den vierden dag geneesheeren het onderzoeken en een certifikaat afgeven, enz. Of men deze bevelen heeft opgevolgd weet ik niet.

wij den dag voor zijn dood een zwaarmoedig briefje van hem ontvingen, een paar dagen te voren te Torquay geschreven, waarin hij ons kennis gaf van de ziekte waaraan hij leed, wij zeker oprecht medelijden hadden met de smart, die hem kwelde, maar allerminst vermoedden dat deze groote en werkzame geest zijn aardschen werkkring zoo goed als gesloten had. Hieronder laten wij het briefje volgen, het laatste waarschijnlijk, dat door zijn hand is neergeschreven:

Torquay, Jan. 16, 1873.

“Ik lijd onduldelijke pijnen van een soort van aangezichtspijn en ben volkomen ongeschikt om proeven na te zien of eenig ander werk te verrichten; de smart, die ik te verduren heb gehad, heeft mij erg aangegrepen.”

“Den avond van den dag, waarop wij deze regelen ontvingen, werd ons een telegram door zijn zoon, den heer Robert Lytton gezonden, het bericht inhoudende, dat zijn vader omstreeks twee uur verscheiden was. Wij vernemen uit een andere bron dat lord Lyttons ziekte Woensdag, den 15de begon, toen hij aan een vriend van ons schreef om een bijeenkomst op den volgenden dag bepaald te verschuiven en hem te zeggen, dat hij op dat oogenblik meer pijn in zijn ooren en hoofd had dan hij ooit van zijn leven had te verduren gehad. Een korte verademing volgde, maar Vrijdag tegen vijf uur in den morgen klaagde hij op nieuw over zware hoofdpijn en van dat uur af was er weinig hoop; zijn einde, dat den dag daarop volgde, was kalm en zonder smart. Lord Lytton was in zijn zeven en zestigste jaar.

“Zoolang wij nog geheel onder den indruk verkeeren van ons verlies, achten wij het minder wenschelijk lord Lytton te beoordeelen als schrijver of een lijst op te geven van de werken, die uit zijn vruchtbare pen zijn voortgevloeid. Zulk een lijst zou iets

hebben van den katalogus eener boekerij, en wel van een uiterst smaakvolle boekerij. Het is ons voornemen later op uitvoerige en ernstige wijze onze meening te zeggen omtrent den man, die bijna gedurende een halve eeuw een der eerste plaatsen in onze letterkunde heeft vervuld, en die bij zijn verscheiden ontegenzeggelijk de eerste was én om de verscheidenheid zijner gaven én om zijn letterkundige talenten.

“Voor ons even als voor velen van onzen leeftijd was Bulwer reeds een groote naam toen wij nog kinderen waren; wij verslonden een stapel boeken, die hij geschreven had, toen hij weinig meer was dan een jongen, en wannêr wij nu op rijper leeftijd die boeken nog eens overlezen, zullen weinigen onzer beweren dat zijn roem niet eerlijk verdiend was.

“Zijn naam buiten af, en vooral in Duitschland, was zeer groot en wij herinneren ons, dat toen wij voor het eerst in dat land reisden, ons voortdurend gevraagd werd of wij “den berühmten Bulwer” kenden. Tot het laatste toe is die eerbied voor hem blijven bestaan, en zijn eigen liefde voor en waardeering van de beste deutsche geschriften toonde hoe groote overeenkomst in denkwijze er bestond.

“Wij willen in korte woorden iets zeggen van lord Lyttons verhouding tot ons tijdschrift. Voor zoover wij het ons kunnen herinneren, werden ons door hem vóór 1842 enkele korte gedichten toegezonden. Maar in de maand September van dat jaar begon hij zijn vertalingen van Schillers balladen, die wij toen ter tijde en ook nu nog als de beste vertaling beschouwen van die prachtige gedichten. De vertaling van Schiller ging vergezeld van een korte levensbeschrijving, die van groote ingenomenheid met Schiller en een oprechte waardeering van zijn groot talent getuigden. Wij herinneren ons als den dag van gisteren, met hoe groot genot wij in het voorjaar van 1848 het eerste deel van de *Caxtons* in handschrift ontvingen en verslonden. Het publiek wist

in den beginne niet wie de schrijver was, en wanneer wij in aanmerking nemen dat Bulwer met dezen roman een geheel nieuwe baan betrad, is dat geenszins verrassend. Maar de roman won zich weldra den toegang tot aller hart, en het is geheel overbodig onze lezers de namen weer voor den geest te roepen van zijne opvolgers: "*My novel*" en "*What will he do with it?*"

"De "*Caxtoniana*", zoo luidde de titel van een reeks artikelen welke hij in de "*Blackwood*" plaatste, en het zal niet gemakkelijk zijn een bundel studiën en essays aan te wijzen, waarin meer vernuft en wijsheid, meer menschenkennis en edeler gevoelens gevonden kunnen worden.

"Langen tijd daarna gaf hij in ons tijdschrift zijn vertalingen van Horatius met de uitnemende, van ware geleerdheid getuigende proeve over den romeinschen dichter. De moeite, de ernstige studie, de onderzoekingen, welke hij zich voor dien arbeid heeft getroost, zouden wij schier zonder voorbeeld durven noemen. Niemand wist beter dan hij dat voor zulk een werk, dat natuurlijk voor een beperkten kring van lezers berekend was, noode op een ruime stoffelijke vergelding te rekenen viel, maar hij werkte met leeuwenmoed en leeuwenkracht als zijn hart bij zijn onderwerp was: niemand zal van hem ooit beweren dat hij slordig of achteloos zijn taak vervulde. Zijn vlugheid was verwonderlijk: wij hebben hem in zijn eigen huis, als hij scheen niets te doen, op een enkelen morgen een tal uitvoerige en met zorg geschreven brieven en een massa kopie zien afmaken, waar de ijverigste en meest geoefende kantoorclerk voor zou zijn teruggedeinsd. Zij, die zaken met hem hebben gehad aan het ministerie van Koloniën, zullen, wij twijfelen er niet aan, ten volle in dit opzicht met ons instemmen. Het was allergevoeligst zaken met hem te behandelen: hij begreep dadelijk wat de bedoeling was, en nooit ging er eenige tijd verloren ten gevolge van die rampzalige misverstanden.

“In het geven van raad was hij buitengemeen verstandig, en wij gelooven niet iemand te hebben ontmoet, dien wij in moeilijke omstandigheden liever ons vertrouwen geschonken en om zijn voorlichting gevraagd zouden hebben. Er leven er nog velen, en daaronder sommige van onze eerste staatslieden, die naar onze vaste overtuiging dit gevoelen van ons zullen onderschrijven. Het is haast onnoodig hierbij te voegen dat hij, die zoo hoog in aanzien stond en zulk een grooten naam zich had verworven, dagelijks bezocht werd door velen die zijn raad en bijstand kwamen inroepen. Vele van onze uitnemendste schrijvers hebben zich onderscheiden door de onbekrompenheid, waarmede zij hulp verleenden, maar het is onmogelijk dat de zucht om zijn medemensch van dienst te zijn ooit warmer heeft gegloeid dan in het liefderijke hart van lord Lytton. Het aantal der lezers die weten hoe waar deze woorden zijn is ongetwijfeld groot”.

.....

“In het begin van dit kort bericht hebben wij gezegd dat onze briefwisseling met lord Lytton in de laatste zes maanden drukker was geweest dan ooit te voren, en de oorzaak daarvan kunnen wij zeer gereedelijk opgeven. De roman, voor eenige maanden in ons tijdschrift begonnen, “*the Parisians*”, is van zijn hand, en wellicht weten onze lezers reeds dat zij aan diezelfde vruchtbare pen nog een anderen roman te danken hebben, ook door onze firma uitgegeven: “*The coming race*”, die grooten opgang gemaakt en reeds zeven uitgaven beleefd heeft. Waarom hij verlangde dat dit een geheim zou blijven hebben wij nooit goed kunnen begrijpen: maar alle reden voor geheimhouding is nu, helaas, weggenomen.

“Ongeveer veertien dagen voor zijn dood zond hij ons het laatste deel van “*Kenelm Chillingly*”, een anderen roman, die op het punt stond van in het licht te verschijnen, en in de eerste dagen van de week van zijn dood ontvingen wij de kopie van

het 4^e en laatste deel van "*the Parisians*". Hij was lang bezig geweest met die jongste werken; langer dan drie jaar geleden, lazen wij een groot gedeelte van "*Kenelm Chillingly*", en konden toen reeds zien dat het handschrift niet van jongen datum was; zijn wij goed ingelicht, dan had hij zich met "*the Parisians*" zelfs nog langer tijd in den geest bezig gehouden. Uit zijn brieven aan ons maken wij op dat de enkele laatste pagina's van dit boek in het klad zijn geschreven. Het is voor ons een zeer belangwekkende studie geweest de veranderingen, die hij in zijn handschrift maakte, na te gaan en met de oorspronkelijke lezing te vergelijken, en met een hart vol weemoed zullen wij nu de laatste vruchten beschouwen van dezen grooten hoofdman in de letterkundige wereld, die zijn schitterende gaven en zijn uitnemendheid tot zijn jongsten adem heeft gehandhaafd.

"Wij vermoeden dat het voor onze lezers een verblijdende mededeeling zal zijn dat de zoon en opvolger van lord Lytton, wiens werkzaamheden als sekretaris van legatie te Weenen hem bijna voortdurend noodzaakten zijn leven buiten 's lands door te brengen, maar die naar aanleiding zijner benoeming tot sekretaris van legatie te Parijs de gelegenheid had gevonden voor korten tijd zijn vaderland te bezoeken, het groote voorrecht heeft gesmaakt de laatste twee maanden met zijn vader te zijn, en dat deze den laatsten adem kalm heeft uitgeblazen in de armen van zijn geliefden zoon".

¹ In letterkundige kringen bekend onder den naam van Owen Meridith. De nieuwe lord Lytton is het enig overgebleven kind van Bulwer, na den dood zijner dochter Emilia Georgina. Hij erft een reusachtig vermogen en een naam, waarop hij vooreerst wel teren kan. Men schrijft hem het voornemen toe, een uitvoerige levensschets zijns vaders in het licht te geven, een voornemen, dat ieder slechts aangenaam vinden zal. Wellicht ook is hem de taak opgedragen, eenigen der nagelaten werken van lord Lytton (waaronder verscheiden tooneelstukken) voor den druk gereed te maken. H. T.

De dood van een man als Bulwer, die de Engelsche letterkunde verrijkte met tal van werken op elk gebied; die zoo machtigen invloed oefende op zijn tijdgenooten, en geen gering aandeel had in de staatkundige lotgevallen zijns vaderlands, zulk een belangrijke gebeurtenis kon niet nalaten de gemoederen hevig te impressioneeren. Gedurende de weinige dagen, welke er tusschen het overlijden en de begrafenis verliepen, was de weleer zoo gevierde man dan ook het onderwerp aller gesprekken, het voorwerp van vele beschouwingen in de pers. Het zal den lezer der *Mannen van beteekenis* (dunkt me) niet onwelkom wezen eenigen altans dier oordeelvellingen onder het oog te krijgen, als vertegenwoordigende de openbare meening van Engeland ten aanzien van een zijner meest geliefkoosde schrijvers¹.

“T” is vijf-en-veertig jaren geleden”, schreef de *Times*, “dat zijn eerste roman in het licht kwam, en sedert dien tijd heeft zijn intellectuele bedrijvigheid geen oogenblik gerust. Alle Britten kennen zijn boeken. Hun populariteit in de overzeesche bezittingen is zelfs grooter nog dan in Engeland zelf. Boston, New-York en Philadelphia hebben gewedijverd, wanneer het gold Bulwers werken aan het Amerikaansche publiek bekend te maken. . . . De geheele wereld kent zijn roem als redenaar en als romanschrijver, en herinnert zich de zeldsamen geleerdheid er ervarenheid, waarop hij zijn sukses grondde. We zijn niet arm aan parlementaire sprekers; toch getuigden veteranen in het Lagerhuis, dat Bulwers

¹ Men zegge niet, dat dit “krantengeschrijf” (zoals de welwillende nitdrukking luidt) oppervlakkigheden inhoudt. T” is een bekende zaak, dat de groote Britsche bladen jaren van te voren nekrologieën der voornaamste tijdgenooten in gereedheid doen brengen, om ze bij de hand te hebben, wanneer een hunner bezwijkt. Zulks verklaart den buitengewonen spoed, waarmee de levensbeschrijvingen opgenomen worden, en tevens ook haar groote deeglijkheid.

toespraak bij gelegenheid der inleiding van lord Derbys *reform-bill* zoo glansrijk was als ooit eenige *speech* in het parlement.

.... "Zijn warmste bewonderaars zullen vermoedlijk erkennen, dat hij te vroeg begon en te veel schreef, om lang beroemd te blijven. Aan zijn arbeid was wel is waar te allen tijd veel zorg besteed. Maar, hoewel de snelheid waarmee zijn boeken elkaar opvolgden, geen invloed had op het fijne hunner bewerking, zoo werkte zij toch soms nadeelig op de spontaniteit en de diepte hunner grondgedachte."

Daily News bevatte over lord Lytton o. a. het volgende:

"Eenigen der eerste werken van lord Lytton trof het verwijt, dat zij, om zoo te zeggen, met afkeurenswaardige denkbeelden koketteerden. Maar buiten eenigen twijfel bestond er geen opzet om kwaad te stichten, en hier en daar blonk zelfs het streven naar een hooger leven uit.... Dat dit streven zich dikwerf openbaarde in een cynischen en spottenden stijl is maar al te waar. Doch het was een der fouten van lord Lyttons geschriften, dat zij nooit geheel oprecht schenen te zijn. Een soort van valschen glans omschitterde hen. Zij waren oogenschijnlijk meer door het hoofd uitgedacht dan door het hart uitgestort. De Bulwersche stijl — gelijk hij heeten zal, zoolang men aan een Bulwer denkt — was op zich zelf iets kunstmatigs en goochelachtigs. Hij mocht eerder Fransch heeten dan Engelsch en gaf den lezer een onaangenamen indruk van onwezenlijkheid, door zijn epigrammatische vertooning, zijn gekunstelde antitheze, zijn koorts des gevoels en des humors, zijn streven naar olympische verhevenheid en zijn opzichtige lieflijkheid van verciering. Met dat al was hij prachtig, zoo schitterend zelfs, dat onze verbazing over de manier waarop het effect verkregen werd onze sympathie voor het effect zelf te boven ging. Lord Lytton kan te nauwernood tot de groote schepers in de romanwereld gerekend worden, want niet een zijner helden heeft blijvenden indruk teweeggebracht op het gemoed des

volks, gelijk die van sir Walter Scott en Dickens, gelijk sommigen van Thackeray."

Daarentegen beschouwde de *Standard* Bulwer als een genius, in den waren zin des woords, een man, wiens verdiensten hem een eersten rang gunnen onder Englands celebriteiten, en de kroon der onsterfelijkheid hem op de slapen hebben gedrukt.

"Dit is zeker", las men in den *Observer*, "dat in Bulwers handen de zaak der Engelsche letterkunde in goede handen was. Alles wat hij schreef in den loop van een lang en werkzaam leven, droeg het kenmerk van iemand, op wien werkelijk van toepassing mocht heeten, het veel misbruikte epitheton van *scholar and gentleman*. In een tijd van slordig en gewrongen geschrijf, hield hij de herinnering levendig aan die groote school van eenvoudige en kernachtige meesters, die de roem geweest zijn der Britsche letterkunde. Wij bezitten nog mannen van genie, wier naam in hun specialen kring, mogelijk dien van lord Lytton zal overleven; maar door dezen dood hebben wij verloren den waardigsten vertegenwoordiger van het oude type der Engelsche schrijvers."

"Gelijk eenmaal Byron", deed de *Morning Advertiser* opmerken, "gaf Bulwer het slechte voorbeeld van ongezonde sentimentaliteit aan dwaze jongelingen, die geneigd zijn eerder in de fouten te vervallen van hen, welke zij aanbidden, dan hun na te volgen in hun goede hoedanigheden. Maar later heeft Bulwer de zaak weer goed gemaakt. *Pelham* hielp eenige jonge gekken maken; *Ernest Maltravers* en *Alice* waren nu juist geen modellen van zedelijkheid en goeden levenswandel. Doch op de volgende romans van lord Lytton valt, wat de moraal betreft, weinig aan te merken. Zij zijn vol verheven denkbeelden en edele gevoelens. Over het geheel schreef lord Lytton gelijk een geleerde, gelijk een man van genie en talent schrijven moet. Hij stierf als het ware arbeidende, zonder dat nog teekenen van intellektueel verval zich bij hem geopenbaard hadden."

Men ziet, dat de Engelsche bladen niet alleen de loftrumpet steken, dat zij ook kritizeeren, waar kritiek te pas komt. Veel verder echter dan *Morning Advertiser*, *Times* en *Daily News* zijn twee overbekende tijdschriften, de *Spectator* en de *Saturday Review* gegaan. In hun opstellen over lord Lytton ligt veel waars; nochtans maakt de nijldige stijl, waarin zij (met name bij den *Spectator*) vervat zijn, een onaangenamen indruk. Men vraagt zich onwillekeurig af, of dergelijke toon wel gepast is tegenover een man als Bulwer die, bij het vele kwaad, dat hij gedurende zijn letterkundige loopbaan stichtte en de talrijke fouten, waarin hij verviel, toch nog verdient geprezen te worden om zijn vele goede hoedanigheden, zijn groote en veelzijdige talenten. Door zijn over-dreven vinnigheid heeft *Spectator* zich zelf meer kwaad gedaan, dan den roem van Bulwer. De lezer hecht geen waarde aan dergelijke onbetaamlijke uitvallen. De scherpe vorm moge één oogenblik zijn aandacht trekken, op den duur staan Busken Huëts hem tegen.

De heer Boissevain heeft in den *Gids*¹ de oordeelvellingen der beide tijdschriften in verzachten vorm weergegeven. Ook voor hem is Bulwer slechts geweest een groot talent, een man die langs alle wegen naar het genie trachtte, zonder het ooit te bereiken. De heer B. waagt een gissing die, naar ik geloof, niet gewaagd is. Wanneer er iets was, dat Bulwer ontbrak, dan zal het wel *overtuiging* zijn geweest, en ik onderschrijf daarom gaarne de zinsnede waarmee de *Gids*-redakteur zijn beschouwing welhaast eindigt: "Bulwers onophoudelijk zoeken naar het genre, dat hem het beste paste, zijn rusteloos veranderen van stijl, van richting, verraden dat hij als kunstenaar geen overtuiging had en het met zich zelven niet eens was, of hij een groot dichter, groot wijsgeer, groot staatsman of groot prozaschrijver was."

¹ T. a. pl. (zie blz. 131, noot.)

MAIRN

M A U R Y.

Hélas, j'ai beau crier et me rendre incommode,
L'INGRATITUDE et les abus
N'en seront pas moins à la mode.

Aldus zong en klaagde de dichter reeds twee eeuwen geleden ¹, en sedert is het er niet beter op geworden! Ondankbaarheid blijft de hoofdkaraktertrek der menschheid, *ondanks* Schillers *süsses Sehnen*, *süsses Hoffen*, dat

Dem Verdienste seine Kronen ²

zoude gegeven worden.

We ondernemen daaglijks groote reizen in den spoorwagen, en niemand onzer denkt aan Salomon de Caus, Fulton en Stephenson. De telegraaf werkt onverpoosd te onzen bate, maar wie herinnert zich Volta, Soemmering, Mosse en Wheatstone? En hoe vele fotografen, die ons voor een paar gulden een dozijn portretten vervaardigen, weten wel, dat zij aan een Niepce, een

¹ Lafontaine, *Fables*, XII, 16.

² *An die Freude*.

Daguerre en een Talbot hun broodwinning te danken hebben.

Zoo is het ook een bekende zaak, dat schepen tans oneindig sneller en minder gevaarvolle reizen maken dan weleer, maar onder 100 belanghebbenden zijn er wellicht geen 30, die weten te zeggen, hoe dat zoo gekomen is. Zouden zij ooit gehoord hebben van Maury den hydrograaf en beseffen, hoezeer hij de wereld in het algemeen, de *handelswereld* in het bijzonder aan zich verplicht heeft?

Des geschiedschrijvers taak en plicht is het der vergetende menschheid het geheugen wakker te schudden, haar herhaaldlijk en voortdurend te wijzen op haar ondankbaarheid; haar eerbied en belangstelling in te prenten voor de heroën van het nut, de kampioenen der praktiesche wetenschap.

Als nederig biograaf wil ik heden het mijne doen, om de aandacht te vestigen op den man, die der wereld op 1 Februari j.l. ontviel, op Maury, die door zijn zeevaart- en weerkundige waarnemingen zich een eereplaats verworven heeft in het pantheon der *mannen van betekenis in onze dagen*.

De weer-, de zeevaartkunde zijn wetenschappen van jonge dagteekening. Daarmee wil ik niet zeggen, dat meteorologie en hydrografie in vroeger tijd volkomen onbekende zaken waren. Neen! van het oogenblik af, dat er een maatschappij bestond, zal men zich ook hebben toegelegd de geheimen der atmosfeer te ontraadselen — weerprofeten zijn een zeer oud geslacht —; en toen men begon te varen, zal men zich op de een of andere (stellig gebrekkige) manier hebben moeten behelpen. Maar om de hydrografie, de meteorologie tot wetenschappelijke stelsels te ontwikkelen en te verheffen — dat was onzer negentiende eeuw voorbehouden.

De beroemde man, aan wien deze aflevering gewijd is, heeft

in de voorrede van zijn hoofdwerk: *The physical geography of the sea* (11de Londensche uitg., blz. 13) gewag gemaakt van graaf Marsigli's verdiensten als hydrograaf. Zijn waarnemingen strekten zich wel is waar slechts uit tot een deel van de Middellandsche zee, maar niettemin verdient zijn werk: *Breve ristretto del saggio fisico intorno alla storia del mare* (Venetia, 1711) ¹ de aandacht en de dankbaarheid van het nageslacht als eerste stap op een nog onbekend gebied.

Voor Marsigli reeds (immers in de eerste helft der zeventiende eeuw) had zich een pater Mensenne met hydrografie bezig gehouden. Zijn werken over dit onderwerp zijn echter ongedrukt en onbekend gebleven. Van een hunner, een ms., dat de auteur aan Konstantijn Huygens zond, en dat betiteld is: *Châpitres d'une hydrographie françoise*, maakt prof. Jorissen melding in zijn belangrijke studie over de handschriften van Huygens ².

Marsigli's en Mensennes onderzoekingen waren gebrekkig, moesten gebrekkig zijn. Niet alleen hun werkkring was beperkt, ook hun middelen waren dat. De barometer en de thermometer, die prachtige uitvindingen der zeventiende eeuw, hadden te nauwer nood praktiesche diensten bewezen. En toch hun medewerking zou later blijken een eerste vereischte te wezen.

Met den verbeterden thermometer en barometer deed men wonderen, maar het essentiele ontbrak toch nog om uit de weer- en zeevaartkunde wetenschappen te maken, nl. de methode. En de methode kon gedeeltelijk slechts verkregen worden door de uitbreiding der internationale betrekkingen.

¹ In het Fransch vertaald door Leclerc (Amst. 1725) in het Holl. door onzen grooten Boerhave.

² De "Handschriften van Huygens" (blz. 11) [overgedrukt uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen. Afdeling Letterkunde, 2de Reeks, Deel III].

Het was de groote Humboldt, die deze waarheid het eerst verkondigde. Hij zag geen heil in meteorologie, tenzij die het resultaat was van gelijktijdige waarnemingen op de voornaamste punten des aardbols. In Humboldts tijd stond deze uitspraak met de veroordeeling der weerkunde als utopie gelijk, want gelijktijdige waarnemingen waren toen onmogelijk. Eensdeels was de telegrafie nog in haar kindschheid, en de meteorologen, de waarnemers van weer en wind, kon men tellen. De reusachtige uitbreiding van het telegrafennet over de wereld, gepaard aan de oprichting van observatoria in de hoofdsteden der beschaving, brachten een gewichtige en gelukkige verandering in dezen staat van zaken. De weersgesteldheid in verschillende deelen van Europa, Azië en Amerika wordt heden ten dage met de grootste nauwgezetheid opgeteekend. Niets van hetgeen in de atmosfeer omgaat is onbelangrijk voor die onvermoeide bespieders, welke men meteorologen heet. Reeds is het getal waarnemingen tot een ontzettend cijfer aangegroeid. Het vormt een ernstigen grondslag voor weervoorspelling, en wordt ieder jaar als zoodanig meer en meer onschatbaar. De tijd is niet ver meer dat men ophouden zal medelijdend te glimlachen over de pogingen van weerprofeten. Als een merkwaardig voorbeeld haal ik het werk aan van den heer Harold Tarry in den laatsten jaargang van Figuiers *Année scientifique*¹. Daaruit kan men opmaken welke reuzenschreden de weerkunde reeds gemaakt heeft en welke uitkomsten zij binnen een betrekkelijk nog kort tijdsverloop den navorschenden geleerde toezegt.

Op het vaste land zijn de bezwaren, verbonden aan de verlangde gelijktijdige waarneming op de hoofdpunten, zeker niet gering. De kosten

¹ Blz. 150, vv. De memorie heeft tot titel: *De la prédiction des tempêtes et des phénomènes qui les accompagnent*, en werd op 7 Juli 1872 der akademie *Lincei* te Rome aangeboden.

van het telegrafeeren zijn aanzienlijk, en die van het behoorlijk onderhouden der verschillende meteorologiesche inrichtingen evenzeer. Maar deze moeilijkheden zijn luttel, wanneer men ze vergelijkt met die, welke men op den wijden oceaan te overwinnen heeft. Behalve weinige eilanden — *few and far between* — biedt hij geen rustpunt aan, welke ons in staat stelt onze waarnemingen kalm en permanent door te zetten. En toch zijn waarnemingen op zee meer noodzaaklijk nog dan die op het land. Voorzeker zijn stormen op het land allerverderfijkst, en nuttig zou het zijn, indien de meteoroloog den landbouwer bij tijds kon waarschuwen, om hem in staat te stellen den oogst binnen te halen voor het te laat is, of andere maatregelen te treffen, welke hem voor de schade, door plotsling opgekomen stormen te berokkenen, moeten behoeden. Maar wat zijn deze belangen tegenover genen, welke jaarlijks aan weer en wind, aan de baren worden toevertrouwd? Het getal schepen, dat de zeeën doorkruist, is verbazingwekkend en het neemt nog steeds toe. Onberekenbaar zijn de mieljoenen, die daaglijks over de golven zweven, alvorens de veilige haven te bereiken. Hier eerst kan de meteorologie zich in al haar kracht vertoonen. Hier geldt het niet alleen stormen te ontloopen of onder gunstige omstandigheden te trotseeren; hier geldt het ook den kortsten weg naar het voor oogen gestelde doel op te sporen en te houden. Onbekendheid met stroom en winden kan op zee evenveel nadeel, door tijdverlies, teweegbrengen als op het land onbekendheid met weg en steg.

Maar hoe op de bruischende baren des oceaans die kortste baan te vinden? Zijn dan de stormen, de winden onderworpen aan natuurwetten, gelijk alle krachten in het heelal, en zoo ja, kan de mensch ze dan ontwarren te midden van hetgeen hem tegenstrijdig voorkomt van hetgeen hij wel eens lichtvaardig betitelt: den chaos der elementen?

De hydrografie zegt ja, en haar voortreffelijke vertegenwoordiger,

kaptein Maury, heeft door zijn streven wel getoond, dat dit haar antwoord niet lichtvaardig heeten mag.

We zullen in de volgende blz. trachten dat streven en zijn uitkomsten in het licht te stellen ¹.

Mattheüs Fontaine Maury werd den 11de Januari 1806 in het graafschap Spottsylvania (Virginia, V. S.) geboren. Hij was de vierde zoon van Richard Maury, een landbouwer van beroep, die in 1810 naar Franklin in Tennessee verhuisde en daar zijn kinderen een opvoeding gaf, welke wel gebrekkig zal zijn geweest, wanneer men in het oog houdt in hoedanigen toestand dat gedeelte van de Unie destijds nog verkeerde.

Op zestienjarigen leeftijd kwam de jonge Maury op de Harpeth akademie, waar hij, onder leiding van den direktur en zijn begunstiger rev. Otey, later bisschop van Tennessee, snelle vorderingen maakte. Hij had van zijn vroegste jeugd af veel zin in het varen gehad, en volgde dus de ingeving zijns harten toen hij in 1825 als kadet in de marine der Vereenigde Staten dienst nam. Destijds bestond er in Noord-Amerika nog geen "naval academy", en de officieren der marine moesten hun opvoeding als het ware zelf voltooien. Maury had dus niet veel kans iets van

¹ Door de vriendelijkheid van den oud-kaptein ter zee, den heer M. H. Jansen, bekend vooral door zijn ijverige bemoeiingen in zake de stoomvaart op Amerika, heb ik inzage kunnen bekomen van tal van dokumenten betreffende Maury, die anders aan mijn aandacht zouden zijn ontsnapt. Kapt. Jansen was een veeljarig en warm vriend van Maury, op sommige punten zelfs zijn medewerker, gelijk later blijken zal. De meesten mijner mededeelingen zijn ontleend aan kapt. Jansens biografie van Maury, in het zoo belangwekkende tijdschrift *Ocean Highways* voor Maart 1873, en aan dr. Tremlett's vlugschrift: "Captain Maury." — De rev. dr. Tremlett was mede een goed vriend van den overledene.

hen te leeren. Hij moest op zich zelf rekenen, antodidakt worden. Hij begreep dat. Reeds op zijn eerste reis op het fregat *Brandywine* kocht hij te Cowes een *Epitome of navigation* van Norie, dat bij hem den grondslag vormde zijner zeevaartkundige wetenschap.

In 1826 teruggekeerd, werd hij overgeplaatst op de oorlogsbrik *Vincennes*, die een reis om de wereld ging maken. Gedurende dezen tocht en dien, welken hij in 1831 ondernam als *passed midshipman* (eigenlijk onder-luitenant ter zee) en bevelhebber der *Falmouth*, vond Maury alle gelegenheid zijn kennis verder te ontwikkelen en te volmaken. Het was aan boord van de *Falmouth* dat hij, de zeilroete van het schip bestudeerende, en haar gebrekkig vindende, op het denkbeeld kwam de wind- en stroomkaarten te vervaardigen, welke later zoo beroemd zijn geworden.

Van de *Falmouth* ging hij op den schoener *Dolphin* en van dezen op het fregat *Potomac* over; dit laatste voerde hem welbehouden in het vaderland te rug (1834).

Van het zwerven moe besloot hij een poosje te rusten. Maar voor zijn rustloos werkzamen geest was ook de rusttijd een periode vol arbeids. In de eerste plaats gebruikte hij hem om een boek uit te geven, waarvân hij de bouwstoffen reeds gedurende ettelijke jaren verzameld had. Het verscheen onder den titel van *Maury's navigation* en wekte de belangstelling van alle desbevoegden. De kritiek sprak er een allergunstigst oordeel over uit, en daar dit oordeel op waarheid gegrond was, nam de lezerskring der *Navigation* spoedig toe. Het werk mocht ontelbare uitgaven beleven, en is tans een *vade-mecum* der Amerikaansche zeelui geworden.

Kort nadat Maury in het vaderland teruggekeerd was, trad hij in het huwlijk met Anna Herndon, een Virginiaansche schoone, die hij reeds sedert jaar en dag gekend had. Hij had daarom

evenwel der zee nog geen vaarwel gezegd; te minder, daar de regeering, zijn veelvuldige en twaalfjarige diensten erkennende, hem in 1837 tot luitenant ter zee bevorderd had. Hoogstwaarschijnlijk zou hij weer zijn gaan varen, en zijn loopbaan wellicht — tot ongeluk der menschheid — een andere richting genomen hebben, indien een ramp, voor de zeevaart een weldaad, hem niet aan den vaderlandschen wal gekluisterd hadde.

In 1838 brak hij het rechterbeen bij het kniegewricht, zóó, dat hij tot levenslange kreupelheid gedoemd was, en gedurende geruimen tijd niet zonder krukken loopen kon.

Daar aktieve dienst onmooglijk geworden was, sleet Maury zijn tijd met het schrijven van studieën en schetsen over de Amerikaansche marine, die, aanvankelijk onder den pseudoniem: Harry Bluff in den *Southern Literary Messenger* van Richmond opgenomen, later in bundels vereenigd, in duizenden exemplaren afgezet werden, gedeeltlijk voor rekening der zee-officieren — kamaraden en bewonderaars der schrijvers — die een vereeniging hadden gevormd om de kosten te bestrijden. Maury kende de Amerikaansche marine door en door, haar groote gebreken, haar misbruiken; hij wist de middelen, die tot verbetering konden, zooal niet moesten leiden. Zoo'n man was kostbaar. De Amerikaansche zeeofficieren begrepen dat en steunden hem. Maurys opstellen, in tallooze exemplaren over de Unie verspreid, maakten een ontzaglijken indruk en wekten zooveel geestdrift, dat de kreten van: hervorming! hoe langer hoe luider en dringender werden, en men eindelijk wel zwichten moest.

Onder de nuttige verbeteringen, die op zijn wenken ingevoerd werden, noem ik slechts: de afschaffing van den ouden raad van zeekommissarissen en hun vervanging door de bestaande kontrôle in het departement van marine der Vereenigde Staten; de stichting eener akademie voor de marine te Annapolis in Maryland; de vestiging eener groote rijkswerf te Memphis (Tennes-

see) ¹; de verwijding der Illinois- en Michigan-kanalen, om zoodoende groote oorlogschepen in staat te stellen uit de golf van Mejiko de binnenmeiren te bereiken, enz.

Al deze zaken hadden Maurys naam nog meer bekend gemaakt, en de regeering der Unie zag zich daardoor verplicht den verdienstlijken man wat duursamer te beloonen, dan zij tot dus ver gedaan had.

Het geschiedde in 1842, dat zij dezen ijverigen officier, dien een ongeluk in 's landsdienst ² voor het werkdadig zeemansleven ongeschikt had gemaakt, benoemde tot bestierder van het depot van "*charts and instruments*" te Washington.

Een nieuw veld opende zich hem nu. Onder zijn krachtig streven maakte hij van het depot het later zoo beroemd geworden "Nationaal Amerikaansch observatorium" en zag hij zich in staat een zijner liefingsdroomen, tijdens hij nog voer, tot een werkelijkheid te maken: nl. de vervaardiging der wind- en stroomkaarten ten behoeve der scheepvaart. De eersten van dien aart waren natuurlijk eenigermate gebrekkig en moesten het wezen (uit oude scheepsjoernalen putte Maury de bouwstoffen). In 1848 verschenen zij. Een daarvan moest dienen tot gids voor een zeereis van New-York naar Rio Janeiro, maar de belanghebbenden betoonden zich uitermate huiverig haar te bezigen. Hoe konden haar aanwijzingen juist zijn? Sedert jaar en dag had men een zekeren *tract* gevolgd; die was de kortste, want in het tegenovergestelde geval zou men wel een anderen hebben uitgevonden *in de praktijk*! Maurys nieuw stelsel nu was het uitvloeisel der theorie, welke in

¹ Hier werden dan, onder toezicht van Maury zelf, door luitenant Marr de bekende waarnemingen gedaan betreffende den Mississippi (snelheid van den stroom, massa water op een gegeven tijdstip voorbij stroomende, enz.)

² Hij viel, gedurende een hevigen storm, uit de voormast ("De luitenant Maury en de stormsignalen" — *De Economist*, 1867, blz. 420.)

het oog van velen nooit gelijk hebben kan. Maurys aanvankelijke proeven waren dan zoovele mislukkingen, want er was niemand die bewijzen kon, dat zijn kaarten proefondervindelijk juist zouden blijken te wezen.

Eindelijk had kaptein Jackson, die over den *Wright* bevelvoerde, den moed om 't "eens te probeeren." Hij deed de reis naar Rio Janeiro met behulp der nieuwe kaart, en volbracht haar in veel korteren tijd dan gewoonlijk.

Daar herhaalde zich de geschiedenis van Colomboos ei. Zoodra de proef gelukt was, wist natuurlijk ieder van de zaak mee te praten. Per slot van rekening ontdekte men, dat anderen Maury reeds vóór waren geweest, en dat zijn ontdekking oude kost was. Maurys karakter was te edel om zich dergelijke kleingeestigheden aan te trekken; de brave man was te blij over het slagen der proef, om zich met iets anders bezig te houden, dan met het uitbreiden en verbeteren des aanvankelijk met zoo weinig goed gevolg beproefden systems.

Op zijn aanraden werd er een model-joernaal vervaardigd, dat allen scheepkapiteins kosteloos verstrekt, en dat ook bij de marine ingevoerd werd. Het doel was: stelselmatig ingeschreven weeren peilregisters te verkrijgen, en die dan te bezigen voor wind- en stroomkaarten. Toen het gebeurde met den *Wright* eenmaal bekend was, had men in dit opzicht met geen hinderpalen meer te worstelen. De zeekapiteins zagen het *tua res agitur* in, en maakten gretig van de nieuwe registers gebruik. Na acht jaren tijds mocht Maury het genoeg smaken eenige mieljoenen waarnemingen voor zich te zien. Een uitgebreid personeel zette zich, onder zijn leiding, aan den arbeid om die talloze aantekeningen als het ware te kondenseeren. De windkaart alleen bv. was het resultaat van 1,159,353 waarnemingen over de kracht en de richting van den wind, en van meer dan 100,000 waarnemingen betreffende den barometerstand. Al de "*wind and current-charts*", de twee deelen

“sailing directions” werden op de zelfde nauwkeurige wijze saamgesteld. ¹ Hiermee achtte Maury nochtans slechts een deel van zijn programma bereikt. Von Humboldts uitspraak gedachtig, wist hij in den jare 1853 het bijeenroepen van een weer- en zeevaartkundig kongres te bewerken, dat dan ook te Brussel gehouden werd. Maury verscheen daar natuurlijk als vertegenwoordiger van Amerika, en diende aan de afgevaardigden van Engeland, Frankrijk, Rusland, Portugal, België, Holland, Denemarken, Noorwegen en Zweden zijn plan in, hierin bestaande: om de waarnemingen, op de Amerikaansche schepen, uit te strekken tot die van andere natieën, en het model-register allerwege in te voeren. Maury had niet veel welsprekendheid noodig om zijn voorstel te doen aannemen. Het kongres, welks besluiten later ook onderteeekend werden door Pruisen, Spanje, Sardinië, Oldenburg, Hanover, Hamburg, Bremen, Chili, den Pauselijken Staat, Oostenrijk en Brazilië, dekreteerde tevens de onschendbaarheid van

¹ Niet de minst gewichtige uitkomsten van zijn onderzoek legde Maury echter neer in de *Physical geography of the sea*, een boek dat te Londen alleen reeds een vijftiental uitgaven beleefd heeft, en dat in schier alle moderne talen vertaald is, soms zelfs op bevel der desbetreffende regeeringen. *The physical geography of the sea*, ook (door kaptein Jansen) in onze taal overgezet, levert, gelijk de titel aanduidt, een natuurkundige beschrijving van de zeeën, haar “aart”, “stroomen”, “klimatologie” en “aktinometrie”. Andere hoofdstukken zijn gewijd aan “het bed en het bekken van den Atlantieschen Oceaan”; den “invloed van den Golfstroom op klimaten en den handel”; den “dampkring”, de “winden”, de stormen”, de “moessons”, de “zeebriezen” (met medewerking van kaptein Jansen), de “regens en de rivieren”, de “Poolstreken”, enz.

Al naar mate de waarnemingen talrijker werden en een meer internationaal karakter kregen, heeft Maury zijn boek belangrijk uitgebreid en verbeterd, zoodat de laatste Londensche uitgaven hemelsbreed verschillen van de eerste New-Yorksche editie. Talrijke kaarten en diagrammen vergezellen den prettig geschreven tekst.

het model-register, door vast te stellen, dat het in oorlogstijd als heiligdom zou worden beschouwd en beschermd.

De gevolgen van het kongres van 1853 waren verbazend ¹. De waarnemingen strekten zich hoe langer hoe verder uit. Duizenden schepen werden even zoovele drijvende observatoria. Hun opteekeningen werden zorgvuldig met elkaar vergeleken, en uit de vergelijking werden dan de kaarten geboren. In de praktijk speelden deze kaarten eerlang een groote rol. Men zag, dat men er door gebaat was, want dat de reizen, volgens haar aanwijzingen gedaan, oneindig korter waren dan de vroegeren ². Eerlang volgde ieder de pas ontdekte routes, en weldra was men als vergeten, dat er ooit anderen hadden bestaan.

De naam van Maury werd op eens wereldbekend. Tot deze beroemdheid werkte niet het minst mede zijn aandeel in het leggen van den Atlantieschen telegraaf. Toen Cyrus Field het stoute plan opvatte Europa met Amerika te verbinden, raadpleegde hij den beheerder van het observatorium te Washington; hij wist dat de uitkomsten der jongste peilingen in den Atlantieschen Oceaan bij dezen te vinden zouden zijn. Hij had zich niet vergist. Op grond vooral der peilingen, door luitenant Berryman in de brik *Dolphin* gedaan, verklaarde Maury in een merkwaardig rapport, dat het grootsche plan alleszins uitvoerbaar heeten mocht.

“De genomen peilingen,” schreef hij, “schijnen het vraagstuk: of het mogelijk is een onderzeeschen telegraaf tusschen de beide

¹ Een rechtstreeksch gevolg was het opwekken en verspreiden van meer hydrografiesche en meteorologiesche kennis. Meteorologiesche instituten werden hier en daar opgericht en de weerkunde trad als wetenschap op.

² De reis naar den Equator alleen is tien dagen, die naar Kalifornië nagenoeg 50 dagen bekort. De andere tijdsbezuinigingen zijn even belangrijk, en de daardoor verkregen geldelijke voordeelen laten zich niet in mieldjoenen uiteijferen.

werelden te maken, in gunstigen zin te beslechten, voor zoover altans betreft den bodem der zee. Van Newfoundland naar Ierland bedraagt de afstand tusschen de meest nabijgelegen punten 1600 mijlen. De bodem der zee wordt daar gevormd door een plateau, dat aangelegd schijnt te zijn om de draden van den onderzeeschen telegraaf te dragen en ze buiten gevaar te houden. Het water is er noch te diep, noch te ondiep. In elk geval mag het diep genoeg heeten om te kunnen zeggen, dat wanneer de draden er eenmaal op den grond liggen, ze voor altoos buiten bereik blijven zullen van ankers en ijsbergen. Aan den anderen kant is het water niet zoo diep; om het leggen der draden onmogelijk te maken of te bemoeilijken". Het rapport van Maury, zijn schrijven verdient dien naam ten volle, heeft de basis gevormd voor alle verdere plannen tot het leggen van den Atlantieschen kabel. Cyrus Field kon dan ook ¹, toen dat grootsche werk in 1866 voltooid was, met het volste recht de geschiedenis er van als volgt rezumeeren: "Engeland gaf het geld, Maury zijn hersenen, en ik deed het werk!"

De waardeering van Maurys verdiensten uitte zich door het zenden van allerlei geschenken, meestal afkomstig van Europeesche staten. De keizer aller Russen benoemde hem tot ridder der St. Annaorde; de koning van Denemarken tot ridder der Dannebrog-orde; de koning van Portugal tot ridder der orde van den Toren en het Zwaard; de koning van België tot ridder der Leopoldsorde; de keizer van Frankrijk ² tot ridder van het Eeren-

¹ Ik ontleen deze bijzonderheid aan het nette *Illustrated Journal of Agriculture* van Saint-Louis (V. S.), waarvan het desbetreffende nummer mij mede door kap. Jansen ter hand is gesteld.

² Deze had steeds veel met Maury op en stelde groot vertrouwen in hem. Toen hij als monarch het plan weer opvatte, dat hij in de gevangenis van Ham, op uitnoodiging der Hondoereesche regeering, reeds bestudeerd had, nl. het plan tot aanleg van een kanaal door de landengte van Nikaragoea

legioen; enz. Pruisen, Zweden, Nederland en Sardinië lieten te zijner eere gouden gedenkpenningen slaan. De paus zond hem zelfs een reeks medaljes, gedurende zijn pontifikaat vervaardigd, uit erkentelijkheid voor de diensten door Maury aan de wetenschap bewezen. De Amerikanen — liefhebbers meer van het stoffelijke — schonken hem een prachtig servies in zilver, benevens vijfduizend dollars.

Bindelijk nog benoemde hem de hoogeschool van Cambridge tot L L D., een eer die hij, zegt kapt. Jansen, bizonder apprecieerde.

. In Deinen fröhlichen Tagen
Fürchte des Unglücks tückische Nähe!
Nicht an die Güter hänge Dein Herz,
Die das Leben vergänglich zieren!
Wer besitzt, der lerne verlieren;
Wer im Glück ist, der lerne den Schmerz.¹

De waarheid dezer woorden moest ook Maury ondervinden.

In 1859 bevond hij zich op het toppunt van geluk, roem en eer. Hetgeen hij voor de zee gedaan had, was hij bezig ook voor het land te doen²; vele verbeteringen en hervormingen waren in zijn hoofd reeds uitgewerkt; een groot boek over sterre-

(zie mijn levenschets van Napoleon den Derde in de *Mannen van Betekenis in onze dagen*, blz. 10), nam hij het op een mooien dag uit de handen zijner ministers, om het in die van Maury te stellen, verklarende, dat hij zich bij diens beslissing zou neerleggen. Maury bragt een ongunstig verslag uit. Hij zeide rondweg, dat het plan onpraktisch was voor Franschen om te bewerkstelligen. Op dit advies liet de keizer het kanaal varen; wel een bewijs van grooten eerbied voor 's mans helderzienden blik.

¹ Schiller, *Die Braut van Messina*, IV, 4.

² Te Decatur en andere plaatsen voerde hij het woord, op meetings van belanghebbenden bij den landbouw, om ze tot het opmaken van geregelde "weer- en oogstberichten" aan te sporen.

kunde lag voor een goed deel gereed om in druk te worden gegeven. Daar brak de burgeroorlog uit.

Hoewel Maury geen politikus mocht heeten — hij leefde meer voor en door de wetenschap — zoo was het hem toch, evenmin als den anderen scherpzienenden in den lande, ontgaan dat er een krisis op handen was. Bij verschillende gelegenheden bleek zijn ongerustheid over den staat van zaken maar al te duidelijk, en toen de verkiezing van Lincoln bekend was, zag hij aanstonds in, welke ontzaglijke gevolgen dergelijke gebeurtenis hebben moest.

Hij toefde destijds te Londen, toezicht houdende over de Engelsche uitgaaf zijner "*Physical geography of the sea*", en zeide dadelijk, dat er alle energie van den kant zijner eminente landslieden noodig zou zijn om een katastrofe te voorkomen. Hij schreef naar huis, naar talrijke vrienden, om hen dringend uit te noodigen hun hartstochten in bedwang te houden, niet mede te werken tot verbreking der Unie. Maar vergeefs, en toen hij in het vaderland teruggekeerd was, kon hij de verschrikkelijke overtuiging niet verheelen, dat er een burgeroorlog op til was. Als de vijandelijkheden dan eindelijk begonnen waren, verkeerde Maury in een moeilijke positie.

De staat, waarin hij het eerste levenslicht aanschouwde, Virginia, had zich bij de Konfederatie van het Zuiden aangesloten, en deed een beroep op hem, om den dienst der Unie te verlaten en op te treden in de Virginiaansche gelederen. Het zal Maury ongetwijfeld veel moeite hebben gekost zijn dierbaar observatorium te Washington te verlaten, een post op te geven, dien hij zich eerst na oneindig veel arbeids veroverd had. Maar het schijnt, dat de roepstem van Virginia zich krachtiger bij hem deed gelden dan die der wetenschap, en dit valt diep te betreuren.

Dat een man als Maury, uitmuntende door deeglijke kennis en een helderzienden blik, zich niet wist te verheffen boven de

Kleinstaaterei, de partij der Unie, der vrijheid en des vooruitgangs liet varen, om zich te scharen aan den kant der Zuidstaten, voorstanders der slavernij; dat hij niet beseftte, hoe deze elken *zedelijken* grondslag tot zelfstandig bestaan misten — mag wezenlijk onbegrijpelijk heeten. Ieder mensch heeft in zijn leven daden, die hij niet verdedigen kan. De daad van Maury in 1861 behoort daartoe. Zij was een grove dwaling, en werpt een vlek op zijn anders onbezoedeld karakter.

Toen Maury zich eenmaal bij de Zuidelijken aangesloten had, behoorde hij hun met lijf en ziel toe, en was hij een der ijverigsten in het bestoken der Unie. Door het ongeluk aan zijn knie buiten machte aan het aktieve soldatenleven deel te nemen, legde hij zich meer op het wetenschappelijk gedeelte van den krijg toe, allerlei helsche machines bedenkende om zijn landgenooten in den grond te boren. De torpedoos trokken bizonder zijn aandacht en hij bracht daarin achterevolgens nieuwe verbeteringen.

Middelerwijl was het nieuws, dat de schrijver der *Physical geography of the sea* niet langer aan het hoofd stond van het groote Amerikaansche observatorium allerwege in Europa bekend geworden. Daar bleek meer dan ooit op overtuigende wijze, hoezeer hij van deze zijde des oceaans gewaardeerd werd. Van Rusland ontving hij in Augustus 1861 een allervleidendst aanbod ¹.

¹ Ziehier den volledige tekst van den desbetreffenden, zeer merkwaardigen brief. Ik ontleen dien aan het vlugschrift van Dr. Tremlett. (blz. 5.)

St. Petersburg, 27 Juli 1861.

Waarde kaptein Maury,

Het nieuws, dat gij een dienst verlaten hebt, welke zooveel verplicht is aan uw lange en vruchtbare werkzaamheden, heeft een zeer pijnlijken indruk op mij en op mijn wapenbroeders teweeggebracht. Uw onvermoeibare onderzoekingen hebben geleid tot de ontdekking der wetten, welke

Ook Frankrijk deed hem gunstige voorstellen door bemiddeling van zijn gezant te Washington. Maar in beide gevallen weigerde

de winden en stroomen des oceaans regeeren en uw naam verheven onder die, welke steeds met gevoelens van erkentlijkheid zullen worden uitgesproken, niet enkel door de mannen der wetenschap, maar ook door allen, die roem stellen in de machtige, de edele overwinningen van den menschlijken geest. Dat uw naam in Rusland algemeen bekend is, behoeft ik u wel niet mee te deelen. Al zijn we ook "barbaren", zooals we vaak nog genoemd worden, dan hebben we toch geleerd in uw persoon te vereeren: onbaatzuchtige en voortreffelijke diensten aan wetenschap en menscheid bewezen.

"Oprechtlijk de werkeloosheid betreurende, waartoe de zuiver staatkundige woelingen van uw land u doemen, acht ik het mijn plicht u uit te noodigen, om u in dit land met der woon te vestigen. Hier zult gij in vrede uw geliefkoosde en nuttige bezigheden kunnen voortzetten.

"Uw positie alhier zal een geheel onafhankelijke wezen. Geen voorwaarden of beloften zullen u binden, en steeds zal het u vrij staan, om huiswaarts te stoomen over den wijden oceaan, zoo het u in dezen verren hoek der Oostzee niet mocht bevallen.

"Wat uw stoffelijke belangen aangaat, ik verzeker u, dat alles door mij zal worden aangewend om u het leven in uw nieuw vaderland zoo aangenaam, zoo gemakkelijk mogelijk te maken. De noodige middelen tot voortzetting uwer wetenschappelijke studicën, zooals gij dat gewoon zijt, zullen u niet ontbreken.

"Ik wacht uw antwoord af. Ik hoop het genoeg te hebben eerlang den uitstekenden officier hier te zien, wiens kennismaking lang door mij gewenscht werd, en dien Rusland trotsch wezen zal op zijn bodem te mogen verwelkomen.

"Geloof mij, waarde kaptein Maury,

uw oprechten bewonderaar

KONSTANTIÏN,

groot-admiraal van Rusland.

Deze zoo hartlijke en natuurlijke brief zal in de archieven der familie Maury wel als goud bewaard worden. En geen wonder, want hij is goud waard.

hij, en dit lag dan ook in den aart der zaak. De Unie niet willende dienen, kon hij moeilijk naar den vreemde gaan en daar van vreemd geld leven, terwijl zijn vaderland in rouw en ellende gedompeld was.

In 1862 zond hem de Konfederatie der Zuidstaten, wier regeering hem intusschen tot kaptein bevorderd had, naar Europa, om er zijn studieën over de torpedoos voort te zetten en de door hem uitgedachte stelsels te volmaken. Men weet, dat deze helische machines in den Amerikaanschen oorlog een groote rol speelden, omdat zij den schepen der Unie veel schade toebrechten, op al die kustplaatsen der Zuidstaten, welke door hen aangetast of bedreigd werden.

Met zijn gewone edelmoedigheid stelde hij de uitkomsten van zijn arbeid ook beschikbaar voor de Engelsche regeering, welke echter met haar gebruikelijke hooghartigheid het aanbod van de hand wees. De vreemde regeeringen handelden verstandiger; sommigen harer altans zonden zaakkundigen over naar Engeland om zich op de hoogte te stellen van Maurys verbeteringen.

In het begin van 1865 maakte deze zich reisvaardig, om naar Richmond te rug te keeren. Reeds was hij op weg derwaarts, toen hij in Havana de verpletterende tijding hoorde van generaal Lees kapitulatie en van Richmonds overgaaf. Hij meende alsnu — daar zijn tegenwoordigheid in laatstgemelde stad overbodig geworden was, en hij er waarschijnlijk toch niet toegelaten zou zijn — gevolg te moeten geven aan een uitnoodiging van keizer Maximiliaan van Mejiko, dien hij vroeger te Miramar had leeren kennen.

“Hij werd” — schrijft mij kaptein Jansen, wien ik om inlichting gevraagd had betreffende Maurys aandeel in de invoering van kina in Mejiko¹ — “door Max en Carlotta (de keizerin)

¹ De mededeelingen hieromtrent zijn slechts gedeeltlijk juist. De invoering van kina was een plan, dat niet tot uitvoering kwam.

met open armen ontvangen. Beiden waren verheugd zulk een kundig, braaf en eerlijk man bij zich te hebben, te midden van al die gemeene intriganten, waarvan zij omringd waren. Hij werd tot staatsraad benoemd en geplaatst aan het hoofd van een immigratiebureau. Door dezen post aan te nemen, meende hij zijn landgenooten van Virginia dienst te doen, daar hij hen in de gelegenheid stelde hun ongelukkig geteisterd vaderland te verlaten en naar Mejiko te komen. Maar hij vond noch bij hen, noch in het keizerrijk zelf eenige medewerking. Weldra bespeurende, dat hij er geen nut stichten kon, en dat bovendien het rijk van Maximiliaan een onhoudbare instelling was, welke spoedig dreigde in te vallen, verliet hij het, na er een half jaar te hebben vertoefd, en keerde naar Engeland en Londen te rug.

Hier bleef hij gedurende twee jaren met zijn famielje wonen, en wel bij zijn vriend dr. Tremlett te Belsize Park, Hampstead. Zijn talrijke Europeesche vrienden, waaronder kaptein Jansen natuurlijk, bezochten hem daar vaak, de uren der ballingschap — want Maury was een balling — zooveel doenlijk verzoetende.

Hij schreef toen, tot tijdverdrijf en altoos bezield met die zucht om nuttig te wezen, een reeks schoolboekjes, waarvan sommigen dadelijk de aandacht trokken, wegens hun frischheid van voorstelling en deeglijkheid van inhoud¹.

Toen eindelijk in 1868 door de regeering der Unie een amnestie werd uitgevaardigd, waaronder ook Maury begrepen was,

¹ De *natuurkundige aardrijkskunde* is een der belangrijkste. Zij is in alle hoofdtalen vertaald en zoo ook in de onze (zij werd hier te lande tot 2 malen toe uitgegeven). Men vindt er van alles in, wat men gewoonlijk in dergelijke boekjes mist. 'T is in waarheid een getrouw resume van alle ontdekkingen en denkbeelden des schrijvers.

en zich niets dus meer tegen zijn terugkeer naar het vaderland verzette, nam hij met de zijnen een weemoedig maar hartlijk afscheid van al diegenen, welke hem in den vreemde hadden omringd en bijgestaan.

Bij zijn vertrek werd hem in Willis Rooms een groot feestmaal aangeboden, waarop tal van notabiliteiten op elk gebied van kunst, wetenschap en letteren verschenen. Voorzitter was sir John Pakington, destijds *first lord* ter admiraliteit. Dat het toasten en heilwenschen op den gevierden man regende, behoeft wel geen betoog. Er heerschte een onbeschrijflijke geestdrift. Nooit of zelden had Engeland een dergelijke hulde gebracht aan het genie van Amerika.

Het was bij deze gelegenheid, dat de hoogeschool van Cambridge hem de onderscheiding liet te beurt vallen, waarvan wij reeds op blz. 158 hebben gewaagd.

In Amerika aangekomen, ging hij dadelijk den post aanvaarden, dien hij daar op zich genomen had, n. dien van professor in de natuurkunde en geografie aan het militaire instituut van Virginia te Lexington, een professoraat, dat hij tot zijn dood bleef waarnemen.

In zijn nieuwe betrekking werd hem opgedragen het verstreken eener uitvoerige beschrijving van den staat Virginia. Zijn eerste verslag verscheen in 1869 en omvat de geografiesche afmetingen van Virginia. Het tweede was gereed om ter perse te gaan, toen de dood hem verraste.¹

Gedurende het laatste gedeelte van zijn leven stelde hij nog pogingen in het werk om een internationaal kongres bijeen te

¹ Kapt. Janssen schrijft mij ook nog: "Ik heb den proefdruk in handen van zijn (Maury's) laatste geschrift: *Physical geography for the university*, dat te New-York zal worden uitgegeven."

roepen in het belang van den landbouw. Het kongres, saamgesteld uit meteorologen en landbouwkundigen, zou naamlijk tot taak hebben allerwege een stelsel van geregelde "weer- en oogst-berichten" in het leven te roepen, ten einde voor het land te erlangen, hetgeen voor de zee reeds ten deele verkregen was.

In het najaar van 1872 nog voerde hij het woord op druk bezochte meetings, voor dit doel te Saint-Louis en elders belegd. Maar het stond geschreven, dat hij de verwezenlijking van het grootsche plan niet zou beleven, hoewel hij toch de overtuiging met zich in het graf nam, dat hij ook in deze richting niet vergeefs gestreefd en gezwoged had. Zoodanig kongres toch als door Maury bedoeld werd, moet vroeg of laat bijeengeroepen worden, en deze konvokatie is alzoo slechts een kwestie van tijd. Over het nut en de noodzaaklijkheid er van zal wel geen verschil van gevoelen bestaan.

Van Saint-Louis teruggekeerd, begon Maury te sukkelen. Een oude kwaal, waaraan hij vroeger reeds veel geleden, en die zijn gestel geheel ondermijnd had, tastte zijn lichaam op nieuw en met alle hevigheid aan. Ondanks de zorgen eener liefhebbende famielje, ondanks de pogingen der wetenschap, nam het euvel hand over hand toe, en den 1ste Februari bezweek de arme man, omringd door zijn gezin en zijn beste vrienden.

Zelfs op het sterfbed verloochende hij zijn vroegere levensbaan niet. Toen zijn laatste ure geslagen had, vroeg hij met gebroken stem: *Am I dragging my anchors?* Men antwoordde hem van ja, en daarop zeide hij zacht: "*all is well — all is well*", zonk te rug en was niet meer.

"Dus stierf" — schrijft dr. Tremlett — "op den rijpen leeftijd van 67 en in de kalme waardigheid van een geloovig Kristen wijsgeer, deze groote pionier der meteorologiesche wetenschap. Nog was zijn oog niet dof, nog zijn geesteskracht niet verlamd. Men zegt,

dat zij, die het voorrecht smaakten naar zijn woorden en raadgevingen te luisteren in zijn laatste lange ziekte, moeite zouden hebben gehad zich van zijn graf af te wenden, zonder de innige overtuiging te koesteren, dat:

“Though his body's under hatches,
“His soul has gone aloft.”

.... “Over zijn karakter kan men nauwlijks genoeg in lof uitwiden. Zijn onkreukbare eerlijkheid en rechtschapenheid wierpen een lichtstraal van tevredenheid over zijn geheele leven. Nooit deed hij iets, in strijd met de voorschriften van zijn geweten, en zelfs in zaken van onderschikt belang streefde hij naar nauwgezetheid en gematigdheid. Zijn algemeene kennis was uitgebreid en geenszins oppervlakkig; en in zijn speciale wetenschap overtrof hij waarschijnlijk alle anderen. Toch was zijn bescheidenheid zoo groot, zijn eenvoud zoo aantrekkelijk, dat een kind zich te huis gevoelde in zijn tegenwoordigheid.

“Zijn godsdienstige overtuiging was diep, doch persoonlijk. Nimmer trachtte hij zijn gevoelens aan anderen op te dringen. Maar hij stierf, gelijk hij geleefd had, als protestant en lid der Episkopale kerk van Amerika”.... Voor den Bijbel had hij diep ontzag, en het Goddelijk woord won in zijn oog in kracht, door de ontdekkingen der nieuwere wetenschap, in stede van er door te lijden. Het boek van Hiob, de Psalmen waren zijn liefsstudieën in het oude Testament. En onder de Psalmen trok vooral de 107de meer duursaam zijn godvruchtige aandacht.”

In den Senaat van Virginia gaf de tijding van Maurys dood aanleiding tot een motie, die de heer Anderson van Stockbridge voorstelde, en waarin te lezen staat, dat “de Vergadering met

gevoelens van diep leedwezen vernomen heeft het overlijden van Commodore Mattheüs Fontaine Maury." Voorts :

"De geleerdheid en het genie, de werkzaamheden aan welke hij ten bate van vaderland en menschheid een volijverige levensbaan besteedde; zijn onbaatzuchtigheid en gehechtheid aan den Staat, maken 't voegzaam, dat Virginia bij het graf van haren uitstekenden zoon zijn deugden verheerlijke.

"Bij de algemeene smart, welke duizenden harten in beide wereldronden beheerscht; verleenen wij slechts uitdrukking aan het gevoel van allen, die hem kenden, door te wijzen op zijn edelen, ernstigen, onbaatzuchtigen levensloop, als een prachtig voorbeeld, wat een vurig aanbieder der wetenschap, bezielde door verheven Kristijke beginselen, voor de menschheid kan doen. Virginia bewondert de deugden; het genie van haren beminden zoon, maar 't is niet noodig ze der wereld te toonen. De wereld kent hem. Zijn roem wordt evenals zijn nuttigheid slechts beperkt door de grenzen van koophandel en beschaving; de geschiedenis zal de herinnering aan zijn karakter en daden ver-eeuwigen."

Het Huis nam de resolutie met algemeene stemmen aan, bepalende, dat zij aan Maurys gezin en aan het militaire insti-tuut van Virginia zou worden medegedeeld.

De *North River Farmers' Club* en andere lichamen volgden het voorbeeld door de wetgevende vergadering van den Staat gegeven. Zelfs werd er te Lexington een openbare meeting gehouden, om uitdrukking te geven aan het leedwezen der inwoners over het verlies, dat zij geleden hadden.

Al deze en andere bijzonderheden vindt men in de *Lexington Gazette and general Advertiser* van den 17de Februari. Tevens komt daar een beschrijving voor van Maurys begrafenis, die op den Woensdag, volgende op den Zaterdag, den sterfdag, plaats greep.

Maury werd met militaire eerbewijzen ter aarde besteld. Niet alleen de studenten van het militaire instituut, ook een talrijke en belangstellende menigte volgde den lijkstoet naar het kerkhof, terwijl de artillerie saluutschoten loste.

Maurys stoffelijk overschot rust in een kelder, welke vlak over het graf van den bekenden generaal der Zuidstáten Jackson (bijgenaamd: Stonewall Jackson) gelegen is.

VON LIEBIG

L I E B I G.

De scheikunde is geenszins populair. Niet iedereen is geschikt haar te begrijpen, en weinigen slechts kunnen haar naar behooren waardeeren. Men heeft een afschrik voor al die formules, welke elkaar in schier onafgebroken reeksen opvolgen, en te midden der chemische terminologie is men maar al zeer geneigd de kluts kwijt te raken.

Mijn uitstekende meester in de natuur- en scheikunde te Dresden, de Pool Szaw, had wel gelijk, als hij ons zeide: "in het laboratorium moet men niet alleen toekijken, maar ook doordenken." In proza drukte hij uit, wat Göthe zoo treffend in dichtmaat wist te zeggen in zijn *Faust*:

Wenn ihr's *nicht fühlt*, ihr werdet's nicht erjagen.

We allen vonden dat experimenteeren met allerlei preparaten, dat samenstellen en ontbinden, dat daarstellen van de honderderlei metamorfozen, waaraan de *experimental-Chemie* zoo rijk is, wat aardig; maar och! hoevelen onzer *begrepen* ook hetgeen voorviel, vermochten den meester te volgen in zijn verschillende uiteenzet-

tingen! Voor de meesten was het *experientia docet* geen waarheid. Integendeel.

De scheikunde is een wetenschap, die veel studie, veel opletendheid, een ijzeren memorie, een scherp blik vergt. Ik spreek hier dan alleen van die chemie, welke men uit boeken leert, zonder laboratorium om de formules praktisch uit te voeren. Gaat men over tot het experimenteren, dan is er nog meer noodig, veel meer noodig, dan bovengenoemde eigenschappen, afgescheiden daarvan dat dezen dringender voorwaarden zijn dan ooit. Onoplettendheid in de theorie kon geen ander gevolg hebben, dan dat men later over moet doen, wat men dadelijk goed had kunnen doen. Maar in het laboratorium kan achteloosheid tot de schroomlijkste uitkomsten leiden. Zij, die scheikunde geleerd, met de vreemdvormige potjes en pannetjes gewerkt hebben, zullen deze waarheid kennen.

Om al de aangehaalde redenen, herhaal ik: de chemie is niet populair. Wel weet ik, dat zij meer populair is dan weleer, in dien zin dat zij meer gedoceerd wordt; maar of zij dieper doorgedrongen is tot de kern des volks? Ik betwijfel het.

Liebig, wiens leven ik ga pogen te schetsen, was wel populair, maar niet als uitstekend scheikunde. Het vleesch-extrakt, dat zijn naam draagt, heeft hem o. a. populariteit bezorgd, gelijk de groote Boerhave onder het volk bekend is, omdat er Boerhaviësche klontjes zijn. Toevallige redenen. Wanneer de populariteit van de Boerhaviësche klontjes en het vleesch-extrakt — de roem van dit laatste is wellicht onverdiend, stellig overdreven — verdwenen is, zal het ook met de populariteit van Boerhave en Liebig gedaan zijn.

Maar in de geleerde wereld zal hun naam daarom niet minder luisterrijk schitteren, even luisterrijk voorzeker als in de muziekwereld die van een Beethoven, een Mozart, een Glück, een Bach, al hoort men hun meesterstukken niet op kermis en draaiorgel.

Menigeen zal mij na lezing dezer inleiding wel vragen, waarom ik Liebig in de *Mannen van Beteekenis* opneem. Mijn antwoord hierop kan kort zijn en is gemakkelijk. De *Mannen van Beteekenis* moeten vormen een volledig pantheon van al diegenen, welke in onze dagen op den voorgrond staan of gestaan hebben, onverschillig in welk vak, in welke wetenschap, in welke kunst zij hebben uitgemunt. Nam ik Liebig niet op, dan zou men mij met recht kunnen verwijten een belangrijke en allernuttigste figuur der jongste tijden te hebben verwaarloosd, en dat mag niet.

Bovendien mogen zij, die bang zijn voor formules, gerust wezen. Nooit zal ik vergeten, dat ik voor het groote publiek schrijf, en dat het groote publiek geen scheikundige is. Deze levensschets van Liebig zal geen chemiesch abrakadabra inhouden. Zij zal kortelijk zijn levensloop schilderen, benevens een denkbeeld geven van die gewichtige ontdekkingen, welke zijn naam eeuwig zullen doen leven in den kring der mannen van de wetenschap. Zoomin mogelijk zal ik in techniesche bijzonderheden vervallen. Daartoe zou mij trouwens, zool niet de plaats, dan toch de noodige voorkennis ontbreken.

Dit gezegd hebbende, ga ik stillekens mijn gang.

Justus Liebig — sedert 1845, als wanneer hij in den adelstand verheven werd, baron Justus von Liebig — werd in 1803 te Darmstadt geboren. Over zijn geboortedag heerscht nog, zonderling genoeg, eenige twijfel. Terwijl eenigen den 8ste Mei aangeven, geven anderen den 12de dier zelfde maand aan. Onder laatstgenoemden bevindt zich ook Callisen, de samensteller van het zoo bekende *Medicinische Schriftstellerlexicon*.

De vader van Justus was, hetgeen de Duitschers noemen een *Materialist*, op zijn goed Nederlandsch een drogist. Dit verklaart

dadelijk den zin voor scheikunde, welke reeds vroeg in den jongen kiemde.

De beroemde Karel Vogt, die Liebig langen tijd gekend heeft, en wiens vader, dr. Vogt, eenmaal zijn arts was, heeft in de *Frankfurter Zeitung*, onder den titel: *Einiges von Liebig*, belangrijke bijzonderheden aangaande zijn vriend en meester bekend gemaakt.

Deze bezocht het gymnasium van Darmstadt, en ging daar steeds door voor den "dommen Justus". Een der docenten deelde later aan Karel Vogt mee, dat men nooit iets uit den jongen krijgen kon. Als men hem wat vroeg, dan keek hij den nieuwsgierige met zijn groote oogen aan, alsof hij het te Keulen had hooren donderen, maar sprak geen woord. Blijkbaar dacht echter de "domme Justus" aan gansch andere zaken, aan de apotheek zijns vaders of aan de hofboekerij, wier werken over de scheikunde hij spoedig doorgeworsteld had. De leeraren aan het Darmstadter gymnasium klaagden steen en been over den onoplettenden knaap. Zij allen verklaarden met een verpletterende eenstemmigheid, dat er niets van hem komen kon noch zou. Eindelijk besloot de vader, het klagen moe, Justus van het gymnasium weg te nemen en hem te plaatsen bij een zijner vrienden, den apotheker van Hepenheim, klein plaatsje ten zuiden van Darmstadt. Lang hield de zoon het hier ook niet uit. Hij zat meer in zijn dakkamertje te experimenteren, dan in de apotheek artsijen te bereiden. "Als professor mag hij voldoen," zeide de oude pillendraaier later tot Karel Vogt, toen Liebig reeds hoogleeraar te Giessen geworden was, "maar voor apotheker deugt hij niemendal." Allerlei gevaarlijke proeven ondernam de 15jarige knaap; proeven, welke hem stof leverden voor zijn geschrift over het knalzuur, dat zooveel opgang zou maken. Naar aanleiding eener ontploffing, die in Liebigs "paradijs" voorviel en een gedeelte van het dak in de lucht deed vliegen, werd zijn positie bij den apotheker

onhoudbaar. Hij vertrok, na een verblijf van nauwelijks tien maanden. Toen later, in een kring van geleerden, een hunner van zijn ontberingen als apothekersleerling verhaalde, en mededeelde, dat hij de laarzen van zijn patroon moest poetsen, zeide Liebig lachend, dat hij bij den pillendraaier te Heppenheim ook iets had moeten poetsen, n.l. de plaat.

In 1819 ging Justus aan de hoogeschool van Bonn studeeren. Van daar trok hij naar de Erlanger universiteit, waar hij in 1822 als doktor in de wis- en natuurkunde promoveerde. Hij was toen nog geen twintig jaren oud. Men vestigde de aandacht van groothertog Lodewijk den Eerste op deze buitengewone precociteit, en hij was er zóó door getroffen, dat hij besloot den jongen geleerde op zijn kosten naar Parijs te zenden, ten einde hem in staat te stellen daar zijn studieën voort te zetten.

Twee jaren bracht Liebig door in de Fransche hoofdstad, die destijds de groote school van schei- en natuurkundigen in zich sloot. Spoedig maakte de beschermeling des groothertogs er kennis met een Gay-Lussac (door bemiddeling van Alex. van Humboldt), een Thénard, een Dulong, een Viot, een Vauquelin en — van Duitschers — een Runge, een Mitscherlich, een Gustav Rose, met wien hij meer vriendschappelijk omging.

In 1823 diende de ex-apothekersleerling bij de Akademie van wetenschappen te Parijs een memorie in, waarin al de uitkomsten, welke hij, soms met levensgevaar, betreffende het knalzuur en de knalzuurzouten verkregen had, breedvoerig uiteengezet waren.

Sir David Brewster, de biograaf en vriend van Liebig, verzekert ons in zijn artikel over dezen in Mackenzies *Dictionary of universal biography*, dat dr. Howard, een Engelschman, den Germaan voor is geweest, vermits hij het knalzuur en de knalzuurzouten reeds in 1800 heeft ontdekt. Dit is volkomen waar, maar niet minder waar is het, dat Liebig de eerste is geweest

om hun waren aart en samenstelling te doen kennen. V. Humboldt was zóó getroffen over de nieuwe en belangrijke gezichtspunten, door de memorie van zijn jeugdigen landgenoot aan den dag gelegd, dat hij aanstonds voor dezen een waarachtige belangstelling ging koesteren. Hij beloofde hem een professoraat en hield woord. Gewapend met 's mans vurige aanbevelingsbrieven toog Liebig naar Giessen, en het was voornaamlijk ten gevolge van dezen, dat hij, geruggesteund door de regeering, tot buitengewoon professor in de scheikunde benoemd werd (26 Mei 1824).

Doch het ging geenszins zoo gemakkelijk, als het wel scheen. Liebig had niet te Giessen, maar te Bonn en Erlangen gestudeerd, en of hij er ooit het "Maturitäts-Examen" had afgelegd, daarover kon gereede twijfel worden geopperd.

Daarbij kwam de omstandigheid, dat Justus tijdens zijn studentschap te Erlangen zeer bevriend was geweest met den dichter Platen, en zelfs toen nog in drukke briefwisseling met hem stond, "hetgeen", zegt Karel Vogt, "geen aanbeveling mocht heeten bij de Ultramontaansche dweepers uit Westfalen, wier kliek de hoogeschool van Giessen destijds en vele jaren later nog onder den duim hield. Wel is waar sprak *dit* weer in Liebig's voordeel, dat de groothertog zelf, de oude Lodewijk I, welke zeer op de duiten was, als het niet schouwburg of opera gold, hem naar Parijs gezonden had. Dan zeide men, dat het *Favoriten-Wirtschaft* was, den jongen man, die zulke zijpaadjes bewandeld had om zijn opvoeding te voltopien, de Giessener hoogeschool binnen te smokkelen. Hoewel Alex. v. Humboldt, die Liebig te Parijs leerde kennen en hem bij Gay-Lussac introduceerde, hem met warmte aanbeval, wierpen de pruiken hem toch allerlei hinderpalen in den weg. De doktorale graad, te Erlangen erlangd, werd eerst na een hernieuwd examen erkend — alsof er in Giessen werkelijk iemand ware, die Liebig in de scheikunde kon examineeren! Toen de eindelijk definitief benoemde hoog-

leeraar ¹ een laboratorium vroeg, en zelfs pogingen in het werk stelde om de gendarmerie te verdrijven uit het paviljoen, dat zij naast de kazerne bezet hield, terwijl immers de hoogleeraar in de natuurkunde, de zoogenaamde lucht-Schmidt (een andere Schmidt, professor in godgeleerdheid, werd ter onderscheiding hemel-Schmidt genoemd), zich met een donker keukentje boven in het "kasteel" vergenoegde, toen waren de poppen aan het dansen, en werden alle hefboomen in beweging gebracht, om zulk een ongehoord plan te verhinderen."

"Toen ik" — vervolgt Karel Vogt in zijn mededeelingen — "in den herfst van het jaar 1833 student in de medecijnen werd, had Liebig alle hinderpalen overwonnen, en het eerste feitelijke hoogeschoolslaboratorium stond voor ieder geopend daar. Tans, nu het een gansch natuurlijke zaak is, dat niet alleen de scheikunde, maar ook andere natuurwetenschappen haar laboratoria behooren te hebben, wanneer het ten minste iets te beteekenen heeft, dan begrijpt men te nauwernood meer, welken buitengewonen dienst Liebig aan de scheikunde bewezen heeft, door de oprichting van zijn laboratorium, dat twintig jaren lang bijna de onontbeerlijke oefenschool bleef voor allen, die zich op de chemie als wetenschap toelegden. Het begon klein, maar werd herhaaldlijk omgebouwd en vergroot. Tegenwoordig is het evenwel, wat de inrichting betreft, door andere laboratoria van Duitschland geheel overvleugeld. Maar al deze prachtige instellingen, uitmuntende door rijkdom en praktiesche inrichting, blijven kinderen van het laboratorium, dat Liebig in zijn jeugd aan de gendarmerie en aan haren waardigen kommandant, den serjeant-majoor Wagner, ontrukte.

"Ik begon mijn studieën in de scheikunde met Paschen van

¹ Liebig werd eerst tot buitengewoon professor benoemd (26 Mei 1824). Den 7de December 1825 aanvaardde hij het gewone hoogleeraarsambt.

1834. Tot dien tijd toe had ik Liebig nauwlijks persoonlijk leeren kennen. Nu en dan sprak hij mij — op de wandeling — een paar vriendelijke woorden toe; maar dezen golden waarschijnlijk meer den zoon des vaders dan mij zelf. Mijn vader, die hem immer in al zijn pogingen met ijver steunde, en hem tot aan zijn vertrek uit Giessen als arts behandelde, had hem als enig middel tegen slapeloosheid daaglijksch wandelen voorgeschreven, en hem zelfs den weg aangewezen, dien hij behoorde te volgen: alles op straffe van anders het leven er bij te zullen laten. Op deze wandelingen langs de *Schur* — zoo heette de gesloopte wal mijner geboortestad — was Umpfenbach, hoogleeraar in de wijsbegeerte, Liebigs getrouwe begeleider. Onze tuin, waarin mijn vader al zijn vrije uurtjes doorbracht, lag aan de *Schur*. — “Daar komt Liebig met zijn poedel aan”, zeide hij dikwerf, als hij in goede luim verkeerde. In menig opzicht was de vergelijking wezenlijk juist. Liebig, mager, holoogig, schreed langzaam voort; maar Umpfenbach, de snellooper der hoogeschool, voorzien van een zeldzaam schelle en schreeuwerige stem, liep gestikuleerend, luid sprekend of liever blaffend, vooruit. Nu eens bleef hij staan, dan weer rende hij te rug, alzoo den afstand driemaal afleggende, dien Liebig eenmaal doorliep. De “*Schur*”, welke de twee wonderlijke wandelaars daaglijks betraden, was tevens voor ons, liefhebbers van kapellen, een vruchtbaar jachtveld. Liebigs persoon was mij derhalve goed bekend.’

Gedurende de 25 jaren, dat hij het hoogleeraarsambt te Giessen bekleedde, ging zijn roem *semper crescendo*. Uit alle oorden der wereld bijkans kwamen de leerlingen hem toevloeden, mannen die zich er later op beroemen zouden zijn lessen te hebben bijgewoond: Hoffmann, Wiess, Fresenius, Gregory, Johnston, Lyon Playfair, enz.

“Met mij”, schrijft Karel Vogt in een ander gedeelte zijner zoo belangwekkende bijzonderheden, “studeerden, behalve de later

bekend geworden scheikundigen, als Schoedler, Strecker en Knapp, nog een Fransche grappenmaker, die uit kwik gegoten scheen te zijn. Hij heette Demarcay en lag voortdurend te krakeelen met een Pool, die min of meer beperkt was in zijn verstandsvermogens. Dan: Regnault, de direktieur van Sèvres en de vader des schilders, welke in den laatsten krijg gevallen is. Hij zag er, met zijn fijnen bril en zijn blonde lokken, die hij niet ophield te bevingeren, meer uit als een Duitsch gymnaziast, dan als een mijningenieur. Nu en dan toefden vrienden van Liebig langeren tijd bij hem. Zoo herinner ik mij bovenal Turner, een mensch, skeletmager, en gelijkende op een wandelend geraamte. Nauwlijks had hij de kracht om zijn arm op te heffen. Van tijd tot tijd nam hij uit een doos gekookte rijst, die hij met een ivoren spatel naar binnen lepelde. Daarbij dronk hij dan water met een weinig blauwzuur er in. Mijn vader bezigde hem tot afschrikkend voorbeeld voor zijn patiënten."

Wat Karel Vogt betreft, stellig niet een der minst beroemden van Liebigs leerlingen, hij was een zijner lievelingen. Na den gewonen cursus gevolgd te hebben, nam de vriendelijke professor den jongen in zijn eigen laboratorium.

"Ik bleef daar", schrijft laatstgenoemde nog, "toen mijn vader reeds uit Giessen naar Bern verhuisd was. Maar de verdenking, welke toemaals — geheel ongerechtvaardigd — op mij rustte, dat ik mee deed aan de staatkundige woelingen; een verdenking, die voldoende was geweest om mij eenige jaren kosteloos logies te verschaffen bij den beruchten rechter van instructie en staatsinkwiziteur Weidig, noodzaakte mij heen te gaan. Liebig hield mij destijds de hand boven het hoofd, en weinige jaren geleden nog verzekerde hij aan mijn vrouw, dat hij, nadat ik de vlucht had moeten nemen, niet had kunnen slapen alvorens te weten dat ik gelukkig over de grenzen ontkomen was.

"In het jaar 1840 zag ik hem voor het eerst weder op de

vergadering van natuurgeleerden te Erlangen, waar hij, in vroolijke stemming en voor een gansche schaar jongeren, de herinneringen zijner jeugd opdischte. “Gij moet toch weér bij ons te Giessen komen”, zeide hij mij; “zorg intusschen, dat gij voorlezingen houdt aan een hoogere inrichting voor onderwijs, zoodat ik mij daarop beroepen kan, wanneer de gelegenheid komt. Ik weet, welke bezwaren ik heb moeten overwinnen, dewijl ik geen docent ben geweest.”

“Reeds in Erlangen vielen er tusschen Leopold von Buch en mij, wegens de Gletscherkwestie, heftige tooneelen voor, die zich later te Mainz, wezenlijk buiten eenige provokatie van mijn zijde, herhaalden. Toen de minister ze ettelijke jaren daarna in het geheugen riep, als er, op aandringen van Liebig, sprake van was mij het professoraat te Giessen aan te bieden, rustte laatstgenoemde niet, voor en aler hij Leopold von Buch de bekenenis had afgeperst, dat ik de aangevallene was geweest. Maar eerst later gelukte het hem, na een fellen strijd, waarin hij bijna zoover ging zijn ontslag te willen nemen, mijn beroep naar Giessen door te zetten. Ik hoorde voor het eerst van deze pogingen toen ik uit Parijs, waar ik destijds woonde, geschreven had, dat mijn vrienden aldaar er bij mij op aandrongen, dat ik een professoraat in de provincie zou bekleeden.

“Na mijn aanvaarden van het hoogleeraarsambt te Giessen, vond ik in hem steeds den zelfden liefderijken en vaderlijken vriend, dien ik vroeger had leeren schatten en die hij immer voor mij gebleven is, ondanks onze uiteenloopende meeningen op het gebied van staatkunde, wetenschap en godsdienst. Waar ik hem in volgende jaren, nadat ik mijn post te Giessen wegens het Frankforter parlement had moeten opgeven, ook treffen mocht, in Zwitserland, aan de heerlijke oevers van het Loegano-meir of te Munchen, steeds betoonde hij mij de zelfde liefde, de zelfde goedgeoede hartelijkheid, welke zoo vele anderen met mij deelden.”

Had Liebig als onderwijzer in de scheikunde zich reeds kort na zijn optreden te Giessen een naam verworven, als schrijver over dat onderwerp deed hij zich eerst veel later kennen.

In 1832 stichtte hij samen met R. Brandes en Geiger de *Annalen der Pharmacie*, een samenkoppeling van het *Archiv des Apothekervereins* en het *Magazin für Chemie und Experimentalchemie*. Na de uittreding van eerstgenoemde in 1834, werd het tijdschrift eerst alleen met Geiger, later onder medewerking van Barth en Trommsdorf voortgezet, tot in 1839, als wanneer het plaats maakte voor een nieuwe revue onder dezen titel: *Annalen der Chemie und Pharmacie. Unter Mitwirkung der Herren Dumas in Paris und Graham in London, herausgegeben von Fr. Wöhler und Justus Liebig* (Heidelberg en Leipzig).

De redaktie onderging alleen een verandering door toevoeging van den bekenden Kopp in 1850. Het tijdschrift bestaat nog, en heeft in het begin van 1873 reeds zijn 168ste deel bereikt. Het wordt zeer algemeen onder de mannen van 't vak gelezen, en verdient dat ook, want het staat bovenaan de lijst der *Fachzeitschriften*.

In deze verzameling legde Liebig de allereerste vruchten van zijn verdere onderzoekingen neer. Toen de bouwstoffen zoo aangegroeid waren, dat ze moeilijk waren te overzien, verwerkte de auteur ze in zijn uitgaaf van Geigers *Handbuch der Pharmacie*, 5de druk, eerste deel (Heidelberg, 1837)¹, en in de *Anleitung zur Analyse organischer Körper* (Brunswijk, 1837). Zijn eerste hoofdwerk werd evenwel in 1840 te Brunswijk uit-

¹ Het voornaamste en oorspronkelijkste gedeelte gaf Liebig afzonderlijk uit onder den titel: *Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie und Pathologie* (Heidelberg, 1839). Het werd onmiddellijk in het Fransch en later (1842) ook in het Engelsch vertaald.

gegeven, nl.: *Die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*¹, een werk, dat in Duitschland ontelbare malen herdrukt werd, en dat vertaald is in de meeste moderne talen van eenig aanbelang.

Reeds in 1837 — het zelfde jaar, waarin de hoogeschool van Göttingen hem het diploma van dokter in de medicijnen, *honoris causa* zond — had hij te Liverpool de jaarlijksche vergadering bijgewoond van de *British Association for the advancement of science*, en daar een stuk voorgelezen over de “samenstelling en de scheikundige verbindingen van piszuur.” De scheikundige afdeling der Maatschappij liep er zeer mee weg, zoodat haar leden den hoogleeraar uitnoodigden twee verslagen op te maken, een over “izomerische lichamen”², en een ander over “organische scheikunde.” Hij voldeed aan het verzoek; doch zonderling genoeg, geen van beiden werd in de *Proceedings of the Association* opgenomen, en eerst in 1842 las dr. Lyon Playfair in de scheikundige sekte te Manchester een uittreksel van het laatstgemelde verslag voor.

Het verslag — waarvan sommige hoofdbestanddeelen middelerwyl opgenomen werden in de *Organische Chemie* (Brunswijk, 1840 — zie boven), handelt in zijn eerste gedeelte over de voeding en natuurlijke aanvulling van verschillende deelen in de dierlijke ekonomie. In het tweede gedeelte beschrijft Liebig de wijze der voortbrenging van gal, pisstof, piszuur, alsmede de zenuw-

¹ In hetzelfde jaar verscheen ook het beroemde vingschrift: *Über das Studium der Naturwissenschaften und über den Zustand der Chemie in Preussen*, waarin hij — zegt Karel Vogt — de geheele toenmaals bestaande *misère* bloot legde, en o. a. een hoogleeraar te Breslau doodsloeg met een enkele onnoozele vraag.

² De zulken die, bij gelijke chemische samenstelling, toch verschillende eigenschappen bezitten (als b. v. de welriekende citroenolie en de stinkende terpentijnolie).

en hersen-bestanddeelen. Het derde gedeelte geeft ons zijn theorie over de duistere wetten der beweging. Het verslag besluit met twee hoofdstukken over de "ziekte-theorie" en de "ademhalings-theorie".

Verreweg het meest gelezen werk van Liebig is: *Chemische Briefe*, waarvan de eerste uitgaaf uit 1844 dagteekent (Heidelberg, Winter). Daarin geeft ons de auteur al zijn theorieën in populaireren vorm. In 1852 bezorgde Charles Gerhardt in het Fransch een nieuwe serie brieven onder den titel: *Nouvelles lettres sur la chimie, considérée dans ses applications à l'industrie, à la physiologie et à l'agriculture* (Paris, Victor Masson). Ook deze brieven zijn in het Engelsch en in andere talen overgezet.

In 1836 begon Liebig eerst met Poggendorf alleen, en later onder medewerking ook van Wöhler een: *Handwörterbuch der reinen und angewandten Chemie, in Verbindung mit mehreren Gelehrten* (Brunswijk, Vieweg). Aanvankelijk ging deze, trouwens waarlijk omvangrijke onderneming slecht vooruit, en in 1841 was het eerste deel nog niet eens voltooid.

Iets sneller vorderingen werden gemaakt, toen Wöhler de mederedactie had aanvaard, vooral toen Herm. Kolbe met de leiding der onderneming werd belast. Het tweede deel van dit belangrijke en zeer gezaghebbende werk verscheen in 1847, het derde in 1848—1849, het vierde in 1850—1851, het vijfde in 1851—1852, het zesde in 1853—1855, terwijl er tevens een supplement verscheen om de verouderde eerste deelen eenigszins aan te vullen.

Gelijk echter meestal het geval is, voldeed dit niet geheel, reden waarom de uitgever besloot een gansch nieuwen en omgewerkten druk te beginnen.

Om dien evenwel binnen een betrekkelijk korten termijn te voltooien, en de weeën der eerste uitgaaf derhalve te vermijden, stelde de firma Vieweg een uitgebreide redactie aan het hoofd

der onderneming, bestaande uit de heeren Bolley, Buff, Engelbach, V. Fehling, Frankland, Geuther, enz. De heer V. Fehling werd met de eigenlijke leiding belast.

De tweede uitgaaf heeft den tekst van Liebig, Poggendorf en Wöhler behouden, en die alleen gewijzigd, waar hij in strijd was met de sedert gemaakte vorderingen der wetenschap.

Ondanks de zoozeer versterkte redaktie, heeft de tweede druk niet veel minder dan tien jaren arbeids gekost — in 1856 verscheen het eerste, in 1865 het laatste deel — maar hij was ook veel uitgebreider, daar hij negen groote deelen besloeg.

Onder redaktie van dr. v. Fehling verschijnt tans (sedert den aanvang van 1871) een geheel nieuwe uitgaaf van het oorspronkelijk werk. Te oordeelen naar den spoed, waarmee het verschijnt, zal het evenwel in de eerste jaren wel niet gereed komen. Op dit oogenblik is het eerste deel nog niet eens voltooid.

Van de andere werken van Liebig vermeld ik — met weglating eener opgave der tallooze herdrukken — de volgende(n) (in kronologiesche volgorde):

1. *Die organische Chemie in ihren Beziehungen zu den Herren Dr. Gruber in Wien und Dr. Sprengel beleuchtet.* (Heidelberg, 1841).

2. *Die Thier-Chemie, oder die organische Chemie in ihrer Anwendung auf Physiologie und Pathologie* (Brunswijk, 1843).

3. *Bemerkungen über das Verhältniss der Thier-Chemie zur Thier-Physiologie* (Heidelberg, 1844).

4. *Chemische Untersuchung über das Fleisch und seine Zubereitung zum Nahrungsmittel* (Heidelberg, 1847).

5. (met Wöhler) *Über einige neue organische Verbindungen.* (Göttingen, 1847). [Uit de *Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*, deel 3].

6. *Untersuchungen über einige Ursachen der Säftebewegung im thierischen Organismus.* (Brunswijk, 1848).

7. *Zur Beurtheilung der Selbstverbrennungen des menschlichen Körpers* (Heidelberg, 1850).
8. *Chemische Untersuchung der Schwefelquellen Aachen's* (Aken, 1851).
9. *Über eine neue Methode zur Bestimmung von Kochsalz und Harnstoff im Harn.* (Heidelberg, 1853).
10. *Die Grundsätze der Agricultur-Chemie mit Rücksicht auf die in England angestellten Untersuchungen.* (Brunswijk, 1855; 2de uitgaaf vermeerderd met een Nachtrag).
11. *Herr Dr. Emil Wolff in Hohenheim und die Agricultur-Chemie.* (Brunswijk, 1855; dit is een afzonderlijke uitgaaf van den Nachtrag, sub. 10 vermeld).
12. *Über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft.* (Brunswijk, 1856).
13. *Über das Verhalten der Ackerkrume zu den in Wasser löslichen Nahrungsstoffen der Pflanzen.* (Brunswijk, 1858).
14. *Naturwissenschaftliche Briefe über die moderne Landwirthschaft.* (Leipzig, 1859).
15. *Einleitung in die Naturgesetze des Veldbaues.* (Brunswijk, 1862).
16. *Die moderne Landwirthschaft als Beispiel der Gemeinnützigkeit der Wissenschaft.* (Brunswijk, 1862).
17. *Über Fr. Baron von Verulam und die Methode der Naturforschung* (München, 1863).
18. *Suppe für Säuglinge.* (Brunswijk, 1866.)
19. *Die Entwicklung der Ideen in den Naturwissenschaften.* (München, 1866).
20. *Über Gährung, über Quelle der Muskelkraft und Ernährung.* (Leipzig, 1870).

Enkelen van Liebig's werken verschenen niet dadelijk in het Duitsch. Zoo onder anderen een boek over kunstmest, dat eerst in Engeland uitgegeven, en pas in 1844 in het Duitsch vertaald werd. (Dresden, Arnold).

Waar ik geen speciale melding van gemaakt heb, noch maken kon, dat zijn de ontelbare (men berekent, dat er meer dan 300 zijn) stukken van zijn hand, die in tijdschriften en jaarboeken, in de verschillende organen van geleerde maatschappijen, opgenomen staan. Zij, die het plan mochten koesteren eenige deelen te wijden aan de verspreide geschriften van Liebig, zouden daartoe de meeste periodiesche werken der laatste 50 jaren moeten raadplegen. De gewichtigste bronnen zullen echter wel zijn: de *Annalen der Chemie und Pharmacie*, de *Mémoires de l'Académie des Sciences* en de *Transactions of the Royal Society*.

Het behoeft geen betoog, dat Liebigs naam allerwege in de natuurkundige kringen in hooge eer gehouden werd. Gedurende het laatste gedeelte zijns levens, werden hem de prachtigste aanbiedingen gedaan; professoraten bij het dozijn drong men hem op, maar 't moet tot zijn eer worden gezegd, dat hij nooit er aan dacht zoodanige voorstellen ook maar in overweging te nemen. Hij was en bleef Duitsch in hoofd en hart, en kon er niet toe besluiten zijn dierbaar bemind vaderland, het terrein waar hij gestreden en overwonnen had, voor andere gewesten te verlaten.

Wij hebben reeds vroeger (blz. 176) gezien, dat Liebig juist nagenoeg 25 jaren te Giessen doorbracht. In 1850 meende hij het beroep naar Heidelberg, dat in Gmelin een grooten steunpilaar van zijn roem verloren had, te moeten aannemen. Hij bleef echter niet lang in de stad aan de Neckar, want reeds in 1852 nam hij een professoraat in Munchen aan. Behalve hoogleeraar in de scheikunde, was hij daar ook bewaarder van het beroemde laboratorium, dat allengs onder zijne voortreffelijke leiding een kolossale uitbreiding en verbetering onderging.

Te Munchen bleef hij tot zijn dood toe, welke den 18^{en} April 1873 plaats vond. Gedurende de laatste twintig jaren zijns levens ontwikkelde hij een buitengewone bedrijvigheid, gelijk ook blijken

kan uit de lijst zijner werken, door mij elders opgegeven. Reizen deed hij veel. Vooral toefde hij dikwijls in Engeland, waar hij ettelijke vergaderingen — wel het meest landbouwkundige — bijwoonde, en veel bijdroeg tot de tijdelijke oplossing van het ingewikkelde vraagstuk over den afvoer der fekale stoffen. Dit vraagstuk was destijds meer bepaald voor Londen aan de orde. Liebig verzette zich met hand en tand tegen het kanalizatie-stelsel, dat een menigte kostbare stoffen weg doet vloeien, welke voor den akkerbouw van onschatbaar nut zouden zijn geweest. Het was dan ook tegen zijn bepaalden zin, dat dit stelsel in Englands hoofdstad zijn toepassing vond.

Te Parijs was Liebig's naam langen tijd populair, door het bijzondere soort van brood, dat naar hem geheeten werd, en welks samenstelling eenigermate van die van het gewone brood afwijkt. Onder meer zaken komen daarin voor: azijn en dubbel koolzuurzoute soda. Het heeft het voordeel spoediger gereed te zijn dan het andere.

Intusschen was deze roem aan het tanen, toen in 1870 een andere oorzaak zijn naam in aller mond deed zijn. Als naamlijk bij het merkwaardig beleg van Parijs, de versche levensmiddelen uitgeput waren, nam men zijn toevlucht veelal tot de verduurzaamden. Onder dezen speelde het Liebig'sch vleesch-extrakt een hoofdrol. Den meesten mijner lezers zal dit vleeschnat wel bekend wezen, zoo niet door de ervaring, dan toch bij titel. Hoewel mannen der wetenschap zich tegen het nut, of liever tegen de geestdrift ten aanzien daarvan verzet hebben¹, zoo geniet het desondanks nog een wereld-reputatie, welke echter door sterke konkurrentie wel iets te lijden heeft.

¹ Het is een dwaling te gelooven, dat men met vleesch-extrakt alleen leven kan. Dr. Stokvis te Amsterdam heeft dit in een zijner populaire voordrachten duidelijk aangetoond, en de nadeelen van het opgehemelde *extractum carnis Liebig* uiteengezet.

Liebig's vleesch-extrakt wordt voornaamlijk te Fray-Bentos in Uruguay vervaardigd, waar een sedert 1865 bestaande maatschappij — *the Liebig's extract of meat company* — de zaak exploiteert. Nauwlijks was zij evenwel eenigermate bekend geworden, of er kwamen Australiesche mededingers opdagen, en tans wordt naast het Zuid-Amerikaansche, het Nieuw-Hollandsche vleeschnat op alle markten aangeboden. Dit laatste is meestal afkomstig van Robert Tooth in Sydney. Maar ook in Zuid-Amerika zelf is concurrentie ontstaan. Naast de fabriek te Fray-Bentos, bloeien daar tans twee anderen, een te Montevideo (Buschenthal en Co.) en een in Entre-Rios (Brazilië). Van deze laatste is het bankiershuis Benites y Higo eigenaar.

Ondanks deze mededinging van verschillende kanten voerde de *Extract of meat company (Limited)* in 1871 niet minder dan 15000 centenaars uit, en jaar in, jaar uit geeft zij den aandeelhouders dividenden van 10 en meer percenten.

Hetgeen de Franschen na den oorlog nog meer bekoorde, dan het vleesch-extrakt *gedurende* den oorlog, was de levendige en oprecht gemeende sympathie, welke de geleerde voor hen bleef aan den dag leggen, terwijl zoovelen zijner landgenooten — welker gastvrij in Frankrijk ontvangen — niets dan smaad en belediging voor dat "diep gevallen" land overhadden. Liebig vergat nooit, dat hij te Parijs was geweest, daar de vriendschap had genoten van ettelijke celebriteiten. Den 18de Maart 1871 — op den dag zelf, dat te Parijs de Commune een aanvang nam — hield hij in de Munchener akademie een redevoering, waarin zijn erkentlijkheid jegens Frankrijk en zijn geleerden duidelijk doorstraalt.

Liebig was lid van de meeste geleerde genootschappen der wereld, en sedert 1861 ook een der acht buitenlandsche korres-

pondenten van de *Académie des sciences (Institut de France)*, in de plaats van mijn naamgenoot prof. Friedrich Tiedemann, den ontleedkundige en fyziologist.

Tal van medaljes en andere eereteekenen werden hem toegesonden (de *Royal Society* had hem reeds in 1840 haar Copley-medalje geschonken, wegens zijn werken over de organiesche scheikunde). Maar de schitterendste belooningen kwamen hem in 1845 en 1864 toe.

In het eerstgemelde jaar verhief hem de groothertog van Hessen-Darmstadt, Lodewijk de Tweede, in den adelstand door hem baron te maken; in het laatstgemelde werd te zijner eere door gansch Europa heen een openbare inschrijving onder de natuurkundigen en chemici geopend, om hem een blijk te geven der algemeene erkentlijkheid voor zijn verdiensten als geleerde. Zij bracht ongeveer 25000 franken op, en voor deze som kocht men vijf geschenken in zilver — één voor elk zijner kinderen — alsmede een prachtig schaakbord (Liebig was een groot liefhebber van het edele schaakspel).

Op dit oogenblik wordt er een aanzienlijk bedrag bijeengebracht, om den geleerde een hem waardig gedenkteeken te München op te richten. In Duitschland alleen zijn voor dit doel vele tienduizenden gulden beschikbaar gesteld. Ook in Engeland en elders hebben zich komitees gevormd, en zonder twijfel zullen deze eveneens talrijke bijdragen innen.

Niemand beter dan Karel Vogt heeft de manier van doceren, die Liebig eigen was, weten te schetsen.

Wederom neem ik mijn toevlucht tot de *Frankfurter Zeitung*, om ook dit interessante gedeelte den lezer niet te onthouden; te meer gevoel ik daartoe behoefte, daar het nog andere meldenswaardige bijzonderheden inhoudt.

"Ik heb zelden een man gekend", schrijft Vogt, "die zoo den indruk eener schoone en gewichtige verschijning maakte, als hij. Het groote oog, dat wijd geopend was, had een eigenaardige scherpte, daarbij toch ook iets koortsachtig levendigs en peinzends tevens. Voorhoofd, neus, mond en kin scherp geteekend, en vooral bij profiel, klassiek schoon. In het geheele wezen, iets gejaagds en toch iets kloeks, iets vastberadens ook. Men was tegenover hem in het eerst verbluft en verlegen, te meer daar zijn spreekwijze geheel buitengemeen was.

"Een meester in de taal kon men hem, ten minste toen ter tijd, niet noemen. Het experimenteeren voor toehoorders ging hem zelfs moeilijk af, vermits hij, anders in zijn laboratorium zoo kalm en behendig, bij de voorlezingen, door haast en overhaasting veel bedierf, dat goed voorbereid was. Zijn stem had iets dofs en snaterends, gelijk bij iemand die licht verkouden is. Zijn meeste leerlingen hadden zich zijn toon even zoo eigen gemaakt als zijn bijzondere spreekwijzen. Onder dezen stak bovenal de eigenaardigheid uit, dat hij nooit het zelfstandig naamwoord rechtstreeks met het werkwoord verbond. In stede van te zeggen: "Zuurstof is een gas", drukte hij zich aldus uit: "Deze zuurstof, zij een gas". Zijn gedachten hadden een volkomen logieschen gang, maar in de meeste gevallen liet hij de verbindende schakels der gevolgtrekkingen weg, die als het ware voor hem slechts ladders waren, om van de premisse tot de konkluzie te klimmen. Indien men hem wilde verstaan, moest men eerst die ladders vinden en opzetten. Terwijl hij dus vaak met groote sprongen vooruit ijfde, werd het hem zelf soms bang om het hart, als hij meende, dat men hem niet verstaan had. Maar doordien hij dan voortdurend de vragen — gij begrijpt?.... gij weet?.... gij begrijpt?.... Niet? — tusschen zijn ophelderingen laschte, maakte hij dezen juist meer onbegrijpelijk. Toen ik zijn voorlezingen volgde, kon ik hem prachtig in alles nadoen: spreektrant, intonatie

en dan die zoo dikwerf herhaalde slotperiode: "gij ziet, mijn heeren, dezen nederslag. Deze nederslag is chromium-zuur lood-oxyde! Gij ziet, mijn heeren, gij ziet — dat wil zeggen, gij ziet niets, want de proef is mislukt!" Dan slingerde hij het reagensglas in een hoek, terwijl *Ettling*, zijn bediende en assistent, de schouders ophaalde, en naar de oplossing van loodazijn wees. In stede daarvan, had de professor in der haast een waterflesch gegrepen, en het vocht daarin kon natuurlijk geen nederslag voortbrengen.

"Ondanks deze gebreken in de voordracht, oefenden de lessen op mij, zoowel als op vele anderen, een machtigen indruk. Men kon het den man aanzien, hoe ernstig hij zijn wetenschap opvatte; hoezeer hij zich beijverde, om zijn inwendig gloeien ook anderen mee te deelen; hoe brandend zijn verlangen was, om van allen, die zijn gehoor uitmaakten, chemici, goede chemici te maken, en hoe hij bij de lessen zelf steeds nieuwe proeven bedacht, om dit of dat punt op te helderen, hetwelk hem nog duister toescheen.

"Aan de lessen verbond Liebig eenmaal in de week een examen. Daaraan kon deelnemen, die wilde — niemand was er toe gedwongen. Het ging daar op eenigszins anderen toon toe. De vragen vielen als een hagelbui op ons neer, scherp, onwrikbaar. Die slechts van buiten geleerd en er niet bij gedacht had, werd spoedig *ad absurdum* gevoerd en in de pan gehakt. Aan het eerste examen nam het geheele gehoor deel, aan het tweede nauwelijks een derde, en op het vierde kwamen; met mij, indien ik mij goed herinner, niet meer dan vijf. Liebig trad binnen, liet zijn oog over ons waren, glimlachte met zijn fijnen glimlach en zeide dan: "Zoo, mijn heeren, zoo had ik mij de zaak voorgesteld. Heden zullen wij geen examen houden. Maar doet mij het genoeg en komt in mijn laboratorium. Het staat voor u open dewijl ik bespeur, dat ge nog iets meer wilt dan blootlijk

te zien toetsen, of gij ook nut getrokken hebt uit de lessen. Zoo komt dan! Hij nam een mijner kameraden bij den arm; wij volgden hem over de binnenplaats naar het laboratorium, waar hij ons aan zijn assistent, dr. Ettling, overleverde met de woorden: "Geef elk dezer heeren een plaats en maak hen bekend met het A B C." Het A B C was een aantal flesschen, waarop letters stonden, en wier inhoud wij moesten analyzeeren."

Liebigs verdiensten op elk gebied der scheikunde zijn belangrijk, doch zijn hoofdverdienste is te zoeken in de organiesche scheikunde, waarvan hij de eigenlijke schepper was. Hij verbeterde de methode van het organiesch onderzoek, onderzocht het koolzuur en alle gewichtige zuren, het piszuur en zijn produkten, de zwavelblauwstof en haar verbindingen, de oxydatieën van den alkohol, en (met Wöhler samen) de bittere amandelolie en haar verbindingen. Deze onderzoekingen brachten hem tot gewichtige gezichtspunten, tot de gelijkmatige ontwikkeling van theorieën over gisting en andere ontbindingen, welke, meer dan eens door de geleerde wereld bestreden, in vele opzichten werden aangenomen en altoos toegejuicht om haar vernuftigheid. Zijn onderzoek strekte zich later uit tot het scheikundig deel der planten- en dieren-fysiologie, en ook op dit gebied waren zijn werken vruchtbaar.

Hem dankt men in het bijzonder: een nieuwe methode om glas te verzilveren; de kunstmatige toebereiding van wijnsteen-zuur; de toepassing van ozoon in het bleeken van plantaardige weefsels (b. v. papier); de kunstmatige vorming van hippuricum-zuur, enz.

Interessant zijn ook zijn onderzoekingen in zaké den geur der wijnen.

STUART MILL.

STUART MILL.

Is het niet de heer Jourdain, de *bourgeois gentilhomme*, die de heerlijke ontdekking maakt: *la belle chose, la belle chose, que de savoir quelque chose?* Ge hebt gelijk, meneer Jourdain, ge hebt volkomen gelijk. Maar nog "schooner" dan iets te weten, is het iets geleerd te hebben door eigen geestkracht, door eigen middelen, wanneer men niet om zich heen gezien heeft den zwerm van met goud aangelokte meesters, die gij tot uw beschikking hadt, burgerlijke edelman!

Welk een zalig gevoel moet het toch wezen, wanneer men diep kan beseffen, dat men *l'architecte de sa propre fortune* is geweest! Maar hoe weinigen kunnen zulks getuigen? Onder die weinigen behoort zeer zeker James Mill, de vader van den beroemden John Stuart, die ons in deze aflevering zal bezighouden.

James Mill begon met niets. Hij wilde dominee worden en woonde daartoe te Edinburgh de lessen bij van Dugald Stewart en anderen. Maar weldra stond hem het Schotsche predikantschap tegen en — hoewel hij in 1798 reeds het diploma gekregen had, krachtens hetwelk hij vrij mocht preeken — kwam

hij tegen 1800 te Londen, waar hij zich als joernalist vestigde. Door meê te werken aan deze en gene krant verdiende hij het daaglijksch brood voor zich en zijn gezin. Later richtte hij een eigen orgaan op, de *Literary Gazette*, dat echter slechts een kortstondig bestaan had, maar dat hem de vriendschap bezorgde van zulke mannen als Jeremy Bentham en anderen. Ook het medewerkschap aan de *Edinburgh Review* had dien gelukkigen uitslag. Terwijl Mill aldus door zoogenaamde broodschrjverij zijn leven rekte, arbeidde hij onverpoosd voort aan zijn zelfopvoeding, waarvan de eerste grondslagen gelegd waren op de *grammarschool* te Montrose. De grijze oudheid had hij reeds vroeg leeren bestudeeren. Zijn wetenschap — op kennis dier oudheid grond — was deeglijk, openbaarde zich door zijn *essays* over verschillende onderwerpen, voornaamlijk wijsbegeerte, geschiedenis en staathuishoudkunde, waarvan een groot deel opgenomen werd in de *Encyclopaedia Britannica*. In 1806 begon hij aan zijn grootste werk, de *History of British India*, een arbeid, welke zijn naam nog doet voortleven onder hen, die met een grondige geschiedbeschrijving van Hindostan kennis willen maken, en die ondanks al zijn gebreken, nog altoos een bron blijft, waaruit de historicus met vrucht kan putten. Macaulay, de groote historieschrijver, heeft eenmaal Mill en zijn boek met de hem eigenaardige deftige levendigheid aangevallen; later evenwel liet hij menig gedaan verwijt weer vallen ¹, welke handelwijze dan ook geheel overeenkwam met 's mans denkbeelden over billijkheid onrechtvaardigheid. Hetgeen zeer voor James Mill pleitte was dit: hij werd door de destijds almachtige Engelsche Oost-Indiesche Com-

¹ De twee artikelen tegen Mill, in de *Edinburgh Review* opgenomen, vonden dan ook aanvankelijk geen plaats in den bundel *Essays*, door den auteur zelf uitgegeven.

pagnie, na de voltooiing van zijn vijfdeelig werk ¹, in 1819, aan het departement der korrespondentie verbonden, hoewel hij in zijn boek de geschiedenis der *East India Company* in alles behalve gunstige kleuren had geschetst, der maatschappij met ongeveer bitterheid de les lezende, waar zij zulks verdiende ².

¹ Het is later meer dan eens herdrukt, sedert 1845 met een voortzetting van prof. Wilson. In 1858 nog verscheen een editie in tien deelen.

² Een dergenen, die tot James vertrouwlijkste vrienden behoorden, niemand anders dan de beroemde George Grote, wist beter dan Macaulay de ware hoedanigheden dezer *History* te waardeeren, en te doen uitkomen. "Het is", meent hij, "een boek, dat uitmunt door een ijverige en langdurige bijeengaring der bronnen; door een zorgvuldige en schrandere zifting der getuigenissen; door een scherpte van fysiologisch onderzoek, dat onzen auteur den sleutel doet vinden tot maatschappelijke toestanden, welken zeer ingewikkeld zijn, en hemelsbreed afwijken van zijn persoonlijke ervaring."

De zelfde geschiedschrijver heeft een allergunstigst tafreel opgehangen van James karakter. "De vruchtbaarheid van zijn gesprek, over wijsgeerige onderwerpen", schrijft hij, "zijn kracht van discussie, zijn talent om anderen over te halen aan de beraadslaging deel te nemen; de gevatheid en schrauderheid zijner antwoorden; de merkwaardige gave, waarmee hij ons door al de bochten en krommingen van een soort van platonieschen dialoog wist henen te leiden — dat alles maakte zijn omgang voor die hem kenden, nog nuttiger dan zijn geschriften voor het publiek zijn geweest. Een gesprek met hem was niet enkel leersaam; het was ook tevens een prikkel, waardoor het verstand uit den slaap werd wakker geschud. Van alle menschen, die wij ooit gekend hebben, kwam James Mill het dichtst nabij het ideaal, dat Platoon zich van den dialektikus gevormd heeft; hij verstond evenzeer de kunst om redenen te vragen van hetgeen door anderen gezegd werd, als om redenen te geven van hetgeen hij zelf zeide. Voeg nu daarbij zijn ernstig karakter, de kracht zijner overtuiging, zijn eenvoudige en oprechte verknochtheid aan de waarheid; zijn onbeperkte minachting voor bloote paradoxen, en men zal begrijpen, dat de verstandelijke nitnemendheid van zulk een man op jengdiger geesten een

De aanstelling van James strekte zoowel hem als der Compagnie tot eer. Ondanks zijn aanvallen erkende men zijn verdiensten. Eenmaal aangesteld zijnde, ging Mill spoedig in rang vooruit. Ten slotte stond hij aan het hoofd van het geheele departement, waar hij eenmaal als eenvoudig klerk gezeteld had. Zijn hooge positie, die hem een genoeglijken ouden dag bezorgde, behield hij tot aan zijn dood, welke in 1836 plaatsgreep.

Prof. van der Wijck, die in den *Gids* voor Oktober 1873 ook een uitgebreid artikel aan John Stuart Mill gewijd heeft, bespreekt daarin tegelijker tijd de bizondere verdiensten van James. Zijn "*Analysis of the phenomena of the human mind*" noemt de hoogleeraar een boek, bij welks lezing ieder, die geen wijsgeer van professie (is wijsbegeerte ook al een professie?) is, onvermijdelijk in slaap zal vallen, maar dat — ondanks zijn dorheid — een goudmijn is voor de beoefenaars der "zielkunde" ¹. De auteur, meent de heer van der Wijck, munt uit in de ontleding van de "saamgestelde toestanden des bewustzijns", en het eerst van allen "stelde hij het grootte gewicht van een onverbreekbare associatie van denkbeelden voor oogen." De woordenkeus blijft natuurlijk voor professors rekening. Ze deed me weer denken aan dat *schlagende* artikel van prof. Pierson, hetwelk zulk een opgang maakte, en niet geheel ten onrechte.

grooten indruk moest maken. Velen van hen, die zijn omgang hebben genoten, maanen tans met grijzende haren en ten deele in aanzienlijke maatschappelijke betrekkingen, — waaronder ook schrijver dezer regelen — erkennen met dankbaarheid, dat zij aan de leiding en opwekking van Britsch-Indië's geschiedschrijver onberekenbaar en onvergeetlijk veel verschuldigd zijn."

¹ Naar mijn inzien — het zij met allen eerbied voor die beoefenaars gezegd — een misselijk en zinloos woord. Zoo lang wij niet weten, wat de ziel is, zal er ook wel geen sprake van zielkennis kunnen wezen. Uit naam der logika, waarvan prof. van der Wijck zulk een geacht "beoefenaar" is, protesteer ik tegen deze uitdrukking.

Maar *revenons à nos moutons*. Terwijl James Mill te Pentonville toefde, werd hem in 1806, op den 20ste Mei, een zoon geboren. Het was John Stuart, zoo geheeten naar den vriend zijns vaders, sir John Stuart, lid van het parlement voor Kincardineshire.

James nam zelf — toen de jongen den leeftijd bereikt had, waarop men gewoonlijk begint te leeren — zijn opvoeding ter hand, geheel overeenkomstig zijn begrippen over opvoeding, zooals die uitgedrukt staan in een *Essay on education*. Het hoofdbegrip was wel dit, dat: “*the early sequences to which we are accustomed form the primary habits, and that the primary habits are the fundamental character of man.*”

John Stuart moest een waardig opvolger zijns vaders worden, en deze liet dan ook geen moeite ongespaard, om het kind de gronden eener deeglijke kennis vroegtijdig in te prenten. Welke verwachtingen hij van den jongen koesterde, blijkt uit zijn brief aan Bentham, in 1812 geschreven. Daarin lezen wij o. a.: “Ik heb nog volstrekt geen plan te sterven, ondanks al uw ijver om een legaatje machtig te worden¹. Maar, indien ik sterven moest alvorens deze jongen een man was, zou 't voor mij het pijnlijkste besef wezen, hem achter te moeten laten met een geest, nog geenszins gevormd naar den graad van voortreffelijkheid, dien ik

¹ Dit heeft vermoedelijk betrekking op de praatjes, die destijds reeds liepen, en sedert hun weg hebben gevonden in meer dan één biografie van James, nl. dat hij geldelijken bijstand van Bentham ontving. In een artikel der *Edinburgh Review* van 1844 heeft John Stuart deze bewering tegengesproken. James en Bentham waren zeer bevriend, zóó, dat eerstgenoemde met zijn gezin soms gedurende langen tijd bij laatstgenoemde inwoonde; maar geldelijke hulp verschafte deze nooit. John Stuart verzekert ons t. a. pl., dat zijn vader nooit schulden had, en dat zijn inkomsten — welke die ook wezen mochten — steeds de uitgaven overschreden.

hem hoop te doen bereiken. Het eenige vooruitzicht, hetwelk die pijn zou lenigen is dit: dat ik hem zou kunnen achterlaten in uw handen. Ik vat dus uw aanbod zeer ernstig op; alleen wensch ik, dat het zoo spoedig mogelijk gedaan worde. Dan wellicht kunnen wij in hem zien een opvolger ons beider waardig."

Toen ter tijd was John Stuart even zes jaren oud, en men kan uit den aangehaalden brief zien, hoezeer op dat oogenblik reeds zijn opvoeding den vader na aan het hart ging. Van Bentham's plan, indien het al ernstig gemeend was, kwam niets. Niet, dat de betrekkingen tusschen de twee vrienden minder hartlijk werden — deze schijnbare verkoeling zou eerst later plaats grijpen, toen James een vaste betrekking gevonden en daardoor minder gelegenheid had, zich met liefhebberij-studieën onledig te houden; toen Bentham een nieuwen vriendenkring rondom zich zag. Neen! De reden lag eenvoudig hierin, dat James bleef leven, en dat er derhalve geen noodzaaklijkheid bestond, om aan het aanvankelijk beraamde plan gevolg te geven. John Stuart bleef dus nog onder toezicht van zijn vader, en dat dit iets zeggen wilde, daarvan getuigt meer dan een relaas uit dien tijd. James was uitermate streng. Het zelfde strikte, onverbiddelijke stelsel, dat hij op zich zelf had toegepast, wilde hij ook in werking houden bij zijn zoon. Deze moest ten zes uur uit zijn bed, onverschillig of het zomer was dan winter. Hij kreeg dan van papa zijn daaglijksch werk op, dingen, moeilijk te verteren voor een kinderlijk maagje — oude talen, nieuwe talen, grondbeginselen van de meeste wetenschappen. John Stuart ademde letterlijk niets dan wijsgeerige lucht in. Hij werd gevoed met staathuishoudkunde, en zijn lafenis bestond uit cijfers.

Men kan nagaan, hoe vroolijk John Stuart onder deze opvoedingstaktiek gebukt ging. Vroeg was hij een wonderkind, waarbij men "kind" *cum grano salis* zal dienen op te vatten.

Omstreeks 1817 leerde George Grote den ouden Mill kennen.

Door hem ¹ weten wij, hoe John Stuart — destijds ongeveer 12 jaren oud — zich toen voordeed. “John Stuart Mill”, dus lezen wij, “studeerde met zijn vader, als zijn eenige preceptor, onder het ouderlijke dak. Hij was ongetwijfeld zijn leeftijd vooruit en het Grieksch en het Latijn voldoende meester. Ook in ander opzicht echter bezat hij een niet volledige, maar deeglijke kennis. John werd door zijn vader wel wat kort gehouden, en nimmer nam hij deel aan de gesprekken, die door de vrienden, welke het huis bezochten, gevoerd werden.”

Dit gevoelen, hoezeer ook door een vriend van John Stuart in den *Examiner* bestreden, komt mij voor alleszins juist te wezen. Voorzeker had John alle reden erkentlijk te zijn jegens zijn vader, dat deze hem toerustte met kennis en ervaring van het leven. Ware het niet geschied, hadde James dien grondslag niet gelegd, nooit zou zijn zoon geworden zijn, hetgeen hij geworden is. De vriend van den *Examiner* heeft dus het recht niet, om zich op de latere uitingen van John Stuart te beroepen, als zijnde in strijd met Grottes mededeeling. Deze kan zeer goed juist wezen, maar daaruit behoeft volstrekt niet te volgen, dat John geen achting had voor het aandenken zijns vaders.

Toen James de betrekking aan de bureaus der Oost-Indiesche Compagnie gekregen had, moest hij wel de opvoeding van John een weinig prijs geven. Hij kon zich niet geheel meer met den jongen bezig houden, hij had andere zaken te doen. Van daar, dat John toen eenige meerdere vrijheid kreeg.

James was wel een exkluzief, maar geenszins een onvrijzinnig of beperkt verstand. Hij begreep, dat nu de tijd gekomen was om John de wereld in te zenden, en hem iets meer van het leven te laten zien. In den zomer van 1820 vertrok deze naar Frankrijk.

¹ Men zie het werk van mevrouw Grote, onlangs uitgegeven en betiteld: *The personal life of George Grote*.

Met zijn nieuwe lukratieve betrekking kon James de reis gemakkelijk bekostigen. John bleef ettelijke maanden te Parijs, inwonende bij Jean Baptiste Say, den wereldberoemden ekonomist, die met zijn vader bekend was — door Bentham — zich den jongeling aantrok, en hem in kennis bracht met de destijds bestaande geleerde wereld der Fransche hoofdstad. Uit Parijs begaf Mill zich naar het zuiden van Frankrijk, naar Montpellier, waar sir Samuel Bentham, Jeremys broeder, zijn verblijf hield. Bij hem bleef John een geruimen tijd toeven. In het geheel bracht hij toen ruim anderhalf jaar buiten Engeland door.

In den aanvang van 1822 keerde hij naar het vaderland terug. Reeds had de oude Mill een "baantje" voor hem opgespoord. Hij zelf was, door bemiddeling der Oost-Indiesche Compagnie, een invloedrijk en vermogend man geworden. Zijn zoon moest den zelfden weg volgen, om het zelfde doel te bereiken. Eerlang zien wij dus den schrijver over de *subjection of women*, als kantoorclerk in het *India-House* werkzaam.

Volgens de mededeelingen van den heer W. T. Thornton in den *Examiner*, bestond de inrichting der Oost-Indiesche Compagnie destijds en ook later nog — tot aan het einde der maatschappij — uit drie afdeelingen: die van den (gewonen) sekretaris, die van den militairen sekretaris, en die van den *examiner*. In deze laatste werden de meeste brieven en stukken opgemaakt, om dan later door de direktoren of door den sekretaris te worden geteekend. Daar werd in 1824 James Mill tot *assistant-examiner* benoemd, te zamen met drie anderen: Strachey, Richard en Peacock. Daar ook werd John Stuart geplaatst. In stede van echter het gewone klerkenwerk te doen, begon hij dadelijk, onder toezicht zijns vaders, *dépêches* op te stellen voor de besturen der drie Indiesche prezidentschappen — *dépêches*, welke meestal van staatkundigen aart waren, en de betrekkingen golden tusschen bedoelde besturen en inlandsche of

uithoofdsche potentaten. Toen Mill later (1828) *assistant-examiner* en nog veel later (1856) *chief-examiner* was geworden, werd natuurlijk zijn werkkring een andere.

Niet langer stelde hij zelf de *dépêches* op: zijn taak bepaalde zich toen hoofdzakelijk ze na te zien, als het ware te retoccheeren. Niettemin vult alleen de kataloog zijner oorspronkelijke brieven een klein boekdeel in kwarto van 300 tot 400 bladzijden. De korrespondentie, tusschen de direktoren der Oost-Indische Compagnie en de besturen der drie presidentschappen, beslaat voor elk jaar niet minder dan tien groote boekdeelen — vijf à zes duim dik —; van deze tien zijn twee in Johns handschrift, en dat wel gedurende twintig jaren. Wanneer men nu nagaat, dat hij in deze drukke tijden nog gelegenheid en lust bezat, om zulke werken uit te geven als zijn *Logic* en zijn *Political economy*, dan inderdaad staat men verbaasd over deze werkkraft en deze versaliteit in het talent.

Toen Bentham den jongen Mill uit Montpellier liet vertrekken, had deze zich nog aan geen enkele publikatie gewaagd.

Wel heeft de heer A. Hayward Q. C., de schrijver van een mageren en onwaardigen nekroloog in de *Times*, in een nog onwaardiger brief aan den *rev.* Stopford Brooke, geïnsinueerd, dat Mill de schrijver is van het beruchte werk: *Every woman's book, or what is love?* Maar de heer Christie heeft deze lastering van een groot man, die zich niet meer verdedigen kan, naar behooren gekastijd ¹.

¹ In zijn vlugschrift: *John Stuart Mill and Mr. Abraham Hayward Q. C.; a reply about Mill to a letter to the Rev. Stopford Brooke, privately circulated and actually published* (Londen, King and Co.)

De eerste letterkundige proeven, door den jongen Mill gegeven, zijn bijdragen geweest aan tijdschriften, vermoedelijk over planten en bloemen, een onderwerp, dat hem van de vroegste

De heer Christie — een van Mills vrienden — moet toegeven, dat John in zijn jonge jaren een voorstander heeten mocht van het dusge- naamde Malthuziaansche stelsel, om naamlijk door kunstmatige middelen overbevolking tegen te gaan. Dat moest wel zoo wezen, dewijl hij geen ander onderricht genoten had dan van zijn vader, die zelf het Malthuzia- nisme was toegedaan, gelijk blijken kan uit zijn artikel *Kolonie* in het supplement tot de *Encyclopaedia Britannica* en uit de *Elements of political economy*. Het schijnt ook een uitgemaakte waarheid te zijn, dat John Stuart in moeilijkheden kwam met de politie, die hem en an- deren op heeter daad betrapte, terwijl ze bezig waren exemplaren van *What is love?* rond te deelen. Maar onjuist is de bewering van Hay- ward, dat John destijds reeds meer dan twintig jaren oud was. Hij telde integendeel toen niet meer dan zeventien zomers, en mocht in elk opzicht nog een knaap heeten. Immers schrijft Christie (blz. 10):

“John Stuart Mill was a boy at the time. Hij was free from vice. I am assured by some of his contemporary intimate companions that at this time his life was a virgin's, and that he was entirely innocent of sexual vice. This was not then the act of a sensual profligate pruriently pandering to vice. The young boy-philosopher, all' mind, of delicate frame and features, even feminine in manners and appearance, moved among his companions an intellectual wonder and was like Milton, who was called *the lady of his college*. The tract (*What is love?*) was, it is believed, printed and circulated by Carlyle, with whom Mill and his friends had not the least connexion.”

Het is tevens niet te loochenen, dat in de latere geschriften van Mill geen spoor der jeugdelijke afdwaling te vinden is.

Ik zou deze zaak niet behandeld hebben, ook zelfs niet in een noot, indien ze door gansch Engeland heen niet tot tekst gestrekt hadde voor de beschouwingen der bladen. Er schijnen altoos menschen gevonden te worden, die niet dulden kunnen, dat een levenswandel gezegd wordt vlekkeloos te wezen. Steeds verrijst dan een Hayward, om hier of daar wat op te rakelen, en hetgeen blank was met modder te bespatten. Het

jeugd af, de grootste belangstelling inboezemde. Liefde voor botanie bleef hem als het ware tot zijn laatste ure bij, en terecht heeft Henry Trimen in den *Examiner* op deze bijzonderheid gewezen, als zijnde van ontzaggelijken invloed geweest op zijn andere studieën. Wij mogen — zegt hij — gerust aannemen, dat

best is, van dergelijke kwajongensachtige baldadigheid geen notitie te nemen. Door het wel te doen maakt men de zaak gewoonlijk erger. Wat helpt het al, of de heer Christie zijn ijver voor het hem dierbaar aandenken van een vriend verspilt, hij heeft den heer Hayward niet tot zwijgen gebracht. Deze gaat voort te beweren, dat Mill een onzedelijk mensch is geweest, welke tegen het huwelijk, en voor de bandeloze vrijheid van echtscheiding schreef, toen hij verliefd was geworden op een getrouwde vrouw, die — na den dood van haar man — zijn echtgenoot werd. Wanneer men vraagt, waar Mill zijn artikelen pende, zal Hayward antwoorden: “in den *Examiner*”, en wanneer aangetoond wordt, dat genoemd tijdschrift geen opstellen van dien aart ooit opnam, zal Hayward replicceeren: “hij schreef ze, maar de redakteur weigerde ze op te nemen.” Nooit zal men tegenover den Q. C. het laatste woord bekomen; altoos zal hij iets weten te zeggen, te insinueeren.

Nu protesteer ik echter uit naam der openbare welvoeglijkheid, uit naam der billijkheid en eerlijkheid, tegen dergelijke stelselmatige verkleining van het genie. Voor een Tallemant des Réaux moge het zijn nut hebben te weten, dat een Byron, een Mill, een Bakhuizen van den Brink, na hun dood, beschuldigingen hebben moeten verduren, min of meer gegrond, min of meer waarschijnlijk — doch wat heeft het publiek daarmee te maken? Indien uitgemaakt wierd — hetgeen in lange na niet uitgemaakt is — dat Mill verliefd is geweest op een gehuwde vrouw, zou dan de wetenschap van dergelijken misstap ons het recht geven iets af te dingen op 's mans groote verdieasten als wijsgeer, staathuishoudkundige en maatschappelijk hervormer?

Wanneer zal men toch het onderscheid leeren handhaven, dat tusschen het openbare en het partikuliere leven van een groot man bestaat en moet bestaan. Wanneer zal het voorschrift: *la vie privée doit être murée* een waarheid worden, voor Engeland... en voor Nederland?

de hoofdstukken over klassifikatie in *The system of logic* niet den vorm zouden hebben aangenomen, dien zij vertoonen, indien de schrijver behalve een redenkundige ook niet een naturalist ware geweest.

Zelfs toen zijn naam zich reeds op ander gebied had gevestigd, bleef hij met groote vooringenomenheid zijn vrije uurtjes aan de studie der natuur offeren. De tijdschriften uit die dagen aan dit onderwerp gewijd, houden menig opstel van Mill over bloemen en planten in; vooral de *Phytologist* die, in 1841 door wijlen Luxford begonnen, tot in 1863 door een van Johns boezemvrienden, den heer A. Irvine, uitgegeven werd. Toen zijn vrije tijd gedurende de week weggenomen was door het bureau-leven van het *India-House*, bestemde hij den Zondag voor de uitstapjes, welke hij in Surrey en Hampshire ondernam. Daar ging hij op botanische ontdekkingstochten uit, zijn bevindingen nauwkeurig boekende en ze nu en dan stelselmatig samenvattende. Ze vormden ten slotte lange lijsten, die later den heer Salmon van ontzaggelijken dienst waren, toen deze voor den *Holmesdale natural history club*, zijn *Flora of Surrey* uitgaf. Ook heeft John medegewerkt aan het werk van zijn verwante en naamgenoot, 's heeren G. G. Mills *Catalogue of the plants of Great Marlow, Bucks*.

In latere jaren, toen John zich metterwoon in het Zuiden van Frankrijk (Avignon) gevestigd had, hield hij zich meer in het bijzonder met de flora van die gewesten onledig. Zijn bekoorlijke beschouwing over de *spring-flowers in the South of Europe* dagteekent uit dien tijd. Na zijn dood heeft men een menigte aantekeningen gevonden over de planten en bloemen der nabijheid van zijn verblijfplaats, en men onderstelt, dat het in zijn plan lag, een soort van "flora van Avignon" saam te stellen en uit te geven.

Hoewel de oude Mill, sedert hij een vaste betrekking bij de Oost-Indische Compagnie erlangd had, zich niet geheel meer wijden kon aan het opvoedingswerk zijns zoons, zoo liet hij dat toch evenmin geheel varen. Des ochtends voor dat beiden naar Leadenhall-straat trokken, gaf hij hem les in al die takken der wetenschap, waarvan hij de grondslagen gelegd had.

Maar John oefende ook zich zelf, niet alleen in de plantenkunde — gelijk we reeds zagen — maar evenzeer in andere vakken. Met anderen samen richtte hij een *debating society* op, waarvan hij weldra voorzitter werd, alhoewel hij de jongste was van al de leden. Ook ontstond er, onder zijn medewerking, een vereeniging voor het lezen van wijsgeerige boeken. Daaglijks hield men vergadering ten kantore van George Grote in Threadneedle-straat, en dat wel 's ochtends van 8½ tot 10 uur. Dan moest ieder weer aan zijn werk. Tot de leden dezer vereeniging behoorden behalve Mill en Grote: Roebuck, William Ellice, Prescott, de gebroeders Whitmore en Graham. Als mentor fungeerde de oude Mill. Deze "filozofiesche" bijeenkomsten werden gedurende twee of drie jaren voortgezet. Daarop las men eerst een klein handboek der logika van Du Trieu door; vervolgens Whateleys en Hobbes "logika" en Hartleys "on man" in Priestleys uitgaaf. Elke paragraaf werd na lezing in beraadslaging gebracht, en de leden zeiden er beurtlings hun meening over, tot het debat — *faute de combattants* — een einde moest nemen. Deze vergaderingen werden in 1828 gestaakt, maar in 1830 hervat. Mills *Analysis of the mind* kreeg toen een beurt. Hoelang ze deze tweede maal aanhielden, is mij geenszins bekend.

Vele der vrienden in Threadneedle-straat behoorden tot de vroegste medewerkers aan de *Westminster Review*, welke in 1824 door Bentham gesticht was. Bentham zelf en de oude Mill vulden ettelijke afleveringen der *Review* met hun proza, en zelfs de jonge Mill moet vroeg reeds daaraan hebben meegedaan, maar

hoe dit zij, zeker is dat hij in 1828 voor het eerst een artikel teekende, nl. dat betreffende Whateleys *Logic*. Dit opstel was evenwel geenszins het eerste werk van hem, dat met naam des schrijvers het licht der wereld aanschouwde. Reeds een jaar te voren had Jeremy Bentham hem de vereerende, maar niettemin uiterst lastige taak opgedragen, om zijn beroemd werk: *Rationale of judicial evidence* (vijf deelen) voor de pers gereed te maken en uit te geven.

John Stuart toonde aanvankelijk weinig lust zich met dien moeilijken arbeid te belasten, maar op aandringen van Bentham die, vermoedelijk door zijn bijdragen aan de *Westminster Review*, in hem een ongewoon talent ontdekt had, stemde hij er eindelijk in toe. De *Rationale* houdt Mills eersten letterkundigen arbeid in, waarbij hij zich als auteur bekende. Om dien te kunnen verrichten, zegt ons de heer W. A. Hunter in zijn artikel in den *Examiner* betreffende Mills *Studies in morals and jurisprudence*, moest John volkomen op de hoogte wezen van de meest oirspronkelijke en verlichte theorie over gerechtelijke getuigenissen, die ooit geformuleerd werd. En hij bleef lang genoeg leven om de voornaamste hervormingen, door den grooten Bentham voorgesteld, verwezenlijkt te zien; tot zelfs de afschaffing der wet, volgens welke atheïsten geen getuigenis voor de vier-schaar mochten afleggen.

In latere jaren woonde Mill de beroemde voorlezingen van Austin over het rechtswezen bij, die hij vervolgens in zijn "*Dissertations and discussions*" aan een scherpe kritiek onderwierp. Deze legt, volgens Hunter, voldoende blijk af, dat Mill een bevoegd rechter heeten mocht. In Austins definitie van het recht toonde hij een bepaald gebrek aan. Had Mill, zegt Hunter ten slotte, zich meer op de jurisprudentie toegelegd, voorzeker zou hij daarin evenzeer hebben uitgemunt als in de andere vakken.

Ik heb daareven gesproken over den bundel *Dissertations and discussions*. Hij omvat de verspreide geschriften des auteurs, echter niet allen. Het eerste artikel zijner eerste manier, hetwelk daarin een plaatsje erlangd heeft, is dat over *Corporation and church property*, aanvankelijk (1833) in den *Jurist* opgenomen. Het is merkwaardig, dewijl het in vele opzichten theorieën verkondigt, die eerst bijkans veertig jaren later haar toepassing vinden zouden, door de opheffing der Iersche staatskerk. In het zelfde jaar 1833 schreef hij voor het tijdschrift *Monthly repository* een opstel over *Poetry and its varieties*. Kort daarop trad hij als redakteur op van het pas gestichte tijdschrift *London Review*, dat door sir William Molesworth als oppositieorgaan tegen de *Westminster Review* in het leven was geroepen. Toen evenwel in 1836 de *London Review* weer in de *Westminster Review* opgegaan was, werd Mill als hoofdredakteur vervangen door den heer Robbertson. Hij bleef evenwel een der ijverigste en bekwaamste medewerkers, tot dat de revue in andere handen overging (1840). Uit deze periode dagteekenen zijn min of meer bekende *essays* over "beschaving"; Alfred de Vigny, den koningsgezinden dichter; Armand Carrel, den republikeinschen dagbladschrijver; Coleridge, den behoudsman en Bentham den hervormer. Zij allen zijn in de *Dissertations and discussions* opgenomen. Bizardere vermelding verdient wel zijn kritiek van Tenyson's gedichten, wiens tweede bundel men in de *Westminster Review* van Juli 1835 gerecenseerd vindt. De meening van Mill over den toekomstigen *poet laureate* was zeer gunstig, en hij voorspelde dezen — met zeldzaam juist blik — een toekomst vol roem en eer.

Welke politieke beginselen John Stuart destijds toegegaan was, blijkt uit meer dan één zijner recensieën, niet het minst uit zijn kritiek betreffende Albany Fonblanques *England under seven administrations*, waarin ook de zoo vaak aangehaalde opsom-

ming van soorten van radikalen voorkomt. "Er zijn verschillende scholen van radikalen", schreef Mill; "vooreerst: geschiedkundige radikalen, die volksinstellingen eischen als een erfenis, door de Saksers en de barons van Runnymede, aan de Engelschen overge- maakt; dan: metafyzische radikalen, welke aan de democratiesche beginselen vasthouden, niet dewijl ze het middel mogen heeten om tot een goeden regeeringsvorm te geraken, maar dewijl zij de korrolaria zijn van zulke abstrakte denkbeelden als: "natuurlijke vrijheid" en "natuurlijke rechten"; voorts: gelegenheidsradikalen, welke het zijn, dewijl zij afkeuren de maatregelen der regeering, waaronder zij leven; eindelijk: radikalen van rang, die radikaal zijn, dewijl zij geen *lords* zijn. Zij die, welke wij, in tegenoverstelling van al deze radikalen, wijsgeerige radikalen noemen, zijn degenen, welke in 1e staatkunde den gewonen stelregel der filosofen volgen — welke, wanneer er over middelen gestreden wordt, beginnen met op het doel hun blik te vestigen, en, wanneer zij werkingen wenschen te voorschijn te roepen, aan de oorzaken denken. Deze personen werden radikaal, dewijl zij in de Engelsche regeering en maatschappij groote praktiesche gebreken opmerkten, en dewijl zij te gelijker tijd zagen, dat de oorzaak dier gebreken hierin gelegen is, dat onze regeeringsvorm in zijn kern aristokratisch moet worden genoemd, waardoor de onderwerping van velen aan enkelen verkregen wordt. . . . Bespeurende, dat wij slecht bestierd worden; bespeurende ook dat, zoolang het aristokratische beginsel onze regeering blijft beheerschen, wij niet anders kunnen verwachten, zijn bedoelde personen radikaal geworden. Hun devies werd: dood aan de aristokratie".

Toch was Mill niet zulk een vriend der radikalen, als men wel uit deze zinsneden zou opmaken. Dit blijkt ten duidelijkste uit zijn politieke brieven aan Albany Fonblanque, die onlangs eerst, door toedoen van den tegenwoordigen redakteur van den *Examiner*, den heer Fox Bourne, bekend geworden zijn. Op de

politieke vrienden doelende, schreef hij in Januari 1838: "mijn radikalisme is van een geheel ander soort dan het hunne. Zij wisten dit reeds in 1829, en sedert dien tijd is het verschil van opvatting grooter en grooter geworden. Ik stemde er alleen in toe aan de *London Review* mede te werken, ten einde een groep van publicisten te vormen, die het radikalisme beter zouden vertegenwoordigen dan zij. Tot tijd en wijle ik zulke publicisten vond, kon ik slechts weinig doen. Maar, naarmate ik ze vond, heb ik het tijdschrift ook ontdaan van zijn sektarisch karakter". "Met het oog op dit alles is het nog al hard, wanneer men beschuldigd wordt, dat men de alwijsheid of onfeilbaarheid uitdeelt aan een groep, van wier gevoelens ik meer afwijk, dan van die der Tories".

Zoo Mill echter deze zaken al dacht en vertrouwlijk schreef, ze openbaar te maken — dat kwam niet in hem op. Op edele wijze releveert hij dit in een zijner brieven aan Fonblanque: "Gij weet, dat ik het oogenblik niet kiezen zal, waarin lieden, die ik vereer, onder verdenking staan, om kwaad van hen te spreken tot de wereld. Ik vermag geenszins, evenals een gemeene, kruipende lafaard, van de daken der huizen te verkondigen: "verwart mij niet met deze mannen, ik behoor niet tot hen!" "Het ligt niet in mijn aart zóó te handelen. Mijn *houding* alleen moet aanwijzen, in welk opzicht ik van hen afwijk."

Destijds had Mill veel op met de geheime stemming, waarvan George Grote, na de *reform*-overwinning van 1832, de groote kampioen geworden was. Jaarlijks diende deze een voorstel bij het Huis der Gemeenten in — jaarlijks werd het verworpen. Er moest bijna een halve eeuw verlopen, alvorens zijn denkbeeld, in den vorm der *ballot-act*, de zege behaalde.

"Tenzij gij en de uwen alle krachten inspant," dus schreef hij in 1837 aan Fonblanque, "en het volk aanspoort, om gedurende drie weken meetings te houden en verzoekschriften in te dienen,

zal Grotes motie even beroerd afloopen als verleden jaar. In dat geval zullen de gevolgen onberekenbaar verderfelijk wezen. Ik ben innig overtuigd, dat een *Tory*-meerderheid en een *Tory*-regeering bijna onvermijdelijk zijn, en wel binnen zeer korten tijd, zoo we geen ministerie krijgen, dat geheime stemming voorstelt. Ik ken niemand, die eenigermate op de hoogte is van den toestand der kiesdistrikten, die er anders over denkt. Buller, b.v. is half mal over deze mogelijkheid. Hij wil de kwestie der hervorming van het Hoogerhuis en alle andere kwestien over boord werpen, om alleen die der geheime stemming door te zetten.

“Wat de ministers betreft, zoo heb ik Molesworth geraden, om dienaangaande in toon en handelwijze alleen af te gaan op hetgeen zij doen of niet doen in zake Grotes motie. Aan iederen radikaal van mijn kennis zal ik den zelfden raad geven. Het zou iemand gek maken, als hij ziet, dat iedereen aan iets anders denkt, dan juist aan datgene, hetwelk op dit oogenblik het gewichtigst is, en dat daardoor de schoone gelegenheid verloren gaat.”

Niet altoos zou Mill zich zoo geestdriftvol over de geheime stemming uitlaten.

Omstreeks dezen tijd hield de politiek hem, naast de plantenkunde, bijna uitsluitend in den vrijen tijd bezig, altans voor het oog der wereld. In zijn studeervertrek waren het nog andere zaken, welke hem belang inboezemden. Het jaar 1843 zou daarvan getuigen.

Behalve aan de *London and Westminster Review*, werkte hij nog mee aan *Fraser's Magazine*, aan de *Edinburgh Review*; voor de politiek, meer speciaal aan de *Morning Chronicle*, waarin vele artikelen van zijn hand over de staatkunde dier dagen voorkomen¹.

¹ Met onderscheiden celebriteiten maakte hij toen kennis — met Coleridge, Carlyle, Charles Buller, sir John Bowring, Roebuck en anderen. Grote, de geschiedschrijver, kwam hem schier daaglijks op zijn bureau, in Leadenhallstraat, bezoeken. Vaak woonde de tans beroemde Thornton deze vriend-schappelijke bijeenkomsten bij, gelijk hij zelf getuigt in een *Examiner*-art.

Had hij zich tot dusver slechts door *essaying* van zijn tijdgenooten onderscheiden, in 1843 trad hij voor het eerst op als schrijver van een dik boek. Dit dikke boek, de vrucht van eenige jaren arbeids (zedelijk en fysiek) en sedert den tijd zijner verschijning ontelbare malen herdrukt en in vreemde talen overgezet, was: *A system of logic; ratiocinative and inductive.*

Het maakte in de geleerde wereld diepen indruk. In lang had men niet zoo iets nieuws, zoo iets oorspronkelijks gelezen. Het was een omwentling. Toen men eenigermate van zijn verbazing, van zijn overprikkelde belangstelling bekomen was, ging men aan het kritizeeren van het werk. Men vond er van Brown, van Whewell, van sir John Herschel in. Men vergat wat Mill zelf over oorspronkelijkheid geschreven had, nl. dit:

“De tijd, dat groote en vruchtbare nieuwe waarheden door de bloote kracht van het genie, zonder voorafgaande langdurige studie en samenhooping van bekwaamheden, konden ontdekt worden — die tijd is voor goed vervlogen! De meest oorspronkelijke denkers zijn tans zij, die het grondigst weten, hetgeen hun voorgangers dachten. Elke versche steen voor het gebouw moet nu gestapeld worden op vele anderen; men moet dus lang klimmen, alvorens een werkzaam deel aan den arbeid te kunnen nemen. De gelukkige gedachten werden allen reeds gevonden. Nieuwe richtingen buiten de bestaanden, op het gebied van wijsbegeerte — andere dan idealisme, materialisme en skepticisme: eeuwenoude stelsels — zijn er niet meer.”

Intusschen, hoe er ook gekritizeerd werd, de groote gaven des denkers; de diepte zijner theorieën; de oorspronkelijkheid zijner opvatting, ook van andermans ideeën; de aantrekkelijkheid der vormen; — dit alles kon zelfs de felste tegenstander niet loochenen. Aan een meer bevoegde dan ik geef ik hier het woord, om de waarde van Mills *Logic* duidelijk te doen uitkomen — aan Prof. van der Wijck ¹.

¹ *Gids*, 1873, Oktober-nommer.

Het is het schoonste en nuttigste boek over logica, dat ooit geschreven is. Mill heeft hier al zijn voorgangers ver achter zich gelaten. De beste handboeken over logica, die later in de wereld werden gezonden, zijn voor $\frac{9}{10}$ reproductie van zijn arbeid. Aan Mill komt de verdienste toe, de logica tot een waarlijk vruchtbare en belangwekkende wetenschap te hebben omgeschapen. Hij was de eerste in geheel Europa, die de ouderwetsche, dorre, omslachtige syllogistiek, grootendeels nuttelooze marteling der hersenen, voor zoover zij gemist kan worden, op zijde schoof, om daarentegen aan de inductie, welke tot dusver door de logici verwaarloosd was, het grootste deel zijner aandacht te wijden. Tot op zijn tijd heette het vrij algemeen, dat niet de inhoud, maar enkel de vorm van ons denken object der logica is. De logica, zoo zeide men, bekreunt zich niet om de waarheid eener conclusie of om de waarheid van hare praemissen; zij vraagt alleen of de conclusie uit de praemissen volgt, of de conclusie juist is, gesteld dat de praemissen juist zijn. Zij heeft met de vormen van het denken te maken en beschouwt dit enkel uit een formeel, niet uit een materieel oogpunt. Het verschil tusschen een bevestigend en een ontkennend oordeel, dat tusschen syllogismen in barbara, darii en celarent, behoort door haar te worden opgemerkt, want een oordeel kan bevestigend of ontkennend, een syllogisme kan van deze of gene soort wezen, welke ook de inhoud moge zijn. Maar aan geheel andere wetenschappen worde het overgelaten te beslissen, of een begrip, een oordeel, een redeneering al dan niet waarheid geeft. De logica eischt enkel consequentie in ons denken; uit haar oogpunt is ieder begrip, ieder oordeel goed, dat niet een tegenstrijdigheid in zich sluit; voor haar rechtbank geldt iedere redeneering, waarbij de gevolgtrekking aan de praemissen beantwoordt. Met één woord, de logica is enkel een formeele, niet een materiele of objectieve wetenschap.

Maar te recht vroeg Mill: wat baat het stelselmatig te denken, indien wij stelselmatig dwalen? Men hecht aan het juiste denken, maar toch enkel, omdat het juiste denken een voorwaarde tot ontdekking der waarheid is. Wel kunnen wij door bloot toeval, terwijl we aan inconsequentie ons bezondigen, toch ten slotte bij waarheid aanlanden, maar dan is de juiste conclusie niet *onze* waarheid, want wij zijn buiten staat haar te bewijzen. De logica behoort dus in ruimeren zin te worden opgevat, zij moet als de wetenschap gelden, die den weg der wetenschap beschrijft. Buiten twijfel, het is van belang, dat wij niet struikelen, hetzij onze weg naar het doel moge voeren, al dan niet. Het is dus goed, dat de formeele logica een

borstwing oprichte op het pad van ons denken. Maar haar beoefening kan enkel strekken, om ons aan helder denken te gewennen en tegen het verwarde denken te wapenen; zij kan dus slechts een onderdeel' dier algemeene wetenschap zijn, welke de ware logica is. Een volledige logica moet een volledige wetenschap der methode zijn; zij behoort ons de voorwaarden te doen kennen, van welke het afhangt, of wij zekerheid erlangen, en of wij onze overtuiging rechtvaardigen kunnen. Aan deze leuze getrouw, heeft Mill, in het tweede gedeelte van zijn handboek, op onovertroffen wijze de methoden der inductieve wetenschappen ontvouwd. Het spreekt van zelf dat, door zijne ruimer opvatting der logica, zij een wetenschap geworden is, welke eerst dan met vrucht bestudeerd kan worden, als men practisch reeds eenigszins met de methoden van wetenschappelijk onderzoek bekend is geraakt.

Dit is het nieuwe in zijn beschouwing, dat hij den syllogistischen en den inductieven betoogtrant ondergeschikt maakt. In contrast met Hegel en Whately, plaatst Mill zich juist aan de tegenovergestelde pool. Volgens hem kan een algemeene waarheid nooit het bewijs eener bijzondere stelling zijn.

Bij velen deed hij de leer ingang vinden, dat de algemeene grondwaarheden, op welk gebied zij ook te huis behooren, inducties zijn, dat alle waarheden, welke geen deducties zijn, aan generalisatie van ondervindingen haar bestaan te danken hebben en door een beroep op ondervindingen gestaafd kunnen worden. De tegenwerping, met welke reeds Leibnitz Locke dacht te verslaan, dat namelijk de axioma's noodzakelijke waarheden zijn, dat ervaring wel leert wat is, maar niet wat wezen moet, werd ook thans door Whewell aangevoerd. Alles hangt hier, zoo luidde Mill's antwoord, van de beteekenis van het woord *noodzakelijk* af. Verstaat men er volkomen zeker en algemeen geldig onder, dan zijn vele waarheden noodzakelijk, wier empirische oorsprong door niemand betwist wordt, b. v. alle water bestaat uit waterstof en zuurstof, alle water befrist bij een temperatuur van 32°, alle dieren sterven. Bedoelt men met noodzakelijke waarheden identische stellingen, dan kunnen bezwaarlijk de axioma's zoo worden genoemd. Want dezen kan men verwerpen, zonder een logische inconsequentie te begaan, d. i., zonder hetzelfde in eenen adem te bevestigen en te ontkennen. Wel zijn er identische stellingen, welke men niet betwisten kan, op straffe van met zich zelve in strijd te geraken, b. v. het kleinere kan het grootere niet in zich sluiten; figuren, die elkander dekken, zijn

gelijk, enz; maar dit zijn enkel woorddefinities, stellingen, door welke twee verschillende namen aan een en hetzelfde feit gegeven worden, beweringen, die niet als uitgangspunt van betoog kunnen dienen en dus ten onrechte met den titel van axioma's worden versierd. De echte axioma's, zoowel de logische en de mathematische als de mechanische, de chemische, enz., zijn geen identische oordeelen, maar synthetische waarheden. Verstaat men eindelijk onder noodzakelijke waarheden die, waarvan het tegendeel ondenkbaar is, dan neme men in aanmerking dat, in dezen laatsten zin, een waarheid zeer goed te gelijker tijd noodzakelijk en inductief kan wezen. Immers datgene alleen is denkbaar, waarvan de ervaring ons het analogon verschafft. Niemand is in staat, zich een geval te verbeelden, dat tegen *alle* ervaring indruist, b. v. dat er een grens der ruimte zou zijn. Ziedaar het kort begrip der argumenten, waarmede Mill, onder bijval van uitnemende denkers, tot verbazing en ergernis evenwel van anderen; den empirischen oorsprong van al onze kennis tegenover de advokaten van het aangeborene bepleit.

Het doel is, te toonen, dat de eenige *waarborg*, dien men voor de geldigheid van een begrip of voor de juistheid van een oordeel aanvoeren kan, ervaring is. Ziedaar de karakteristieke stelling die, rijk aan gevolgen, de wereld der denkers heden in twee helften splitst. De neiging bestaat om aan te nemen, dat wat is geweest is en wezen zal. Maar die neiging voert dikwijls op het dwaalspoor. Zij heeft de dressuur der ervaring van noode. Alleen de ervaring kan ons leeren, in welke richting uniformiteit bestaat. Alleen het getuigenis der ervaring is in staat een algemeene stelling te bevestigen. "Geenszins," antwoorden de tegenstanders der empirische filosofie. "Wat gij leert aangaande alle stellingen, geldt slechts van sommige. Buiten twijfel, een stelling gelijk deze: alle materie is zwaar, kan enkel door een beroep op feiten gestaafd worden. Dit is een empirische waarheid. Maar er zijn sommige stellingen, voor welke wij een hooger en waarborg bezitten, nam. denknoodwendigheid." Zoo opent de tegenstander der empirische wijsbegeerte een poort, door welke vooroordeelen kunnen binnensluipen. Mill heeft een groot deel van zijn leven besteed, om die poort dicht te metselen. Hij heeft aangetoond dat, wat we al of niet kunnen denken, voor een goed deel van onze opvoeding afhangt, en dat het 't toppunt van willekeur is, zich op wetenschappelijk gebied van een subjectieven maatstaf te bedienen. Hij heeft verder getoond, dat universeele denknoodwendigheid vrucht van universeele ervaring is, en dat de eerste dus

enkel het gezag kan bezitten, hetwelk zij aan de laatste vooraf ontleend heeft. Zoo is de eigenaardigheid van Mill's empirisme en van ieder empirisme het groote beginsel, volgens hetwelk ervaring eenig mogelijk criterium van waarheid is.

Op dat beginsel heeft Baco, de stichter der moderne ervaringsphilosophie, zijn stelsel van inductieve logica gebouwd. Het was een eerste proeve, welke groote deugden, maar ook groote gebreken had. Aan Mill komt de eer toe, beter dan iemand vóór hem, die deugden en die gebreken beiden te hebben aangewezen. Tevens is hij er in geslaagd, op den zelfden grondslag een tweede en veel beter stelsel van inductieve logica te stichten.

Mijn aanhalingen zijn lang; zij mogen evenwel noodzaaklijk heeten om aan te toonen welke ontzaglijke verdiensten Mills filosofie heeft. Ik zou ze kunnen vermenigvuldigen, want prof. van der Wijck is niet tevreden, alvorens hij al die verdiensten, één voor één, blootlegt. *Mij* zou dat te ver voeren. Ik mocht dan wel den halven *Gids* citeeren.

Op metafyziesch terrein nam Mill een in veler oogen onhoudbare stelling in. Met Berkeley loochende hij 't zelfbestaan der stof. Deze bestaat volgens hem enkel als geestelijk fenomeen. De verdediging van dit stelsel wordt op breedvoerige wijze geleverd in het beroemd pleidooi tegen Hamilton (*Examination of sir William Hamilton's Philosophy*), maar de grondtrekken vindt men ongetwijfeld in het groote werk *on Logic*. Voor Mill wordt elk lichaam slechts gevormd door een reeks van bewustzijnstoestanden, door een vaste wet verbonden. Maar in dit opzicht gaat hij nog verder dan door idealisten als Huxley en Helmholtz wordt beweerd. Dezen redeneeren dus: een stuk steen heet rood, omdat het aan ons oog zich rood voordoet; maar indien ons netvlies eens een verandering onderging, dan zouden wij 't wellicht groen noemen. Evenzoo heeten wij ijzer hard, omdat ons gevoelvermogen zwak is. Waren onze spieren evenwel honderdmaal sterker dan zij zijn, dan zou ons 't hardste staal week als deeg toeschijnen. Wat dus ook dat stuk steen, dat stuk ijzer

op zich zelf en in zich zelf zijn moge, voor ons hebben zij enkel waarde als bundels van bewustheidstoestanden. Ziedaar, zegt Huxley in zijn *Lay Sermons* (blz. 329), het idealisme, de leer volgens welke, wat ook het universum zelf moge zijn, onze kennis er van zich beperkt tot een schilderij, die ons gevoel, ons bewustzijn aan ons oog voordoet. Misschien is die schilderij getrouw, misschien ook niet; maar voor alle praktiesche doeleinden van 't menschdom is 't voldoende, dat ons vertrouwen in de voorstellingen van het bewustzijn door de uitkomst gerechtvaardigd worde, en dat zij ons in staat stelle met vasten tred door de wereld te wandelen.

Mill oordeelt nog gansch anders. Hij neemt niet aan, dat de door een vaste wet verbonden gewaarwordingen van gezicht, gehoor, gevoel, enz., welke wij met de namen "steen" en "ijzer" bestempelen, een metafyziesch substraat, een uitwendige oorzaak hebben. Hij beschouwt de erkenning daarvan als zuivere willekeur. Om twee redenen. Indien eens bedoeld substraat een poos bestond, om later vernietigd te worden, terwijl onze gewaarwordingen de zelfden bleven, zouden wij dan 't substraat missen? Zouden wij bespeuren, dat 't vernietigd is? Zouden wij niet gelooven, dat het nog bestond? Zeer zeker, en toch ware ons geloof ongegrond. Ten tweede: men noemt de reeks gewaarwordingen, onder den titel "ijzer" en "steen", een effect op ons bewustzijn, door een ontastbaar iets, buiten dat bewustzijn bewerkstelligd; maar welk bewijs hebben wij voor het bestaan van *causae efficientes*? Ervaring wijst ons nergens op voortbrengende kracht. Wij ontdekken enkel wetten van opvolging, gelijktijdigheid en gelijkheid.

Het kon niet in mijn bedoeling liggen het veelzijdig optreden en werken van Mill op wijsgeerig gebied in alle bijzonderheden toe te lichten. Afgescheiden van de beschikbare ruimte, mag ik niet vergeten, dat ik voor het algemeen schrijf, *pour ce quelqu'un, qui a plus d'esprit que Voltaire et qui s'appelle tout*

le monde. Nog één enkel punt, een lichtpunt, in het wijsgeerig leven van Mill is het mij nochtans niet veroorloofd over het hoofd te zien. Het betreft de verhouding van onzen John Stuart tot Auguste Comte, het beroemde hoofd der positivistische school in Frankrijk. Er was veel in de theorie van dezen laatste, dat Mill aantrok¹, en algemeen, hoewel ten onrechte, ging hij — samen met Grote en eenige anderen — door voor een van Comtes volgelingen. Ten onrechte, want hoewel de Engelschman in vele zaken met zijn overbuurman sympathizeerde, zoo bleven er nog tal van andere zaken over, waaromtrent zij alles behalve harmonieerden. Hoe dit zij, zeker is het, dat Auguste Comte veel verplichting aan Mill had, daar deze er niet weinig toe meewerkte om de positivistische denkbeelden door gansch Albion en de Engelsche taal sprekende wereld ingang te doen vinden. Later voegde zich bij deze moreele verplichting een meer materieele, nl. alzoo: Comte kwam door zijn eigenaardigheden in eigenaardige geldelijke moeilijkheden, en nu organizeerde zich te Londen, onder medewerking allereerst van Mill en de zijnen, een hulpcomité, dat den Franschen denker weldra een belangrijken onderstand in geld deed toekomen. Doch, Comte was een zonderling — ook in zulke zaken. In het allerminst toonde hij zich niet erkentelijk voor de hem toegestoken vriendenhand, voor de hem welwillend verstrekte hulp. Neen! Evenals Saint-Simon maakte hij er aanspraak op, om te leven ten koste zijner "beschermers." Hij, die met niemant — ook niet met zijn vrouw, van wie hij spoedig scheidde — vrede houden kon, beschouwde 't als zijn recht, om door zijn vrienden permanent gesteund te worden. Mill es. moesten ten eeuwigen dage maar geld zenden om Comte in het leven te houden. Dat was, volgens hem, hun plicht! Lange brieven schreef hij destijds

¹ Men kan dat ook zien in het speciale geschrift, dat Mill aan het positivisme gewijd heeft (*On Positivisme*, 1865).

aan Mill, om zijn *recht* op onderstand van wege degenen, die zijn ideeën aankleefden, te handhaven. Het Engelsche hulpcomité was natuurlijk ten slotte verplicht zijn betalingen te staken, daar dergelijke pretentie, als die van Comte, tot de onmogelijkheden behoorde. De briefwisseling tusschen Londen en Parijs nam dus een plotseling en onglorierijk einde.

Men kan er zeker van wezen, dat een en ander Mill ten zeerste moest grieven. Die hem kende, wist ook dat hij de geestesadel en grootmoedigheid zelf was. De heer Herbert Spencer heeft dien-aangaande in den *Examiner*, onder den titel van *His moral character*, een ondubbelzinnig en zeer belangwekkend bewijs verstrekt, dat ik hier in 't kort zal overnemen.

Herbert Spencer was ongetwijfeld, als wijsgeer, een der groote tegenstanders van Mill. Deze deed zich als idealist, gene als realist kennen.

Herbert Spencer gaf een *System of philosophy* uit, dat den auteur, gelijk wel eens meer met boeken van dien aart geschiedt, meer naam dan winst verschaftte. Het werk kwam hem op het laatst zóó duur te staan, dat hij tot zijn spijt verplicht was den lezers te berichten, geen gevolg te kunnen geven aan zijn plan om *The System* ten einde te voeren. Aanstonds ontving hij een brief van Mill, waarin deze hem het edele voorstel deed de kosten der voortzetting te betalen. De ander weigerde, maar bleef niettemin onder den indruk der buitengewone grootmoedigheid, welke des te zeldsamer heeten mocht, daar zij van een tegenstander kwam.

Na *A System of Logic* dat, gelijk we op blz. 209 gezien hebben, in 1843 verscheen, wendde John Stuart zich meer politiesch-ekonomieschen studieën toe.

Een jaar later zagen het licht de later zoo dikwerf herdrukte

Essays on some unsettled questions of political economy, door den heer Cherbuliez geschetst als "travail le plus important et le plus original, dont la science économique se soit enrichie depuis une vingtaine d'années", gevolgd in 1828 door het meer beroemde boek: *Principles of political economy*.

Wat *A System of Logic* was geweest op het gebied der wijsbegeerte, waren de *Principles of political economy* op het gebied der staathuishoudkundige wetenschap: een omwenteling! Men heeft Mill vaak gemis aan originaliteit, ook in zijn ekonomiesche werken, voor de voeten geworpen. Het is volkomen juist, dat hij vele ideeën van Ricardo tot de zijnen gemaakt, dat hij meer dan een ander er toe bijgedragen heeft, de theorieën van dien beroemden Brit te verspreiden en onder een aangenamen vorm allerwege ingang te doen vinden. Maar men zou hoogst onbillijk te werk gaan, indien men niet wilde toegeven, dat Mill op een oneindig hooger en menschelijker standpunt stond dan zijn voorganger.

Ricardo was de theorist, die zijn beginselen in breede trekken teekende, aan anderen overlatende de teekening meer uit te werken. Wat deed Rembrandt, wat deden andere beroemde schilders wel? Gaven zij ook niet vaak slechts een schets, hun leerlingen den rest latende doen? Mill is geweest de praktiesche uitlegger van Ricardo. Waar deze ophoudt, heeft gene zijn arbeid voortgezet; dien van het gebied der theorie op het gebied der praktijk overdragende, en de ingewikkelde denkbeelden des voorgangers vertolkende in den helderen schrijftrant onzer dagen.

Eenige voorbeelden zullen deze waarheid doen uitkomen. Het schijnt de bepaalde overtuiging van Ricardo te zijn geweest, dat de progressieve verbetering des menschedoms tot de onmogelijkheden behoort. Hij beschouwde het als een normaal iets, dat de loonen steeds blijven op het minimum, hetwelk noodig is, om den arbeider in leven en kracht te houden en hem in de gelegen-

heid te stellen een gezin te ontwikkelen, ter voorziening in de immer nieuwe behoefte aan arbeid. Hij gaf wel toe, dat er een tijdelijke verbetering zou kunnen plaatsgrijpen, door uitbreiding van handel en kapitaal, maar steeds zou, naar zijn meening, het aanbod van den arbeid zóó groot worden, dat wederom het minimum der loonen wierd bereikt. Een belasting op die loonen was in zijn oog ondenkbaar, want deze zou niet ten laste komen der arbeiders, die van een minimum leven moeten, maar ten laste der arbeidgevers, en derhalve een impost op winst worden.

Mill ontkende geenszins de kracht en den logieschen gedachtingang in Ricardos theorie, maar hij beschouwde haar uitsluitend dus, nl. uit het oogpunt *der theorie*. Op het gebied der praktijk, zoo sprak hij, gaat het anders toe. Het minimum van Ricardo is niet het strikt noodige om te leven, maar iets meer dan dat. Het mag meer een zedelijk dan een stoffelijk minimum heeten, en als zoodanig vatbaar voor wijziging, al naar het moreele karakter van dengeen, dien het treft. Ieder heeft een zeker peil van welde, hoe laag dat ook staan moge, en er is een peil — het feitelijk minimum — op hetwelk niemand gezind is te leven, of altans te vermenigvuldigen.

Het zedelijk minimum van Mill nu is wel deeglijk progressief. Het varieert naar omstandigheden, en gaat met de vorderingen des menschdoms mede.

Deze zijn de denkbeelden, die in het bekende hoofdstuk: *the future of the industrial classes* ontwikkeld worden.

Mij ontbreekt de ruimte om alle punten aan te halen, waarin John Stuart zich, als *praktiesch* staathuishoudkundige, boven zijn voorgangers heeft onderscheiden. Maar één punt mag ik niet met stilzwijgen voorbij gaan. Dit betreft de kwestie van den grondeigendom. Ricardo had aangetoond, dat de pacht en grondrente geregeld worden door vraag en aanbod. Mill ontkende dat dit altoos en overal zoo is. In een groot deel der wereld, zeide hij,

wordt die grondrente geenszins door vraag en aanbod, door mededinging, geregeld, maar door gewoonte en, in vele gevallen moeten, volgens hem, en mededinging en gewoonte buiten rekening worden gelaten. Dáár wordt de grondrente eenvoudig bepaald door de willekeur van de grondbezitters, enkel getemperd door het werk- en productievermogen der pachters of door de vrees, dat zij zich zullen wreken, indien men hun de pacht ontnemt. Van dit standpunt uit, was het volkomen logiesch van Mill geredeneerd, toen hij, bij de Iersche grondrentekwestie, de tusschenkomst des wetgevers eischte.

Maar toen hij zijn boeken over de staathuishoudkunde schreef, kon hij weinig droomen, dat het hem eenmaal gegeven zou zijn, de zaak van de studeerkamer, van de kolommen der nieuwsbladen over te brengen naar de plaats, waar men de wetten smeedt, naar het Parlement. Destijds bepaalde hij zich, ouder gewoonte, tot het bataljeeren in de pers (zie blz. 208), altoos voor zoover zijn bezigheden in het India House het hem toelieten, en dat die bezigheden niet onbeteekenend mochten heeten, hebben wij reeds gezien (zie blz. 199).

Intusschen zouden die bezigheden een plotseling en, voor onzen John Stuart, onaangenaam einde nemen. De opstand der sepoy's in Britsch-Indië maakte een wijziging in het beheer dier prachtige kolonie noodzakelijk. De groote Oost-Indische maatschappij was onmachtig gebleken haar naar wensch te beheeren. Het alvermogende Britsche parlement trad tusschenbeiden; besloot de ontbinding der East-India Company en de overdracht harer uitgestrekte bezittingen op de Kroon. Een sekretaris voor de koloniën, bijgestaan door een Raad van Indië, trad in de plaats der oude *court of directors*. Vruchtloos wendde deze alle pogingen aan om het noodlot te ontkomen. Mill was de schrijver der destijds bij de Engelsche volksvertegenwoordiging ingediende, meesterlijk gestelde petitie, waarbij tegen het ontwerp van overdracht,

als een daad van willekeur en grof onrecht ¹, levendig protest werd aangeteekend. "Uw petitionarissen", dus vangt het gedenkwaardige stuk aan, "hebben op hun eigen kosten en door de bemiddeling hunner eigen burgerlijke en militaire ambtenaren, oorspronkelijk dit prachtige rijk, in het Oosten, voor Engeland gewonnen. De grondslagen van dat rijk werden door uw petitionarissen gelegd — toen ter tijd noch geholpen, noch gecontroleerd door het Parlement, terwijl op het zelfde oogenblik een reeks van regeeringen onder toezicht des Parlements, door haar onbekwaamheid en overhaasting, een ander groot rijk aan den overkant des oceaans deden te loor gaan."

Zoo veel welsprekendheid was vergeefs, en in Augustus 1858 werd het noodlot der East-India Company beslist. Toen de nieuwe Raad van Indië gevormd werd, beproefde men John Stuart, dien men intusschen op pensioen had gesteld, daarin te brengen. De heer Thornton ging naar zijn huis te Blackheath, om hem te bewegen den nieuwen post te aanvaarden. Dan, de arme man weigerde. Hij ging juist gebukt onder een ander groot verlies, dat hij zoo pas geleden had, nl dat zijner echtgenoot, de weduwe van zijn vriend John Taylor — een vrouw van hooge begaafdheid en ernstig karakter — die hij eerst sedert weinige jaren gehuwd, maar die hij reeds sinds 1835 gekend had. Mevrouw Mill, die haar man in velen zijner werken geholpen en o. a. het beroemde artikel over *The enfranchisement of women* in de *Westminster Review* ² — een voorbode van Mills eigen betoog over de slavernij der moderne vrouw — geschreven had; mevrouw Mill moest op 3 November 1858 in Avignon, werwaarts zich het echtpaar voor

¹ De laatste *charter* der maatschappij dagteekende van 1853 en had nog tot 1873 te loopen.

² Opgenomen in de *Dissertations and discussions*, met een inleiding van Mills hand.

een winterverblijf begeven had, overlijden. En Mill deed 't volgende grafschrift beitelen, dat elk bezoeker van die liefelijke oude verblijfplaats der Roomsche pauzen in Zuid-Frankrijk niet verzuimt te gaan lezen :

Her great and loving heart; her noble soul; her clear, powerful, original and comprehensive intellect, made her the guide and support, the instructor in wisdom and the example in goodness, as she was the sole earthly delight, of those who had the happiness to belong to her. As earnest for all public good as she was generous and devoted to all who surrounded her, her influence has been felt in many of the greatest improvements of the age, and will be in those still to come. Were there even a few hearts and intellects like hers, this earth would already become the hoped-for heaven."

Men weet, dat Mill, sedert den dood zijner geliefde vrouw, steeds een belangrijk deel des jaars te Avignon toefde, waar hij vast verblijf hield, dikwerf in gezelschap zijner stiefdochter Helen Taylor, die hem ook bij zijn botaniesche uitstapjes in de Provence en op zijn kruistochten door Zuid- en Midden-Europa vergezelde. Nu en dan kwam hij te Londen, om er zijn vrienden, zijn uitgevers te spreken, oude en nieuwe betrekkingen te hervatten of aan te knopen. Soms ondernam hij grooter reizen, zoo in 1862 naar Griekenland. Het was bij deze gelegenheid, dat hij zijn vriend Grote, den juist door zijn *History of Greece* zoo beroemd geworden geschiedschrijver uitnoodigde, om met hem mede te gaan. "Om die landschappen door te trekken," dus schreef hij aan John Stuart, "en vooral ze door te trekken *in uw gezelschap*, zou mij verrukkelijk hebben toegeschenen. Dan, helaas! de staat mijner gezondheid verbiedt het mij. Ik zou ook, zonder de grootste moeielijkheid, niet voor zoo langen tijd als twee maanden uit Londen kunnen wegblijven. Nog minder zou ik de vermoeienissen kunnen

doorstaan van reizen te voet en te paard, waarmee het bezoek van Griekenland onvermijdelijk gepaard gaat."

Mill bleef langer dan twee maanden uit. In den herfst kwam hij te Avignon terug. Den winter daarop was hij weder te Londen, Kerstmisweek doorengende ten huize van zijn vriend Grote, in Barrow Green, Benthams oude woning, waar onze wijsgeer zoovele dagen zijner kindsheid had doorgebracht. "Mills gezondheid in lijf en geest laat niets te wenschen over," dus lezen wij in een brief, dien Grote toen aan sir G. C. Lewis schreef; "hij is heftig tegen het Zuiden in den Amerikaanschen strijd. Hij omhelst de uiterste abolitionistiesche beginselen en bekommert zich weinig om het andere — in verband met de kwestie in het algemeen."

Dat John Stuart met zooveel vuur partij trok, was wel een bewijs, hoe onverdroten zijn ijver voor politiek, en hetgeen er mee samenhangt, nog was. In 1865 waren zijn theorieën en denkbeelden reeds voldoende tot de massa des volks doorgedrongen, om zijn kandidatuur voor het Parlement mogelijk te maken. Het is van algemeene bekendheid, dat Engelsche parlementsverkiezingen tot de kostbaarste zaken behooren, en dat feitelijk niemand lid der volksvertegenwoordiging worden kan, tenzij hij over de noodige *pecuniae* beschikken kan. Mill was altoos zeer tegen dit misbruik, een vrij volk onwaardig, opgekomen, en thans, konsekwent blijvende, weigerde hij iets uit te staan te hebben met de zoogenaamde *election agents*, of de keus van zijn kandidatuur hoe dan ook te betalen. Hij zeide tot zijn vrienden met zooveel woorden: ge wilt mij in het Parlement hebben, best! maar zorgt *gij* dan voor het middel of de middelen om het doel te bereiken. *Ik* doe er niets voor.

Mills vrienden zorgden derhalve voor alles, en toen de verkiezingsstrijd te Westminster een aanvang nam, trad de schrijver van 't *System of logic* zegevierend uit de stembus.

Het was zeker niet alleen een nieuwe periode in zijn eigen

bestaan, dat nu aanbrak, 't was ook een nieuw tijdvak in het politieke leven van het Engelsche volk. Tot dus ver waren vele gewichtige staathuishoudkundige vraagstukken in de vertrekken der geleerden, in de kolommen der dagbladen en der *reviews* gebleven. Thans traden zij daaruit en in het Parlement op, de rol der theorie voor die der praktijk verlatende. Mill werd de woordvoerder, de tolk der nieuwe richting, en deed al dadelijk haar kracht en levensvatbaarheid gevoelen, telkens wanneer dat zoo te pas kon worden gebracht. Gewichtige quaestiën (niet het minst die der politieke gelijkstelling van man en vrouw), die vóór hem niemand had durven aanroeren, uit vrees van zich bespottelijk te zullen maken, vonden in hem een wakker verdediger. Men luisterde naar hem, ook al was men overtuigd, dat men door zijn woorden niet te overtuigen was. De zaal van Westminster ledigde zich niet op onwillevende wijze, wanneer hij 't woord voerde, en vaak wist hij door zijn krachtig argumenteeren, zijn wegsleepende polemieek, een eerbiedwekkende minderheid van zijn zijde in het leven te roepen, bij vraagstukken, die algemeen in anti-Millschen geest door het publiek en de pers waren beslecht.

“Ware ik kiezer geweest”, — zoo schreef Prof. van der Wijck in 1865, en met diens woorden worde dit opstel gesloten, — “ik zou aan Mill mijne stem onthouden hebben. Misschien konden velen op even eervolle wijze de taak vervullen, welke hij onlangs als volksvertegenwoordiger op zich nam; maar niemand anders is in de drie Vereenigde Koningrijken bij machte zulke boeken te schrijven, als die, waarmede Mill van tijd tot tijd de menschheid verrijkt.” “Thans” — schrijft genoemde hoogleeraar in 1873 — „zou ik niet meer zoo oordeelen. Vroeger wist ik niet, over welk eene buitengewone werkkracht Mill beschikken kon.

Het was mij onbekend, hoe zeldzaam edel en onbaatzuchtig zijn karakter was, en ik kon dus den gelukkigen invloed niet in rekening brengen, dien het publieke optreden van zulk een groot en rechtschapen man ten gevolge hebben moest. Als lid van het parlement stelde Mill nieuwe problemen aan de orde van den dag, quaesties, welke tot dusverre enkel theoretische, maar geen praktische beteekenis gehad hadden. Is onze grond, vroeg hij, een geschikt voorwerp van privaateigendom? Zoo ja, binnen welke grenzen? Mag het nuttig heeten, dat aan de vrouwen het stemrecht onthouden wordt? Twee gewichtige politieke bewegingen van onzen tijd werden dus door hem het eerst op touw gezet. Het mag wel als bewijs van de kracht zijner argumenten gelden, dat hij, in het conservatieve Engeland, eene aanzienlijke minderheid voor zijn Bill tot politieke emancipatie der vrouw wist te winnen. Wellicht is men evenwel geneigd de kiezers van Westminster toe te juichen, die Mill, wegens zijn onpraktischen zin, toen het mandaat vernieuwd moest worden, hun stem onthouden hebben. Zijne medeleden dachten niet geheel op die manier, want steeds werd er gaarne en met eerbied naar hem geluisterd. Daarboven is het niet kwaad te herinneren, van welken aard Mill's radicalisme was. Reeds in 1837 schreef hij: "Er zijn verschillende scholen van radicalen. Er zijn historische radicalen, die als eene erfenis der Engelschen, welke ons door de Saksen of de barons van Runnymede is nagelaten, instellingen eischen, door welke de politieke vrijheid gewaarborgd wordt. Er zijn metaphysische radicalen, die aan de beginselen der democratie vasthouden, niet omdat die beginselen de middelen tot een goed gouvernement zijn, maar omdat zij de corollaria van abstracties zonder werkelijkheid, van "natuurlijke vrijheid" of "natuurlijke rechten" zijn. Verder zijn er de gelegenhedsradicalen, die radicalen zich betoonen, omdat zij de maatregelen der Regeering afkeuren, welke toevallig op het kussen zit. Eindelijk zijn er

Heden, die radicalen door hun stand zijn, die radicalen zijn, omdat zij, zooals iemand gezegd heeft, geen heeren zijn. Ter onderscheiding van die allen noem ik hen philosophische radicalen, die op staatkundig gebied den gewonen regel der filosofen volgen, hen die, wanneer er over middelen gestreden wordt, beginnen met op het doel het oog te vestigen, en, wanneer zij werkingen wenschen te voorschijn te roepen, aan de oorzaken denken”.

Mill was voorstander en vertegenwoordiger van eene staatkunde, welke op de exacte basis van weten berust. Zijne aanwezigheid in het parlement was een krachtig protest tegen dien onvruchtbaren en onzedelijken strijd der partijen, welke heerscht, waar het groote doel, het geluk der maatschappij, niet de oogen en de harten tot zich trekt, en waar de wegen, welke tot dat doel leiden, niet met gemoedelijken ernst en wetenschappelijken zin worden opgespoord. Jaren geleden werd door Auguste Comte op treffende wijze aangetoond, hoe bij gemis aan een vast en gemeenschappelijk richtsnoer voor lage hebzucht en ijdele heerszucht de poorten wijd geopend worden, terwijl de politieke partijen in onzedelijke cliques ontaarden. “In bijna alle constitutioneele landen,” zeide hij, “pleegt thans de macht in handen van hen te geraken, die zich om het algemeen belang doorgaans weinig bekreunen. Wie op het kussen wil komen, moet besluiten aan de eischen eener partij te voldoen, en zijne beste krachten besteden om de aanvallen der overige partijen af te slaan. Vandaar dat ieder, die eene pen weet te voeren of redenaarstalent bezit, de hoop mag voeden eenmaal in de staatkundige wereld eenen gewichtigen invloed uit te oefenen. Ondergeschikte bekwaamheden, welke slechts dan waarde erlangen, wanneer zij tot een nuttig einde worden besteed, hebben thans een allerverderfelijkt overwicht. Enkel de stichting en zegepraal eener wetenschappelijke staatkunde zal ons van den noodlottigen invloed der advokaten verlossen kunnen.”

Mill was geen handig advokaat, maar een man vol edelen burgerzin en een wetenschappelijk gevormd politicus. Voor zoover wij uit de verte hebben kunnen oordeelen, was zijne tegenwoordigheid in het Engelsch parlement een zegen voor zijn volk. In dat parlement treft men een figuur als Disraëli aan, die, in plaats van de argumenten zijner tegenstanders te weerleggen, den ernstigen minister Gladstone belachelijk maakt, door op zijne "zalvende welsprekendheid" te schimpen, en wanneer hij zelf minister is, de oppositie verdacht maakt, door haar te verwijten, dat zij de praerogatieven der kroon aanrandt en dat hare slagen het op de koningin gemunt hebben. Diezelfde man waagt het, wanneer hij geen portefeuille heeft, in het parlement te zeggen, dat "de koningin lichamelijk en geestelijk ongeschikt is langer hare hooge plichten te vervullen." Van zulk een persoon was John Mill, voor zoover ik heb kunnen nagaan, de volkomen antipode. Toen hij op rijpen leeftijd de betrekkelijk kalme atmosfeer der theoretische politiek verliet om in het woelig strijdperk van het parlement af te dalen, had zijne verschijning ten gevolge, dat de toon der discussies veredeld werd, dat de praktische kwesties aan den toets van algemeene, goed gestaafde beginselen onderworpen en zoo op een zuiverder terrein werden overgebracht. Wars van allebekrompenheid en koppigheid, trachtte hij den strijd der partijen te beslechten, in plaats van dien op onedelmoedige wijze mede te voeren. Ziedaar den indruk, dien de lezing van sommige zijner speeches bij mij en anderen heeft achtergelaten.

Al is het slechts kort geweest, dat hij in de wetgevende vergadering van zijn land heeft zitting gehad, zijne tegenwoordigheid aldaar zal onuitwisbare sporen achterlaten. Want gelijk reeds gezegd is, hij heeft wat philosophische droomerijen schenen in brandende, praktische vragen van den dag veranderd. Ten deele moet het aan het daardoor verwekt misnoegen worden toegeschreven, dat Westminster's kiezers hem hun stem

onthouden hebben, toen hij zich ten tweeden male als candidaat stelde. Het onrecht, dat zij zich zelve en hem hebben aangedaan, kan thans niet meer worden goed gemaakt. De mensch is voorbij gegaan; onze troost is, dat zijn werk blijven zal. Moesten we enkel over Mill als denker oordeelen, dan zouden we van hem zeggen, wat jaren geleden door Taine aangaande hem getuigd werd: "On n'a rien vu de pareil depuis Hegel." Maar nu wij tevens zijn karakter kennen, mag hem nog grooter lofspraak niet onthouden worden, want het is ons thans gebleken, dat hij niet enkel in het rijk der wetenschap, maar ook in het oneindig hooger rijk der liefde eene allereerste plaats innam."

W. BOSCH.

“Zalig zijt gij, als u de menschen smaden, en vervolgen, en liegende alle kwaad tegen u spreken, om mijnentwil; — want alzo hebben zij vervolgd de Profeten, die vóór u geweest zijn.” Wel is dat woord van den grooten Menschenzoon bevestigd aan den man, wiens stof we daar aan de groeve hebben toevertrouwd. Alle kwaad heeft men tegen hem gesproken, en vijanden heeft hij gehad bij getale. Maar die vijanden had ik hem kunnen benijden, als ik hem minder had liefgehad; want zij spraken kwaad van hem om Christus' wil, en zij vervolgden hem, zoo als zij de Profeten vervolgd hadden, die vóór hem geweest waren. Profeet was hij, gezalfd met Gods heiligen geest, en als boetgezant trad hij op te midden van Nederlands volk om het te overtuigen van zonde en te vermanen tot bekeering van den boozen weg. Maar straffeloos trad nimmer een hervormer op, niet ongedeerd blijft de prediker van beschamende waarheid.

“Volgeling van den grooten Nazarener, erkende onze vriend den kleurling aan gindsche zijde van den Oceaan als mensch, waardeerde hem als broeder. En hij getuigde, en hij ijverde, en hij streed, onvermoeid, jaren lang, tot in zijn laatste dagen, voor den armen verdrukte, voor het menschenrecht van den Javaan. Het stelsel, dat schatten bij schatten afwierp, maar dat dwang en onderdrukking, en onthouding van loon tot grondslagen had,

¹ Met welwillende vergunning van Schrijver en Uitgever overgenomen uit *De Tijdspiegel* van Juni 1874.

in hem vond het zijn onvermoeiden bestrijder, onder zijne slagen sidderde het op zijn grondvesten.

“En wat dreef hem tot dien strijd, wat sterkte hem tot die volharding? Zijn gevoel voor waarheid en recht, zijn christelijk geweten, dat barmhartigheid stelde boven offerande; de geest Gods in hem gunde hem geen rust.

“Maar het profetenloon kon hij niet ontgaan. Van onedele beginselen heeft men hem verdacht, onreine bedoelingen hem toegedicht. Waarom die man zich toch zoo warm maakte, heeft de lauwheid gevraagd, en de flauwheid daarover bedenkelijk het hoofd geschud; aan eigen maatstaf hem metend, heeft het lage eigenbelang gewroet om te ontdekken, wat die lastige man toch wel op het oog mocht hebben. Liegende heeft men alle kwaad tegen hem gesproken, hem smadend tot in de hooge raadzalen des volks.

“Maar goede getuigenis gaf hem zijn geweten, braven waardeerden zijn beginsel, en niet geheel ijdel was de arbeid zijner liefde. Als het geweten van het Nederlandsche volk een minder vasten slaap slaapt, door de stem ook van dezen Profeet is het verontrust.

“Slechts honderd- voor duizendtallen telle zijn maatschappij. *Tot Nut van den Javaan*, niet ledig keerde het woord terug tot zijn spreker, en boven zijn graf zullen rijpen de vruchten van het zaad, door hem uitgestrooid. Zijn geest leeft voort in Nederland, dat hem eenmaal recht zal doen en erkennen: hij was een goed burger.

“Een goed burger en een goed mensch. Zóó hebben wij hem gekend, den wakkeren grijze met het jongelingsvuur in het sprekend oog, den geduchten kampioen, die argeloos was als een kind en schertsen kon als een knaap. “Uw hart wordt nooit oud”, riep ik hem toe, toen ik hem (ach, had ik dat kunnen droomen?) voor de laatste maal de hand mocht drukken. Jong van hart en rein van hart: zóó hebben wij hem gekend in den adel zijner beginselen, in de blanke oprechtheid van zijn gemoed, in

de trouwe liefde van zijn hart. Bij zijne groeve gevoelen wij het, dat, moge het stof tot het stof verzameld worden; de mensch niet sterft. Wie met volkomen toewijding zelfverloochenend leefde voor zijne broederen, onverderfelijkheid heeft hij zich verworven. De braven sterven niet.

“Met diepe smart roepen wij u het vaarwel toe, wakker burger, warm Christen, edel mensch; met diepe smart, maar zonder hope niet. Vaarwel, teeder echtgenoot, zorgend vader, oprechte, trouwe vriend, vaarwel — tot wederziens!”

't Was op den morgen van den 22sten Mei, op het kerkhof te Rozendaal, dat dit woord gesproken werd met nokkende stem, terwijl de lentezon een enkelen schuchteren straal wierp in het gapende graf. 't Ware den vriend beter geweest met een enkelen traan te getuigen van zijne liefde en van zijn smart. Maar Willem Bosch had recht op meer dan een zwijgend afscheid. Gesproken had hij tot Nederland, getuigd tegen Nederland, en Nederland had zijne stemme niet beantwoord, of beantwoord met smaad. In het aangezicht van den dood moest hem recht worden gedaan, en bij zijn graf behoorde wie hem kende hulde te brengen aan zijn hart, eere te geven aan zijn naam.

Onverwacht was het nog zoo krachtige lichaam van den 76-jarige gesloopt, en toen daar plotseling die gespierde gestalte geveld was door de hand des doods, trad zijn beeld op eenmaal in al zijn grootheid voor het oog van vriend en geestverwant.

We hebben hem gekend in dagen van vreugde en in uren van smart; hem gadeslagen als echtgenoot en vader; hem gezien, vol levenslust en levensmoed, maar ook gebogen onder de smart, lichaams-smart en zielelijden; in vertrouwelijke uren mochten wij lezen in zijn hart; zijn houding tegenover vriend en vijand hebben we aanschouwd, zijn strijdschriften in hun wordingsure bespied, en — met volle, ongeschokte overtuiging spreken wij het uit: Bosch was een edel

mensch, rein waren zijn beginselen, belangeloos al zijn pogingen ten bate van den Javaan.

't Was zijn rechtsgevoel, dat in verzet kwam tegen het Cultuurstelsel; het was zijn waarheidszin, die hem deed getuigen tegen officieele leugens; het was zijn levend christendom, dat barmhartigheid voor den verdrukte eischte nevens de offerande van het Zendingswerk.

“Onder de deugden en beginselen, waarop Nederland roemt” — zoo klonk in 1865 zijn *Wekstem aan Nederland* — “onder de deugden en beginselen, waarop Nederland roemt, mag wel in de eerste plaats gewezen worden op den godsdienstzin, waarvan zooveel instellingen hier den stempel dragen, waarvan het maatschappelijk leven doortrokken is. Niet slechts de kerkelijke, maar zelfs onze nationale feestdagen bewijzen hoe hoog men dien godsdienstzin eert en huldigt, ter bereiking van het hoogste levensdoel: reinheid en verheffing van den redelijken geest, het hart vervuld van liefde tot God en den naaste. Door eene machtige overtuiging gedreven, wil Nederland dit hoogste goed der menschen ook in het bereik brengen van min bevoorrechte volken, die nog in onkunde en duisternis leven. Daarvoor brengt het aanzienlijke offers! Bijbelverspreiding en evangelische zending vinden er eene krachtige geldelijke ondersteuning. Hoe weldadig zou de werking dier vrome giften niet zijn, indien zich aan dit uitwendige een even krachtig, waarachtig godsdienstig, heilig leven paarde, niet maar hier en daar in de gezinnen van eenigen, maar in het leven van geheel ons volk, uitblinkende in rechtvaardigheid, deugd en menschenmin, moedig en onverbiddelijk in den strijd tegen baatzucht en verdrukking dier zwakke, min beschaafde volken, aan wie wij zoo gaarne de blijde boodschap brengen, dat zij onze broeders en van Gods geslacht zijn, vatbaar en bestemd als wij, voor een hooger geestesleven, voor ontwikkeling tot zedelijke grootheid en volmaking, zoo als Christus het eischt!

Met welken eerbied zouden die volken ons dan niet beschouwen, met welk een begeerte zouden zij een Evangelie ontvangen, dat zulke menschen vormt en kweekt. Maar hoeveel vrome geloovigen mogen er wel zijn, ofschoon met blijdschap milde gaven offerende voor het zendingswerk, die gelijken ijver hebben betoond in het geven van zulk een christelijk voorbeeld? Hoevelen die met waaraachtigen ernst de vraag ter beantwoording zich hebben voorgelegd, of zij met een goed geweten kunnen getuigen, de Javanen, die wij overheerschen, ook te hebben behandeld als onze naasten, zoo als wij naar de evangelische voorschriften verplicht zijn, en zouden wenschen, dat men ons deed, wanneer wij door een machtiger volk bestuurd werden, waarvan de herinnering onder ons nog niet is uitgewischt. En toch mag geen andere maatstaf of richtsnoer ons leiden, die den Javanen het Christendom willen brengen. Hoe velen zijn er geweest en zijn er nog op dit oogenblik doordrongen van het besef dat zij niet alleen plichten hebben te vervullen jegens het vaderland en de maatschappij waarin zij zich bewegen, maar ook jegens het heerlijk deel van ons rijk in Indië, waar meer dan 25 millioen menschen leven, door de Voorzienigheid aan onze hoede en zorg toevertrouwd, wier wel of wee geheel afhankelijk is van ons regeeringsbeleid, waarvoor, krachtens onzen staatsvorm geheel het Nederlandsche volk verantwoordelijk is, voor zooveel het aanspraak op welstand en beschaving maakt, zoodat, wie er zich aan onttrekt of er onverschillig voor is, een deel der schuld draagt van het onrecht dat er gepleegd mocht worden.

“Willen we dus met al onzen godsdienstzin, met al onzen ijver om Heidenen en Mahomedanen te bekeeren, niet veroordeeld worden, dan behoort ons de hoogst gewichtige vraag ter harte te gaan: hebben we onzen plicht jegens die volken gedaan, of staan we schuldig aan een laakbaar verzuim, dat we onmiddellijk behooren te herstellen? Het is eene vraag, gericht tot

ieders geweten, tot ieder gemoedelijk mensch, onverschillig welke godsdienst hij belijdt."

Verplettend was zijn acte van beschuldiging tegen het Nederlandsche volk:

"Rechtvaardig, mild, billijk en doelmatig, tot bevordering van algemeen en bijzonder belang, zijn de beginselen, die ons leiden!" zoo spraken de Nederlandsche Commissarissen-generaal tot de Javanen, bij publicatie van 19 Augustus 1816. — Bij publicatie van 7 November 1817 (*Staatsblad* n° 55) zeiden zij:

"Wij hebben in uitdrukkelijken last van den Koning, om de inlandsche bevolking tegen alle willekeur te beschermen, haar lot te verbeteren, haar het genot van *eigendom* en van de vruchten van haren arbeid te verzekeren en haar in de gelukkige gevolgen zijner vaderlijke Regeering te doen deelen."

Verder werd hun toegezegd, bij publicatie van 22 December 1818:

"Dat er scholen ter leering en beschaving zouden opgericht worden;

"Bescherming van personen en bezittingen zouden gewaarborgd zijn.

"De lijfstraffelijke rechtspleging zou aan onafhankelijke rechters worden opgedragen.

"Aan *alle* ingezetenen zou het vrij en onverlet zijn, om op de gronden, hun in eigendom toebehoorende of in gebruik uitgegeven, zoodanige voortbrengselen te teelen en aan te kweeken *als zij verkiezen*, en daarover naar goedvinden te beschikken."

"Wel mild ter bevordering van bloei, nijverheid en voorspoed zijn deze beginselen, door de edelsten van ons volk, in naam van Neêrlands Koning aan de Javanen toegezegd en verzekerd, waardoor zij ten volle bevoegd werden om ons rekenschap te vragen, wanneer wij er niet aan mochten beantwoorden; doch daarvoor

strekte de bekende eerlijkheid en goede trouw der Nederlanders, en bovendien het loyale, rechtschapen karakter van onzen Commissaris-generaal ten waarborg.

“Een schoone tijd was nu voor Indië aangebroken: het lang verdrukte, als slaven behandelde volk had eene groote mate van vrijheid verkregen, waarvan nijverheid, handelsbloei en welvaart de vruchten zouden zijn! En wat is er geworden van zooveel schoone uitzichten?

“De geschiedenis heeft opgeteekend, dat wij, door gouddorst geprikkeld — het moederland had veel geld noodig — ons woord niet gehouden, de rechten, aan het volk toegekend, verzaakt hebben.

“Van wat wij zoo plechtig hadden toegezegd is niets overgebleven dan de doode letter, maar die ten allen tijde tegen ons zal getuigen.

“Reeds meer dan dertig jaren hebben wij die schoone beginselen verloochend en de Javanen tot een slavenarbeid verlaagd die hen demoraliseert en uitmergelt. Het harde, maar helaas! niet ongegronde verwijt is ons openbaar toegevoegd: Het Nederlandsche volk is de grootste en onbarmhartigste der slavenhouders, want het houdt een geheel volk in slavernij. De Nederlanders zijn de harde Egyptenaren en de Javanen de arme Joden die voor hen ook tichelsteenen bakken en te drukkenden zwaren arbeid moeten verrichten ¹ zonder behoorlijk loon. De koffij moeten ze ons leveren tegen de helft der waarde; op de graanakkers, die we hun ontnemen zonder betaling, moeten ze indigo, suiker enz. planten, tegen een dagloon van weinige centen!

“Vraagt men, welke aardsche machten ons ontslagen hebben van de toezegging en verbindtenis bij publicatie van 1818, dan weet niemand antwoord te geven.

“Maar met welk recht gaan wij dan voort, de Javanen, die

¹ Vergelijk de *Arnhemsche Couranten* van 29 April, 2, 3, 4 en 5 Mei 1865.

een natuurlijk recht hebben op de vruchten van hunnen arbeid, op de voortbrengselen van hun geboortegrond, te dwingen producten te teelen, waarbij zij geen belang hebben, tegen een zoo gering loon, dat zij niet behoorlijk in hun levensonderhoud kunnen voorzien?

“Is dat een recht, dat de overheerscher in de negentiende eeuw, dat een beschaafd volk zich mag toekennen, op grond van zijne eigene beginselen en begrippen van zedelijkheid, rechtvaardigheid en plicht? Is het eeuwenoude gebod, “doe anderen niet wat gij niet wilt dat u gedaan wordt,” dan maar een doode letter, die ons niet aangaat, of maar een beginsel, dat geplooid en gewijzigd mag worden in de toepassing op huidkleur, landaard en klimaat, naar gelang de baatzucht het medebrengt?

“Wie durft het toestemmen en beweren, dat wij, na zooveel eeuwen van vooruitgang op godsdienstig en zedelijk gebied, de Javanen mogen behandelen als Egyptische en Romeinsche despoten, voor wie wij niet dan afkeer en verontwaardiging overhebben? En toch maken wij ons schuldig aan wat zij deden; onder den slecht betaalden gedwongen arbeid, dien wij den Javaan oplegden, vervielen zij jaarlijks méér tot armoede; de kleine besparing uit betere tijden, kleinodiën, kleederen, buffels en landbouwgereedschappen, alles moest tot aankoop van voedingsmiddelen en ter betaling der te hoog opgedreven belastingen worden opgeofferd, totdat ze niets meer bezaten en in de eene provincie na de andere den hongerdood ter prooi of door de epidemische typhus weggemaaid werden. En in plaats dat wij toen al wat in ons vermogen was zouden gedaan hebben om deze jammerlijke gevolgen onzer verkeerdheid te lenigen, schoten wij daarin veel te kort; wij deden al zeer weinig; maar men beijverde zich daarentegen om de ellende te verheelen en geheim te houden.

“Waar de drukpers vrij is zich te doen hooren, zou dit onmogelijk, ondenkbaar wezen; maar in Indië lag dit weldadig

voermiddel der beschaving in enge banden gekluisterd, waardoor het ligt viel om in afgelegene, zelden door Europeanen bezochte provinciën, geheim te houden wat er voorviel. De rapporten worden geborgen in het archief, waarin geen oningewijde het oog mag slaan, *sub poene* van zware straf!

“Maar jaarlijks klom de nood al hooger; geen middel van geheimhouding kon langer baten; de tot geraamten uitgeteerde inlanders hadden de hoofdplaats bereikt, om er van medelijdende harten wat voedsel af te smeeken, waardoor zelfs Chinezen bewogen werden. Mild en aanzienlijk waren de gaven, die ook zij het bestuur aanboden, doch dat, consequent in het aangenomen stelsel, die hulp afwees, geloovende ook nu nog de ellende te kunnen verbergen; maar weldra waren te Samarang, zoo als elders, de wegen met lijken en stervenden bedekt! Nu drongen de noodkreten ook tot Nederland door en wekten er een oogenblik belangstelling en mededoogen op; doch spoedig werd die ontzettende wekstern gesmoord! “Het is eene bezoeking van Hooger Hand, waartegen menschelijke wijsheid en regeeringsvoorzorgen machteloos zijn!” zoo werd in 'slands raadzaal verzekerd. “Door overstroming, te groote hitte of droogte, was er misgewas, de rijstooogsten waren mislukt, en zoo was er hongersnood ontstaan, dien men niet had kunnen voorkomen!”

“Maar, 't is hoogst opmerkelijk! het verdient alle aandacht, deze officieele verzekering was geheel in strijd met de niet minder officieele staten van den rijstooogst over 1848/49 en 1850, die duidelijk aantoonen, dat in dat tijdvak de jaarlijksche oogst $3\frac{1}{2}$ millioen pikols padie (ongebolsterde rijst) méér had opgeleverd, dan gemiddeld in de vijf voorafgegane jaren ¹. Er was

¹ In 1848—1850 leverde de oogst gemiddeld 26.400.000 pikols padie, terwijl in de vijf voorgegane jaren gemidd. maar 22,670,000 pikols verkregen waren.

voldoende rijst ingezameld om 170,000 menschen méér dan vroeger te voeden.

"In mijne ambtelijke rapporten was al in 1847 geconstateerd (volgens de eenparige verklaring der geneesheeren): dat de verspreiding der toen reeds heerschende ziekte hoofdzakelijk was toe te schrijven aan de armoede, die allerwege heerschte; 80,000 menschen bezweken er aan.

"Nooit te voren had ik die armoede en haveloosheid gezien, als zich in 1846 vertoonde, toen ik geheel Java doorreisde.

"Bevoegde hoofdamttenaren hadden in tijds de aandacht der Regeering op de toenemende algemeene verarming gevestigd, en evenwel werd mijn desbetreffelijk rapport hoogst euvel opgenomen, zooals te voorzien was. De welwillendheid der Regeering had ik er meê verbeurd, en de gevolgen dier ongenade zijn niet achtergebleven, omdat ik, in stede van oog en oor voor den treurigen toestand te sluiten, dien naar kracht en vermogen gelenigd en bestreden wilde hebben, en dit lag niet in de politiek van het oogenblik. De voorstellen der residenten om voor 's lands rekening rijst in te koop en ze, tegen verminderden prijs of om niet, aan de noodlijdenden te verstrekken, bleven dan ook zonder gevolg. De middelen, door mij voorgeslagen — begroot op f 7000 in de maand — ter beperking van de ziekte en leniging der noodlijdenden, werden maar voor het geringste deel ingewilligd, en toen de epidemie en ellende nog grootere uitbreiding verkregen hadden en het niet meer mogelijk was mijne rapporten te logenstraffen, werd er een gemoedelijk, maar mij hoogst vijandig bericht, een toonbeeld van rechtvaardigheid, waarheidsliefde en moraliteit, aan het opperbestuur geschreven, over mijn pogen om noodlijdenden te redden en Nederland te vrijwaren van den smet en het pijnlijk verwijt, dat het zelfs geen $\frac{1}{4000}$ wilde afstaan van de 30 millioen jaarlijks door den arbeid der Javanen verkregen, om hun wat voedsel en *sulphas chininae* te verstrek-

ken, waarnaar ze in waarheid de handen smeekend uitstrekten. ¹

“Van deze zóó geringe menschlievendheid kon ik mij destijds geene verklaring geven, eerst later is dit opgehelderd! Indien er aan de aanvragen der residenten en de mijne voldaan was geworden, om den noodlijdenden rijst te verstrekken, dan zou immers daarin de erkenning gelegen zijn der algemeene verarming, maar dit zou tevens de veroordeeling zijn geweest van het exploitatiestelsel, dat er de oorzaak van was; en *dit* moest *à tout prix* gered worden. Kon men nu doen gelooven, dat er *gebrek* aan rijst was, ten gevolge van mislukte oogsten, dan was men geholpen. Immers, waar geen voedsel is, kan men het ook voor geld niet kopen, de bemiddelden moeten daar zoowel als de armen van honger omkomen: en zoo kon men de schuld van zich werpen en schuiven op de Voorzienigheid, waarbij gerekend werd op den godsdienstzin en de vroomheid van het Nederlandsche volk, waarin men niet werd teleurgesteld! Dat volk boog eerbiedig het hoofd en berustte met onderworpen gelatenheid in “de bezoeking van Hooger Hand,” waartegen men zijn onmacht gevoelde. Voor velen was deze bevredigende verklaring een welkome boodschap; zij liet toe, dat men zonder knaging van het geweten zijn deel bleef nemen van de millioenen aan de Javanen afgeperst; zonder wroeging kon men zich verder ter ruste vleien en zelfs het gebed op de lippen nemen: “Heer, wij danken u voor den zegen van zoo groot een batig slot!”

“Het Christelijke Nederland rekende zich geroepen noch verplicht een *behoorlijk onderzoek* te provooceren naar de ware oor-

¹ Persoonlijk in dit drama betrokken, moet ik wel van mij zelven spreken, hoe onaangenaam 't ook zij; tot weerspraak der onwaarheid gedreven, mag ik de opgevatte taak niet laten varen, voordat Nederland gebracht is tot de overtuiging van schuldig verzuim, tot de betrachting van zijn plicht.

zaken der ellende of zich maar de staten van den rijstooft te laten voorleggen, waaruit de misleiding zonneklaar zou gebleken zijn! Gemakkelijker viel het, zonder eenige navraag, te berusten in de ontvangene mededeeling; men was bevredigd, als het batig slot maar niet achterbleef."

Eene hoog ernstige opwekking ging er van hem uit:

"Ben ik er in geslaagd u te overtuigen, dat wij aan veel schuldig staan, wat strijdt tegen het gebod van barmhartigheid, wat we niet verantwoord kunnen; dat we dus veel weer goed te maken hebben en niet mogen wachten tot de Regeering het doet, die daarin, door zooveel booze elementen van buiten, gedwarsboomd wordt — dan zult gij niet alleen uw plicht beseffen, maar ook bereid bevonden worden dien te betrachten, met al de zedelijke kracht, die in u is, om den volksgeest voor te lichten, te leiden en tot kennis te brengen van schuld en verzuim en van hetgeen er behoort gedaan te worden om zoo noodig de Regeering — niet eene partij — te steunen, wanneer zij de van haar troon gestooten rechtvaardigheid in haar gezag wil herstellen, het goede beoogt en hervormingen op Java wil brengen, zoo als de omstandigheden daar dringend eischen, willen we niet door vernieuwde jammertooneelen verrast worden ten gevolge van den kanker, die er reeds vele jaren knaagt en om zich grijpt."

Hij hoopte, maar niet zonder bange vreeze:

"Mocht evenwel mijne hoop ijdel wezen en mijne verwachting falen, zoudt ge nog langer doof willen blijven voor het evangelisch gebod, dan zal ik ook ditmaal te vergeefs tot u gesproken hebben, maar dan zal ook eenmaal dit woord tegen u getuigen en de gevolgen voor uwe verantwoording komen. Niets dan een klaaglied zou er blijven over een nageslacht, dat zich zóó vervallen betoonde van 'tgeen den vaderen tot eer en roem strekte en hen verhoogde in de schatting der volken. Immers zou die

lauwheid en onverschilligheid, dat lijdelijk toezien van onrecht en verdrukking bewijzen, dat ge meer gehecht zijt aan het gouden kalf, dan liefde en eerbied hebt voor Hem, die barmhartigheid van u verlangt en het farizeïsme verfoeide! Maar dan ook 't heilige niet geprofaneerd in 't oog van Mahomedanen. Laat op Java dan rusten uw zendingswerk, tot dat Nederland een geslacht zal hebben voortgebracht, dat in oprechtheid en naar waarheid zal kunnen zeggen: “Wij zijn gereinigd van de zonden onzer vaderen, wij willen geen deel hebben aan onrechtvaardig verkregen goed! Ziet daar, volken van Indië, de werking en de kracht van ons Evangelie.””

Tachtig Nederlanders traden toe. Tachtig!....

Hij gaf den moed niet op.

“Neêrlands volk”, — riep hij uit in zijn *Tweede wekstem aan Nederland* — “Neêrlands volk, koud, gevoelloos en onvruchtbaar als een steenrots voor nationale eer en waardigheid, voor wat edel, recht en menschelijk is? 't Kan niet zijn! Ik mag niet gelooven dat ik eene te goede gedachte zou hebben gehad van ons volk. Daarom nog eerst een proef genomen; velen zullen van mijn eerste Wekstem geene kennis hebben gekregen, ofschoon ik er 1500 exemplaren van heb verspreid. Misschien zal deze tweede stem veler aandacht trekken en den beteren mensch bij hen opwekken, dien het niet genoeg is te werken voor stofelijke belangen alleen en zich te verrijken met de vruchten van den arbeid van een volk dat wij wederrechtelijk exploiteeren, terwijl wij het behooren te beschermen, zijn gevoel van menschenwaarde op te wekken en aan te kweeken.

“Mannen van talent en geestkracht, staatslieden, die veelvermogens invloed uitoefent, leeraars der godsdienst, die krachten uw ambt geroepen zijt het volk zijne zonde voor te houden en het op te leiden tot edeler gezindheid, tot meer eerlijk en

rechtvaardig handelen! weet gij een beter middel voor uwe schoone taak dan ik voorstel? Op dan! laat uwe meer vermogende stem weerklinken en wijst het ons aan. Met geestdrift zullen we u volgen en deze zaak der menschheid steunen, waarvan men maar niet zeggen mag: het gaat mij niet aan, het is eene regeeringszaak waarmeê ik me niet bemoei! Wij hebben eene hoogere roeping, waarin we niet tekort mogen schieten. Indien ge evenwel geen ander middel weet dan ik aanbeveel, dat beter en practischer is of meer belooft, onttrekt u dan niet; spoort anderen en velen aan, om de hierbij gevoegde lijst te teekenen, opdat de talrijkheid der vereeniging een sterk sprekende getuige zij van onze betere inborst en voornemens, opdat zij worde een nationaal protest tegen het schandmerk, ons op het voorhoofd gedrukt, waartegen, gij zult het toestemmen, toch iets degelijks moet gedaan worden! Een vrijzinnig volk mag geen ander volk als slaven behandelen en maar niet lijdelijk aanzien en toelaten wat het zelf verfoeit en zelf niet zou dulden.

“Laat Nederland niet te schande worden bij andere volken: dit zijn we voor 't minst aan het nageslacht verschuldigd, al konden we ook zoo vele andere plichten vergeten.

“Ik heb goede verwachting. Het beeld van de steenrots zal het onze niet zijn. Met veel meer dan slechts 80 leden zal de vereeniging zich constituëeren.”

De maatschappij *Tot Nut van den Javaan* verrees; hij was haar voorzitter, haar ziel, haar geest, haar pen, haar hand, haar schild.

Maar ook de weinige deelneming, aanvankelijk gevonden, verflauwde. Onder de beschaafden was de onbekendheid met indische toestanden oorzaak en voorwendsel van gebrek aan deelneming; traagheid van indische specialiteiten werkte verlamvend; behoudzucht ijverde voor het bestaande, en het batig slot verblindde menig oog.

Daarbij, Bosch was geen partijman. Hij bestreed de illiberale maatregelen en wetsontwerpen van den liberalen minister; Modern Christen, versmaadde hij de medewerking der Orthodoxen niet. Voor de practische staatkunde was hij te open, te voortvarend, te veel enthousiast. Zelden was een Profeet een practisch staatsman. Bosch begreep het maar niet hoe een groot staatsman als kamerlid hem steunde om straks als minister hem te verzaken.

“Zij haten dengenen, die bestraft, en hebben een gruwel van dien, die oprechtelijk spreekt, omdat zij de zwakken verdrukken”, was een der motto's, geplaatst boven zijne *Eerste Welstem*. Op tegenstand had hij gerekend, maar op flauwheid en traagheid niet. Zijn vertrouwen op den geest werd geschokt, zijn geloof aan het Vaderland wankelde.

Hij wanhoopte aan zijne maatschappij, en des Profeten klacht kwam over zijne lippen: “Ik heb zeer geijverd voor den Heer, en ik ben alleen overgebleven.”

Maar een ander is het die zaait, en een ander die maait.

Niet te vergeefs heeft Bosch gewerkt, gestreden, geleden.

Reeds is de belangstelling in den Javanen verlevendigd; reeds heeft de geest van Bosch invloed, zelfs op regeeringsmaatregelen, uitgeoefend; gedund is de schare der aanbidders van het gouden kalf; tot zwijgen gebracht werd het cynisme, dat in de Eerste Kamer durfde verklaren: “Mijn hoofdkenbeeld is Cultuurstelsel, gedwongen arbeid.”

Nog willen wij niet wanhopen aan het Vaderland, en wanneer Nederland eenmaal den smaad van zich heeft afgeschud:

Daar ligt een roofstaat tusschen Oost-Friesland en de Schelde; wanneer het eenmaal den Javanen recht gaat doen, dan zal het een lauwerkranen neerleggen op den grafsteen van een zijner edelste zonen, Dr. W. Bosch.

DE GRAAF VAN CHAMUDD

DE GRAAF VAN CHAMBORD.

On peut (donc) avancer hardiment qu'en mettant à part tout esprit de parti, en oubliant que le comte de Chambord est le chef reconnu d'une opinion assez fondée en honneur et en logique pour survivre à vingtneuf ans de défaite, en fermant les yeux sur les éventualités qui peuvent l'appeler d'un jour à l'autre à jouer un rôle prépondérant dans les destinées de son pays, ce prince est une force par lui-même, et qu'une étude de sa situation et de ses idées ne saurait être dénuée ni de portée pour les philosophes, ni d'utilité pour les politiques.

Etude politique: Monsieur le Comte de Chambord. Correspondance (1841—1859), blz. XIII (Brussel, 1859).

"Ik was den 13de Februari 's avonds (1820) juist naar bed gegaan," teekent Chateaubriand aan in zijn *Mémoires d'outre tombe* ¹, "toen de markies de Vibraye in mijn kamer kwam,

¹ Deel IV, blz. 155. De door mij geraadpleegde uitgaaf is die van Parijs, in 1860 bij Dufour, Mulat en Boulanger verschenen. In mijn verdere aanhalingen zal ik, korthedshalve, eenvoudig schrijven: Chateaubriand, *Mém.*, met verwijzing naar deel en blz.

om mij den moord van den hertog van Berry te berichten. In zijn ontroering vergat hij mij te zeggen, waar het vreeslijke geval had plaats gehad. Ik stond in allerijl op, en klom met den heer de Vibraye in zijn rijtuig. Ik was verwonderd den koetsier de Richelieustraat te zien inrijden, en nog meer verwonderd, toen hij voor het operagebouw stilhield. De omtrek was met een dichte volksmenigte bezet. We traden door twee rijen soldaten en een zijdeur, naar binnen. Daar wij ons pairkostuum aanhadden werd ons de toegang niet geweigerd. Wij kwamen aan een kleine voorkamer, welke reeds met hovelingen als opgepropt was. Ik sloop tot aan de deur eener loge en zag toen den hertog van Orleans voor mij. Ik was getroffen door een kwalijk verheelde, triomfantlijke uitdrukking in zijn oogen, die zich deed gelden, ondanks de gemaakte bedroefdheid, welke hij aan den dag poogde te leggen. Hij zag zich dichter bij den troon. Mijn blikken hinderden hem; hij ging weg en draaide mij den rug toe. Rondom mij heen verhaalde men de bijzonderheden der misdaad, den naam van den man, de gissingen van hen, die aan zijn arrestatie deelnamen. Men was druk en opgewonden. De menschen houden van een schouwspel, vooral van den dood, wanneer die een der grooten dezer aarde treft."

Wat was geschied? Hetgeen de burggraaf de Chateaubriand dien avond van den 13de Februari 1820 moest vernemen, las Parijs den volgenden dag in alle bladen.

Men bevond zich midden in het karneval.

De hertog van Berry, tweede zoon van *Monsieur*, den lateren Karel den Tiende, was met zijn gemalin, Maria Karolina, dochter van Frans den Eerste van Napels, naar de opera gegaan, waar een gemengd programma ten uitvoer werd gelegd. De hertogin vertrok vóór den afloop der voorstelling. De hertog begeleidde haar naar het rijtuig, met het voornemen om naar de zaal te rug te keeren. Op het oogenblik dat hij zulks deed, trad

een man op hem toe, die hem met buitengewone kracht een dolk in 't hart stootte, en daarop het hazenpad koos. De prins was doodelijk getroffen. Vruchtloos wendde de kunst alle pogingen aan, om het slachtoffer te redden. De beroemde Dupuytren deed al hetgeen in zijn vermogen lag, maar de moordenaar had zijn bloedig werk te goed verricht. Te elf uren bedreef hij zijn euveldaad en weinige uren later, immers te half zeven uren in den ochtend, gaf de prins den geest. Uit de onmiddelijk gevolgde lijkschouwing bleek, dat de dolk tot de longen was doorgedrongen en daar een levensgevaarlijke verwoesting had aangericht. Men had den dader, die in de richting van den *boulevard* trachtte te ontsnappen, weldra gevat. Hij heette Louvel en bekende zijn misdrijf zonder dralen. Het was een monomaan in den trant van Fieschi. Hij had geen persoonlijke grieven tegen den hertog van Berry, maar wilde de Boerbons, aan wier handelingen hij Frankrijks onheilen toeschreef, allen van de aarde verdelgen. De ge-
maal van Maria Karolina was slechts zijn eerste slachtoffer. Hij zeide met ijzingwekkende koelbloedigheid, dat het in zijn plan lag, ook den hertog van Angoulême, *Monsieurs* oudsten zoon, te vermoorden, zoo hij, na zijn eersten aanleg, onbekend gebleven ware. Ondanks herhaald en dringend smeeken van het slachtoffer zelf werd hij natuurlijk voor de vierschaar gebracht en ter dood veroordeeld. ¹

Waarom hij het juist op den hertog van Berry gemunt had, ligt voor de hand. Deze scheen hem te recht de gevaarlijkste stamhouder van den ouderen tak der Boerbons toe. De echt van Lodewijk den Achttiende was kinderloos gebleven. Na zijn dood moest derhalve de kroon komen aan zijn broeder, den graaf van Artois (*Monsieur*), den lateren Karel den Tiende. Deze nu had slechts twee zoons, de hertogen van Angoulême en van Berry.

¹ A. Fouquier, *Causes célèbres de tous les peuples* in voce LOUVEL

Het was zoo goed als zeker, dat laatstgenoemde eenmaal den troon beklimmen zou. Immers had zijn broeder, de dauphijn, geen kinderen uit zijn huwlijk met de dochter van Lodewijk den Zestiende, Maria Thereza Charlotte, reeds in 1799 gesloten. Trof men nu den hertog van Berry, dan trof men in hem den vermoedelijk eenigen stamhouder van den ouderen tak der Boerbons, en vernietigde men den laatsten afstammeling der Lodewijken. Op het oogenblik, dat hij den jongsten ademtocht uitblies, was ook de hertog van Berry zonder zoon. Twee zijner eerstelingen waren hem spoedig door den dood ontrukkt. Slechts een dochter, de latere hertogin van Parma, bleef over ¹.

Geen wonder dus, dat Chateaubriand die kwalijk verborgen triomfantlijke uitdrukking in de blikken van den hertog van Orleans meende op te vangen. Door den dood toch van den hertog van Berry namen zijn kansen tot troonsbeklimming zeer toe. Na het overlijden van de kinderlooze Lodewijk den Achttiende, Karel den Tiende (graaf van Artois) en Lodewijk den Negentiende (hertog van Angoulême) moest de kroon hem van zelf toevallen.

Maar noch Louwel in zijn boosaardige monomanie, noch de aanstaande Lodewijk Filips, koning der Franschen, in zijn eerzuchtige plannen, had op een zaak gerekend, die zich weldra voor hen openbaarde. De hertogin van Berry was twee maanden zwanger, toen het mes des moordenaars haar gemaal trof. Een kreet van dezen zelf openbaarde het geheim aan de belangstellenden, welke zijn sterfbed omringden. De hertogin, van top tot teen met het bloed van haren echtgenoot bespat, wilde niet van zijn zijde wijken. Zij was radeloos. Daar voegde de stervende

¹ De twee dochters, die een Engelsche vrouw — Brown genaamd — den prins, met wien zij, gedurende zijn ballingschap te Londen, (naar men zegt) een morganatiesch huwlijk had aangegaan, schonk, laat ik hier buiten rekening.

haar toe: "wees toch voorzichtig, denk aan het kind, dat gij onder het harte draagt."

Dit woord was een verrassing voor den hertog van Orleans, een onthulling voor allen. Het werd bekend in de legitimistische kringen en wekte daar nieuwe hoop op het behoud van den ouderen tak der Boerbons. Van maand tot maand verbeidden zij met angstige spanning de tijding van Maria Karolinaas bevalling. Zonder ongerustheid was men niet. Men vreesde, geenszins ten onrechte, de gevolgen van den schrik, dien de moeder moest bevangen, toen zij haren gemaal zag baden in zijn bloed. Twijfelaars waren er velen, en er heerschte geen gebrek aan praatjes, dat er pogingen in het werk worden gesteld, om een komedie op het gebouw te zetten met een ondergeschoven kind.

Toen de hertogin van Berry in den nacht van 28 op 29 September 1820 een zoon ter wereld bracht, verscheen er in den *Morning Chronicle*, te Londen, een protest tegen de echtheid van het kind.¹ Het protest was gedagteekend: Parijs, 30 September, en werd gezegd uit te gaan van den hertog van Orleans. Deze kwam dadelijk op de Tuileriën vertellen, dat de aantijging lasterlijk was; maar ieder dacht er het zijne van. Lodewijk Filips ging ook de kraamvrouw geen bezoek brengen, alvorens aan maarschalk Suchet, hertog van Albuféra, te vragen of *de hertogin van Berry* die kraamvrouw was. Op het bepaald bevestigend antwoord van den maarschalk moest Lodewijk Filips wel toegeven, en het pas geboren wicht als een Boerbon erkennen.

Het viel dan ook niet te loochenen. Uit het proces-verbaal, den 29ste September des ochtends te halfvier uur door den kanselier van Frankrijk, president der Pairskamer, opgemaakt, blijkt,

¹ Larousse, *Grand Dictionnaire*, art. LOUIS-PHILIPPE. — *Nouvelle biographie générale* (Didot), ibidem. — Lamartine, *Histoire de la Restauration* (Parijs, 1853), Deel VI, blz. 335—336.

dat zeventien personen bij de geboorte van den hertog van Chambord tegenwoordig zijn geweest. ¹ De belanghebbenden in deze aangelegenheid hadden hun maatregelen beter beraamd dan Jakobus de Tweede van Engeland, toen zijn tweede echtgenoot, Maria van Modena, den 10de Juni 1688 van den zoo vermaarden *chevalier de Saint-George* beviel. ² Had hij deze wettige geboorte doen konstateeren, evenals de hertogin van Berry deed, nooit zou Willem de Derde tot voorwendsel voor zijn overweldiging hebben kunnen bezigen, dat er een "ondergeschoven" prins in het spel was.

Het bovengenoemde proces-verbaal bevat de namen der zeventien getuigen, welke in de kraamkamer der hertogin van Berry aanwezig waren, toen men overging tot het afsnijden van de navelstreng. "Mijnheer de maarschalk," zeide Maria Karolina tot den hertog d'Albuféra, die een der laatst binnengetreden was, "we hebben met de operatie willen wachten, tot gij kwaamt." Suchet was dus wel in staat den hertog van Orleans in te lichten.

Wij hebben lang bij deze zaak stilgestaan, in de eerste plaats dewijl haar bizonderheden geenszins algemeen bekend heeten mogen, in de tweede plaats, dewijl niet zeer lang geleden nog personen gevonden werden die, op grond vermoedelijk der in de Engelsche bladen verspreide ongerijmdheden, op grond vooral van het (niet-erkende) protest van den hertog van Orleans in den

¹ Archiven der *Chambre des pairs*. — *Moniteur* van den 30ste September 1820. Bij die getuigen waren tegenwoordig: twee Fransche pairs, drie kooplieden, twee kameniërs, drie hofdames, drie geneesheeren, enz.

² Men leze daarover Macaulays opmerkingen in de *History of England* (uitgaaft van New-York, Deel II, blz. 276—277). Nadere bizonderheden vindt men ook in mijn studie over den "Man met het ijzeren Masker" in het *Leeskabinet* voor 1871, Deel I, blz. 66 en 71. Men weet, dat ik deze studie niet ten einde heb kunnen brengen, wegens mijn geschil met den uitgever Frijlink.

Morning Chronicle, den moed hadden te beweren, dat de wet-
tigheid van 's graven de Chambords geboorte niet bewezen is.
We hebben gezien, dat die wèl bewezen is. Op dit punt kunnen
zijn aanhangers gerust slapen. De graaf van Chambord is volko-
men legitiem, en indien zijn andere legitimiteit door de zelfde
deugdelijke gronden kon worden gestaafd, voorzeker zou hij dan
reeds lang den troon hebben beklommen.

Wat nu het andere, ook dezer dagen weêr opgewarmde praatje
betreft, dat de graaf van Chambord geen wettige zoon van den
hertog van Berry is, dewijl deze, vóór zijn echt met Maria Ka-
rolina, een Engelsche vrouw (miss Amy Brown) gehuwd heeft,
ik weet wezenlijk niet, hoe iemand een dergelijke stelling kan
verdedigen. De verbintenis met Miss Brown wordt een huwelijk
genoemd, o. a. ook door Desobry en Bachelet in hun *Diction-
naire de géographie et d'histoire* (Parijs, 1863): *quod erat
demonstrandum!* Het bewijs is tot dusver achterwege gebleven.
Bovendien weten we niet, of die twee dochters, welke de hertog
van Berry aan zijn sterfbed omhelsde en zijner gemalin aanbe-
val, ¹ op dit oogenblik nog in leven zijn. Mocht het wezen, dan

¹ Zie de noot op blz. 4. Chateaubriand, *Mémoires, lettres et pièces
authentiques touchant la vie et la mort de S. A. R. le duc de Berry*,
Boek II, Hoofdstuk 4: "(Le prince) jugea assez bien de la vertu de sa
femme pour lui avouer ses torts et pour lui témoigner le désir d'embrasser
les deux innocentes créatures, filles de son long exil. "Qu'on les fasse
venir," s'écria la jeune princesse; "ce sont aussi mes enfants." Les deux
petites étrangères arrivèrent au bout de trois quarts d'heure: elles se
mirent à genoux en sanglotant au bord du lit de leur seigneur, les joues
baignées de larmes et les mains jointes. Le prince leur adressa quelques
mots tendres en anglois, pour leur annoncer sa fin prochaine, leur ordonner
d'aimer Dieu, d'être bonnes et de se souvenir de leur malheureux père.
Il les bénit, les embrassa, et, adressant la parole à Madame la duchesse
de Berry "Serez-vous assez bonne, lui dit-il, pour prendre soin de ces

hebben ze — voor zoover ik weet — nooit eenige pretentie doen gelden; na hetgeen er met de Pattersons gebeurd is, zou het ook taamlijk onverstandig zijn geweest.

De bevalling der hertogin van Berry was een gebeurtenis, welke in legitimistische kringen niet minder sensatie teweegbracht dan de moord des hertogs. Vrome lieden zagen in de geboorte van dat kind, zeven maanden na den dood des vaders, een onloochenbare vingerwijzing Gods, een bovenaardsche bescherming der koningen, der Boerbons in het bijzonder. Voor hen was het niet anders dan *l'enfant du miracle*, en de diplomaten noemden het *l'enfant de l'Europe*,¹ om daarmede als het ware te kennen te geven, dat aan zijn leven Europaas lotgevallen verknocht waren.

De dichters tokkelden om het hardst op hun lieren, en wisten

orphelines?" La princesse ouvrit ses bras, ou les petites filles se réfugièrent."

Uit een kurieus boekje, hetwelk in Augustus 1873 te Lausanne gedrukt is — een pleidooi ten behoeve van Lodewijk den Zeventiende — waarin de wettige geboorte van Chambord natuurlijk eveneens — trouwens op de reeds gemelde gronden — in twijfel getrokken wordt: *La branche aînée des Bourbons; le comte de Chambord et l'adultère*, blijkt, dat deze twee dochters, als gravin van Issoudun en gravin van Vierzon, in 1820 tot den adelstand verheven zijn. De eene huwde met M. F. V. A. de Faucigny, prins van Lucinge, de andere met baron Athanase de Charette, pair van Frankrijk. Generaal Charette (van de Pauslijke zoeaven), die in den oorlog van 1870 zulk een rol speelde, is uit dit huwelijk gesproten.

¹ "Le nouveau-né fut nommé *l'enfant de l'Europe et l'enfant du miracle*, en attendant qu'il devînt l'enfant de l'exil." — Chateaubriand, *Mém.*, IV, 161. — Het zelfde denkbeeld drukt Lamartine uit: "les uns virent un prodige, les autres un principe dans ce berceau; nul n'y entrevoyait de si loin le sort des Stuarts." (*Hist. de la Restauration*, VI, 337).

daaruit, op het zelfde thema, de schoonste variatieën te ontlokken. Lamartine kweelde :

Il est né, l'enfant du miracle,
 Héritier du sang d'un martyr!
 Il est né d'un tardif oracle,
 Il est né d'un dernier soupir!
 Aux accents du bronze qui tonne
 La France s'éveille, et s'étonne
 Du fruit que la mort à porté!
 Jeux du sort, merveilles divines!
 Ainsi fleurit sur des ruines
 Un lis que l'orage a planté.

.
 Sacré berceau, frêle espérance
 Qu'une mère tient dans ses bras,
 Déjà tu rassures la France
 Les miracles ne trompent pas!
 Confiante dans son délire,
 A ce berceau déjà ma lyre
 Ouvre un avenir triomphant,
 Et, comme ces rois de l'Aurore,
 Un instinct que mon âge ignore,
 Me fait adorer un enfant!

En hij, de aanstaande banneling van Guernesey, bleef niet achter, maar zong: ²

O joie! ô triomphe! ô mystère!
 Il est né l'enfant glorieux,
 L'ange que promet à la terre

¹ *Méditations poétiques* (Parijs, 1855), blz. 63 — "La naissance du duc de Bordeaux."

² *Odes et ballades* (Parijs, 1861), blz. 61. — "La naissance du duc de Bordeaux."

Un martyr partant pour les cieux !
 L'avenir voilé se révèle,
 Salut à la flamme nouvelle
 Qui ranime l'ancien flambeau !
 Honneur à ta première aurore,
 O jeune lis qui viens d'éclorre,
 Tendre fleur qui sors d'un tombeau.

.....
 C'est Dieu qui l'a donné, le Dieu de la prière :
 La cloche, balancée aux tours du sanctuaire,
 Comme aux jours du repos, y rappelle nos pas.
 C'est Dieu qui l'a donné; le Dieu de la victoire !
 Chez les vieux martyrs de la gloire
 Les canons ont tonné, comme au jour des combats.

.....
 Honneur au rejeton qui deviendra la tige !
 Henri, nouveau Joas, sauvé par un prodige,
 A l'ombre de l'autel croîtra vainqueur du sort.
 Un jour, de ses vertus notre France embellie,
 A ses soeurs, comme Cornélie,
 Dira: voilà mon fils, c'est mon plus beau trésor.

.....
 Guerriers, peuple, chantez : Bordeaux lève ta tête,
 Cité qui, la première, aux jours de la conquête
 Rendue aux fleurs de lis, as proclamé ta foi;
 Et toi, que le martyr aux combats eût guidée,
 Sor de ta douleur, ô Vendée !
 Un roi naît pour la France, un soldat naît pour toi.

Het schijnt bijna, alsof voor deze dichters J. B. Rousseau zijn
Ode à la Fortune pende :

..... l'homme reste
 Et le héros s'évanouit.

Hun schoone vaerzen zijn gebleven, maar hun voorspellingen

gingen den zelfden weg op als hun koningsgezindheid: *sie bewährten sich nicht*, gelijk de Germaan zegt. Gelukkig, dat men poëten nooit zoo strikt behoeft te gelooven, altans wanneer zij beginnen te tokkelen over zaken, waar zij geen verstand van hebben.¹

De toekomstige graaf van Chambord werd met het Jordaanwater, dat Chateaubriand uit Palestina had meegebracht, gedoopt, en wel als Henri-Charles-Ferdinand-Marie-Dieudonné d'Artois, duc de Bordeaux. Wederom gevoelde de schrijver der *Orientales* behoefte, zijn gevoelens over dit grootsche feit in gebonden stijl lucht te geven. Den Jordaan en Chateaubriand gedenkende, zong hij²:

L'eau du saint fleuve emplit sa gourde voyageuse;
 Il partit; il revit notre rive orageuse,
 Ignorant quel bonheur attendait son retour,
 Et qu'à l'enfant des rois, du fond de l'Arabie
 Il apportait, nouveau Tobie,
 Le remède divin qui rend l'aveugle au jour.

Qu'il soit fier dans ses flots, le fleuve des prophètes!
 Peuples, l'eau du salut est présente à nos fêtes;
 Le ciel sur cet enfant a placé sa faveur;
 Qu'il reçoive les eaux que reçoit Dieu lui même;
 Et qu'à l'onde de son baptême
 Le monde rassuré reconnaisse un sauveur!

¹ Lamartine erkende later een slecht profet te zijn geweest; maar, zeide hij, hierin zondigde ik met gansch Frankrijk. (Zie de noot achter het gedicht in de aangehaalde editie der *Méditations*). Wat Viktor Hugo betreft, zijn kameleonsnatuur *explique bien des choses!* Hij is alles geweest, zelfs bijna bespottelijk, vooral in den oorlog 1870 en 71.

² *Odes et ballades*, biz. 67. In den zelfden bundel vindt men ook een ontboezeming over den dood van den hertog van Berry. Om niet door te gaan voor al te dichterlijk, zal ik mij onthouden daaruit te citeeren.

L'enfant, quand du Seigneur sur lui brille l'aurore,
 Ignore le martyre et sourit à la croix;
 Mais un autre baptême, hélas! attend encore
 Le front infortuné des rois —
 Des jours viendront, jeune homme, où ton âme troublée,
 Du fardeau d'un peuple accablée,
 Frémira d'un effroi pieux,
 Quand l'évêque sur toi repandra l'huile austère,
 Formidable présent qu'aux maîtres de la terre,
 La colombe apporta des cieux.

Kort na den doop van 't wonderkind, kwam de graaf de Calonne — naar men zegt, op hoog bevel zijns konings — op het denkbeeld, om het een kasteel aan te bieden. In 1809 had Napoleon, ten behoeve van Berthier, een prinsdom Wagram gesticht, waaraan een jaarlijksch inkomen van 500,000 franken verbonden was, dat uit de opbrengsten der Rijnvaart gevonden worden moest. Gedurende de vijf eerste jaren waren deze 500,000 fr. evenwel bestemd voor de dringendste herstellingen aan het gebouw. Of het geld ooit voor dat doel bestemd werd, is mij niet bekend. Het prinsdom bestond feitlijk uit niet anders dan uit het kasteel van Chambord in de nabijheid van Blois ¹, het reusachtige slot dat, door Frans den Eerste gebouwd, later den Franschen koningen tot buitenverblijf diende ² en dat, in

¹ Deze en andere bijzonderheden zijn te vinden in de zoo belangwekkende monografieën, welke de geleerde bibliothekaris der stad Orleans, de heer Jules Loiseleur, in 1861 en 1863 uitgegeven heeft, nl.: "Chambord; quelques pages de son histoire", en "Les résidences royales de la Loire."

² Het omvat niet minder dan 44 vertrekken en heeft stalling voor 1200 paarden. Bernier zegt in zijn *Histoire de Blois* (blz. 82), dat 1800 werklieden gedurende 12 jaren aan den bouw arbeidden, en dat de kosten meer dan vijf miljoen franken bedroegen. De zelfde schrijver heeft

1792 door het gepeupel geplunderd, als nationaal eigendom verkocht werd. De prinses van Wagram had van Lodewijk den Achttiende verlof bekomen haar goed — dat der eigenares slechts schade opleverde, sedert de 500,000 franken niet meer inkwamen — te verkoopen, maar een koper deed zich niet spoedig op. De koopsom (ongeveer 2 mieljoen franken) schrikte vermoedelijk de meesten af. Toen kwam de Calonne met zijn plan voor den dag, om Chambord aan te koopen en als geschenk der natie den hertog van Bordeaux aan te bieden. Indien het wezenlijk uitgevoerd ware, zou men niets daartegen hebben kunnen inbrengen. Maar in stede van een inschrijving te openen, om door vrijwillige bijdragen de koopsom te vinden, nam men zijn toevlucht tot het heffen eener belasting. Alzoo werd de zaak een gedwongen fraaiigheid, welke de verontwaardiging der vrijzinnigen opwekte. Bizonder heftig voer Paul Louis Courier tegen de geheele dotatie uit. ¹ De beroemde spotter wees met allen nadruk

in omloop gebracht die bekende anekdote, volgens welke Frans de Eerste, toen zijn zuster, de schoone en geestige Marguërite, de rechten der zwakke sexe verdedigde, met een smaragd op een vensterschijf kraste:

Souvent femme varie
 Bien fol est qui s'y fie.

Lodewijk de Veertiende deed deze waarheid (?) weder verdwijnen, naar men zegt, om Mej. de la Vallière genoeg te doen.

Men moet niet vergeten, dat deze aardigheid, hoewel zeer aardig, gezinszins authentiek heeten mag. Bernier zelf heeft haar bij overlevering. Brautéme maakt in zijn *Vie des dames galantes* (discours IV) de opmerking, dat men hem eens een ruit liet zien met schrift des konings. Op die ruit stond niets anders dan dit: *toute femme varie*. Ziedaar vermoedelijk de basis der legende.

¹ In zijn pamflet: "Simple discours de Paul-Louis, vigneron de la Chavonnière, aux membres du conseil de la paroisse de Vézetz, à l'occasion d'une souscription proposée par son Excellence, le ministre de l'inté-

op de slechte lessen, welke Chambord den hertog van Bordeaux zou kunnen verstrekken. Iets anders is het, zeide hij, indien men ons het schoolgeld van den prins wil laten betalen. Maar wat zal hij te Chambord leeren? Chambord is vol met herinneringen zijner voorvaderen. Doch dit is juist een reden, waarom ik hem daar niet hebben wil. Hij zal daar overal zien de geslachtswapens der Dianas en der Chateaubriants, ¹ wier namen nog de wanden bezoedelen. Aan gediensstige gidsen, om die zaken te verduidelijken, zal wel geen gebrek wezen. Welk een onderrecht voor een jongeling, die eenmaal regeeren moet!

Aldus preekte Courier, maar het mocht niet baten, en op de aangeduide wijze werd Chambord het eigendom van den hertog van Bordeaux.

Hij had trouwens niet veel aan dat geschenk, want eerst in 1828 werd het door zijn moeder betreden. ² Gedurende twee

rieur pour l'acquisition de Chambord." Hij werd deswege door de overheid vervolgd en tot 200 franken boete, benevens twee maanden gevangenisstraf veroordeeld.

¹ De hier bedoelde Diana was natuurlijk Diana van Poitiers. De gravin de Chateaubriant was Françoise van Foix, echtgenoot van den graaf de Chateaubriant. Gelijk men weet, werd zij minnares des konings (Frans de Eerste).

² Voor zoover ik zulks kon nagaan is de eenige maal, waarop het den eigenaar vergund werd zijn landgoed in oogenschouw te nemen, in 1871 geweest, toen hij er eenige dagen toefde. Men weet, dat het bezit er van hem door de regeering van Lodewijk-Filips betwist werd. Na lange onderhandelingen kwam het tot een proces. De graaf won het, en het hof van Orleans ontzeide, krachtens arrest van 4 Mei 1839, der regeering haren eisch tot restitutie.

Hoewel de pretendent er uit den aart der zaak nooit toefde, deed hij Chambord behoorlijk in orde houden, nu en dan zelfs belangrijke herstellingen bewerkstelligen. Onder deze omstandigheden komt mij de bewering, dat hij er jaarlijks 40,000 gulden van trok, vrij raadselachtig voor.

jaren na den dood van haar gemaal had zij zich bijna geheel aan het openbare leven onttrokken, naar den trant der ouden het haar afgeknipt en zich in diepen rouw gewikkeld. Eerst na 1822 herwon zij een deel van haar natuurlijke vroolijkheid, bezocht de schouwburgen weër, vooral het Gymnase, dat van haar vergunning vroeg en erlangde, om Théâtre Madame geheeten te worden; voorts gaf zij schitterende feesten in het paviljoen van Marsan, alsook op het kasteel Rosny. Met de politiek bemoeide zij zich destijds weinig. Dat zou eerst later komen. Veel liever reisde zij het land door. Beurtlings zag men haar te Dieppe (voor de zeebaden), op Mont Doré en in de Vendée, waar zij op een mooien dag een wapenschouwing hield over 40,000 gewapende boeren.

Intusschen ging het "wonderkind" in jaren vooruit, en werd het noodig om ernstig aan zijn opvoeding te denken. Tot zijn goeverneur werd aanvankelijk (1825) benoemd de burggraaf van Montmorency. Deze kon die betrekking echter slechts gedurende weinige maanden waarnemen. Den 24ste Maart 1826, terwijl hij knielend bad, trof hem een beroerte, die een einde maakte aan zijn leven. Zijn opvolger als goeverneur was de hertog de Rivière, die het tot in 1828 bleef, als wanneer hij overleed. Toen werd het baron de Damas, die deel had uitgemaakt van het ministerie Villèle. Hem was als *preceptor* voorgegaan de ex-bisschop van Straatsburg, msgr. Tharin, ¹ die reeds in 1827 zijn nieuwen post aanvaardde.

Bij den aanvang van den oorlog in 1870 stelde de graaf het geheele kasteel voor ambulance beschikbaar.

¹ Zijn spoedig terugtreden staat in verband met de kwestie betreffende het al of niet leven van Lodewijk den Zeventiende na 1795. Blijkens een brief, door Tharins sekretaris aan den *Univers* gericht, doch daarin niet opgenomen, huldigde de bisschop van Straatsburg het gevoelen, dat ge-

Voor ieder, die eenigermate met de geschiedenis van de Restauratie en haar hoofdfiguren en figuranten bekend is, moeten deze namen een eigenaardige beteekenis hebben. Zij duiden voorzeker den geest aan, die aan het hof heerschte, en dien men den jongen prins vroegtijdig zocht in te prenten, nl. den geest van pruikerigheid en reaktie, welke de regeering van Karel den Tiende eindelijk ten val bracht.

De openbare meening verzette zich met kracht tegen de benoeming van zulke mannen als de hertog de Rivière, baron de Damas en msgr. Tharin tot mentors van een prins, die eenmaal koning zou zijn. Men had gaarne Chateaubriand zich zien wijden aan de opvoeding van den jongen Hendrik — stellig een gansch ander man dan Tharin, die de vertegenwoordiger heeten mocht van het scherpste legitimisme in zijn slechtste beteekenis. De schrijver der *Natchez* zelf ried aartsbisschop Chéverus aan, een bezadigd priester, die reeds (als vredeapostel in Amerika) bewijzen gegeven had van kristenzin en verdraagszaamheid.¹

De koning evenwel, meer en meer beheerscht door de koterie van Polignac, wilde naar niets luisteren en ging zijn gang. Het was de zelfde verblindheid, welke hij in alle zaken aan den dag bleef leggen, en die naar de revolutie moest voeren.

“Les noms des hommes disaient la ligne dans laquelle la cour

noemde Lodewijk nog leefde, en beschouwde hij Karel den Tiende derhalve als een usurpator. Hij zou deze overtuiging eerst gekregen hebben *nadat* hij aan het hof kwam. Anders ware de aanmerking der preceptors-betrekking ook onkiesch en onbegrijpelijk geweest. Toen Tharin eenmaal die overtuiging had, meende hij als eerlijk man zijn ontslag te moeten nemen, zijn slechte gezondheid tot voorwendsel bezigende (De tekst van dezen brief te vinden bij Suvigny: “La restauration convaincue d’hypocrisie,” enz. Parijs, 1851).

¹ *Mém.* IV. blz. 360.

voulait diriger l'esprit héréditaire de la dynastie; la ligne disait le but; le but indiquait l'abîme."

Het was Lamartine die zoo schreef, en zijn woorden behelsden waarheid ¹

De eerste regeeringsdaden van Karel den Tiende waren even verstandig, als zijn latere handelingen dwaas en onpolitiek heeten mochten. Hij bezwoer op nieuw de *Charte*, de soort van Konstitutie, welke Lodewijk de Achttiende bij zijn terugkeer in '15 wel zoo goed had willen wezen te verleenen, daartoe trouwens door de mogendheden, met name den keizer van Rusland, *gedwongen*. Maar hetgeen den nieuwen vorst vooral populair maakte — altans tijdelijk — was de afschaffing der censuur voor dagbladen, eene instelling, volkomen in strijd met den geest der *Charte*. Het duurde evenwel niet lang, of de liberalen begonnen even luid te klagen als tijdens de regeering van den Achttienden Lodewijk. De wet tegen heiligschennis, de schadevergoeding van een miel-jard aan de geëmnigreerden, en meer andere zaken openden hun de oogen. De ontwikkeling en bloei der priesterpartij maakte hen behoedsaam en wantrouwend. De verdere maatregelen der regeering — de pogingen om het recht van eerstgeboorte weder in te voeren, het onzinnig wetsontwerp tot breideling der pers, ² het herstel der censuur zelve — waren niet geschikt het vertrouwen in haar beleid te verlevendigen.

Zij nam haar toevlucht tot het oude huismiddeltje: een beroep op het volk. De natie deed uitspraak, en verpletterend was die voor het ministerie-Villele. Het nam zijn ontslag, plaats makende voor het konciliante kabinet Martignac, dat er echter niet in slaagde de openbare meening te "koncilieeren", en machtloos bleef

¹ *Histoire de la Restauration*, VIII, blz. 67.

² Zij werd door de spotters uit die dagen *loi d'amour* geheeten, en spoedig — dank zij der krachtige oppositie — weer ingetrokken.

tegenover de partijen in de Kamer. De klove tusschen vorst en volk was blijkbaar te groot geworden en niets mocht meer in staat heeten haar aan te vullen. Karel de Tiende bevond zich in een netelige positie; omringd door de mannen van '14 en '15, wist hij geen besluit te nemen, overeenkomstig den drang des oogenblik.

In stede van bijtijds toe te geven, een ministerie te kiezen uit de rangen der vrijzinnige meerderheid, nam hij — overeenkomstig de inblazingen eener kerklijke klik — een besluit in tegenovergestelden zin. De benoeming van het ministerie-Polignac, dat uit de impopulairste mannen van het koninkrijk bestond, was een slag in het aangezicht van de volksvertegenwoordiging, ook van de natie, die haar zooeven had afgevaardigd. Het beroemde adres der 221 aan den koning was het antwoord op deze vorstelijke uitdaging. Maar Karel de Tiende zeide: "ik zal strijden", en "*j'aime mieux monter à cheval qu'en charette*". Hij teekende het besluit, waarbij de Kamer der Afgevaardigden andermaal onthouden werd ¹. Deze uitweg was er natuurlijk geen.

De nieuwe verkiezingen brachten de oude liberalen weer in de Kamer. Toen nam de koning, onder de pressie zijner ministers en der tijdsomstandigheden, een voor hem noodlottig besluit.

¹ Kort daarop (in Juni) had er bij den hertog van Orleans in het Palais Royal, ter eere van den koning van Napels en van Karel den Tiende, een luisterrijk bal plaats. Het was op dit bal, dat de heer Salvandy den aanstaanden Lodewijk Filips den Eerste het zoo beroemd geworden woord toevoegde: "c'est une fête toute napolitaine, Monseigneur; nous dansons sur un volcan." De heer Salvandy heeft de anekdote zelf verteld in *Le livre des cent et un*, I, blz. 318. Maar men vindt het gebeurde ook bij Guizot: *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps* (II, blz. 13), en bij de meeste schrijvers over de geschiedenis van dezen tijd. De heer Salvandy zag goed. Een maand na zijn voorspelling barstte de vulkaan, waarop men gedanst had, los.

Den 25te Juli teekende hij de beruchte *ordonnances de Juillet*, welke de grondslagen zelf, waarop de *Charte* rustte, ter zijde stelden, de pers aan een scherp toezicht onderwierpen en het geheele kiesstelsel tot een fictie maakten. De Juli-verordeningen gaven het sein tot een gewapend verzet der burgerij, dat zich weldra te Parijs zelf openbaarde. De opstand, den 27te een aanvang genomen, breidde zich daags daarop in schrikbarende mate uit. Den 29te bezetteden de revolutionnaires de mairieën, de kazerne Babylone, het kruithuis van Essonne, het hotel der Invaliden, eindelijk het Louvre en de Tuilerieën. Op het Stadhuis, dat reeds den 28te door de koninklijke troepen was ont-ruid, vestigde zich een voorloopig bewind. La Fayette werd opperbevelhebber der nationale garde. ¹

Terwijl dit alles geschiedde, toefde de koning met de zijnen op het kasteel van Saint-Cloud, zich nog altoos verbeeldende, dat de opstand niets te beteekenen had en dat Marmont, met zijn getrouwe Zwitsers, hem wel spoedig zouden dempen. "Parijs verkeert in anarchie", zeide hij; "de anarchie zal het weder tot mij brengen." Vruuchtloos poogden welingelichten, zooals de generaals Vincent en de Girardin, hem tot andere gedachten, tot concessieën te bewegen. De hertogin van Berry vooral ver-zette zich met al den hartstochtelijken klem, welke het vrou-welijk gemoed eigen is, tegen welke concessie dan ook. Zij was, zegt Chateaubriand (*Mem.* V, blz. 263) recht in haar schik met de Juli-verordeningen. Zij dacht, en hierin verried zij haar Napo-

¹ Voor deze en de volgende bijzonderheden raadplege men: Lamartine, *Histoire de la Restauration*, Deel VIII, *passim*. — Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps*, Deel I, *passim*. — Vaublanc, *Histoire des deux restaurations*, Deel VII. — *Journal de Dumont-Durville*. — Montbel, *Dernière époque de l'histoire de Charles X.* — Chateaubriand, *Mém.*, Deel V., *passim*. — *Nouvelle biographie générale* (Didot) art CHARLES X (gedeelte naar onuitgegeven bronnen).

litaansche afkomst, dat men slechts overbodige en gevaarlijke vrijheden over boord geworpen had, en dat nu alles recht vlot zou gaan.

“Helaas, mevrouw,” voegde generaal Vincent haar zacht verwijtend toe, “mijn belangen verdedig ik hier geenszins, maar wel de uwen. De koning zet niet enkel zijn eigen kroon op het spel, maar ook die zijns zoons, die van uw zoon evenzeer, mevrouw.” IJdele pogingen. De moeder van Hendrik den Vijfde luisterde te nauwernood naar deze wijze raadgevers; liever gaf zij gehoor aan de romaneske plannen, welke enkelen harer vertrouwden haar aan de hand deden. Zij moest Saint-Cloud ontvluchten, en, met haar zoon in de armen, langs de boelevards rijden, een Maria-Theresia gelijk, die dus het hart der Hongaren verwon. Nog ging de hertogin voor populair door. Met zoo te handelen als men haar ried, zou zij een poging wagen om door tranen een troon te redden, die geen bloed meer schragen kon. Maar de koning verbood deze kleine manifestatie, welke — zoo zij gelukte — uit Hendrik den Vijfde een revolutionnair koning, en mogelijk een vijand van het geslacht der Boerbons maken zou. Hij deed de gangen der hertogin bespieden en belette daardoor haar ontsnappen.

Intusschen wendden de gematigde royalisten hun beste pogingen aan, om de definitieve scheuring tusschen het volk en de Boerbons te voorkomen. In den loop van den 29ste, juist toen het Parijsche gepeupel het Louvre begon aan te vallen, vervoegden zich drie pairs van Frankrijk, de heeren de Semonville, d'Argout en de Vitrolles bij den koning, om hem te smeeken het ministerie-Polignac af te danken en de gehate verordeningen in te trekken. Later zou dan een algemeene amnestie voor de opstandelingen moeten volgen. Karel de Tiende bleef onverzettelijk. “Sire,” zeide de Semonville, “indien de verordeningen niet binnen het uur weer ingetrokken zijn, dan bestaat er geen koning, geen koningschap meer.”

Nog scheen Karel de Tiende te weifelen, maar toen Marmont zelf — met stof en bloed bedekt — zijn kamer binnentrad, om hem de verovering van de Tuilerieën door het volk en de ontruiming der hoofdstad door de troepen mede te deelen, verklaarde hij zich eindelijk tot concessieën bereid. De verordeningen werden ingetrokken, de ministers van het kabinet—Polignac afgedankt, en Mortemart aangewezen als hoofd van het nieuwe ministerie. Maar: *il était trop tard!*

Reeds had de beweging een te revolutionnair karakter aangenomen; haar hoofden hadden dan ook iets gansch anders in den zin dan een verzoening. Sinds jaar en dag hielden zij het oog gevestigd op den hertog van Orleans, als op den geschikten man, om, *zoo noodig*, den ouderen tak der Boerbons op den Franschen troon te vervangen. Karel de Tiende was geenszins onbekend gebleven met deze, soms al te openlijk gekonstateerde wenschen van sommigen zijner onderdanen; maar hij had alles gedaan, om den zoon van Philippe Egalité door dankbaarheid aan zich, aan zijn huis te verbinden. Hetgeen Lodewijk de Achttiende den hertog immer weigerde, stond zijn opvolger hem toe, nl. het voeren van den titel *altesse royale*. Ook met betrekking tot zijn domeinen, had de hertog van Orleans verplichtingen aan den koning. Maar deze bereikte zijn doel niet. De houding van Lodewijk Filips, vooral in de laatste dagen van Karels regering, mocht uiterst dubbelzinnig heeten. Hoewel hij steeds den mond vol had van trouw en gehechtheid aan het geslacht der Boerbons, knipte hij in het geheim aan hun ondergang. Degenen, welke hem op het kussen hielpen, de Thiers en de Laffittes, waren sints jaar en dag reeds zijn intiemen geweest in het Palais-Royal, en terwijl de half afgezette monarch te Saint-Cloud toefde, hield hij zich op te Neuilly, om daar weldra de deputatie van Twaalven te ontvangen, welke hem namens de Kamer der Afgevaardigden het luitenant-generaalschap over Frankrijk kwam aanbieden. Zijn plaats

was niet daar, maar bij den koning, om wien alle leden der famielje zich geschaard hielden. Toch wantrouwde hem Karel nog niet, vooral niet toen Lodewijk Filips hem, na een gesprek met den heer de Mortemart, waarin hij moet gezegd hebben, dat hij liever zou sneven dan de kroon te aanvaarden, een brief vol be-
tuigingen van verknochtheid zond ¹. Zoozeer geloofde de vorst integendeel aan de goede trouw des hertogs, dat hij hem in den nacht van den 31ste tot luitenant-generaal van het koninkrijk benoemde, niet wetende, dat de revolutionairen van Parijs zijn aanstelling reeds hadden geanticipeerd.

Drie dagen later nam hij, onder den invloed der verpletterende tijdingen over het uitbreiden der revolutie, een nog gewichtiger besluit. De dreigende houding der opstandelingen; de onmacht van zijn zoon, den hertog van Angoulême (door hem tot opperbevelhebber des legers benoemd), om de tucht onder de troepen te handhaven; het gestadig overloopen van gansche regimenten, die der garde zelf niet uitgezonderd, — noopten hem tot het neerleggen van een gezag, dat hij destijds niet meer zeker was te zullen behouden. Na een geheimen ministerraad te Rambouillet, werwaarts zich het hof langs Trianon — waar het, zoomin als te Saint-Cloud, meer veilig was — begeven had, schreef hij aan “zijn” luitenant-generaal den volgenden brief: ²

“Ik gevoel te diepe smart over de onheilen, welke mijn volk ondergaat of het die bedreigen, dan dat ik naar geen middel gezocht zou hebben, om ze te bezweren. Ik heb derhalve het besluit genomen om de kroon neder te leggen ten gunste mijns kleinzoons. De dauphijn, welke mijn gevoelens deelt, doet even-

¹ Lamartine, *Hist. de la Restauration*, VIII, blz. 349. — Deze brief is nooit openbaar gemaakt.

² Lamartine, *Hist. de la Restauration*, VIII, blz. 383.

eens afstand van zijn rechten, ten behoeve van zijn neef. Gij hebt dus, als luitenant-generaal des koninkrijks, de troonsbestijging van Hendrik den Vijfde te verkondigen. Ge zult alle maatregelen beramen om, gedurende de minderjarigheid des nieuwen konings, den regeeringsvorm te regelen. Hier bepaal ik mij deze schikkingen bekend te maken. Dit is een middel om vele onheilen te voorkomen.

“Gij zult mijn besluiten aan het diplomatieke lichaam mededeelen, en mij ten spoedigste de proklamatie doen toekomen, in welke mijn kleinzoon als koning wordt erkend, onder den naam van Hendrik den Vijfde.

“Ik belast den luitenant-generaal, burggraaf de Latour-Foissac, met dezen brief voor u. Hij heeft instructieën, om zich met u te verstaan over de schikkingen ten bate der personen, welke mij vergezeld hebben, alsmede over de schikkingen betreffende mij en mijn gezin.

“Later zullen wij de andere zaken, welke uit de verandering van regeering voortvloeien, regelen.

“Ik betuig u, neef, opnieuw de verzekering der gevoelens, waarmee ik verblijf

“uw toegenegen neef,

“KAREL.”

Te recht merkt Lamartine ¹ op, dat deze akte, in den vorm van brief, allermerkwaardigst is, vooral bij een koning, die zoo op de etikette gesteld was als Karel de Tiende. Er blijkt echter uit, welk volkomen vertrouwen deze nog in zijn neef stelde, op het oogenblik, dat laatstgenoemde reeds vast voornemens was de kroon zelf te dragen. De brief, door den heer de Mortemart overgebracht, had den koning geheel in slaap gewiegd.

De luitenant-generaal had volstrekt geen plan om de “bevelen” des konings ten uitvoer te leggen. Hij beweerde, dat

¹ Lamartine, t. a. p., blz. 386.

de voogdij over den jongen Hendrik een onmogelijkheid was.

Tot den heer Semonville sprak hij: "bij de minste ongesteldheid van dit kind zou men tegen mij de lasteringen weder te berde zien brengen, die ook tegen mijn voorvader den Regent geslingerd werden. Kreeg mijn pupil slechts buikpijn, dan zou men mij beschuldigen hem te willen vergiftigen." ¹

Niets dan uitvluchten, aardige uitvluchten. De ware reden voor het niet-proklameeren des "wonderkinds" lag geheel en al in de begeerte om zelf te regeeren. Op treffende wijze blijkt dit uit een merkwaardig gesprek, dat Chateaubriand den 3de Augustus met den hertog en de hertogin van Orleans had ². De laatste vroeg hem naar zijn meening over den toestand.

— "Mevrouw," antwoordde hij, "niets is gemakkelijker dan dat; Karel de Tiende en de dauphijn zijn afgedankt. Hendrik is nu koning. De hertog van Orléans is luitenant-generaal. Dat hij regent zij gedurende de minderjarigheid van Hendrik den Vijfde, en alles is in orde."

Toen de hertogin hem hierop slechts zijdelings antwoordde, vroeg hij haar plotsling en eenvoudig: "zal de hertog de kroon aannemen, zoo men ze hem aanbiedt?" De repliek was merkwaardig: "Alle fatsoenlijke lui moeten het eens worden," zeide de hertogin, "om ons voor de republiek te behoeden!" Indien dit iets beteekende, dan beteekende het, dat men desnoods genoeg behoorde te nemen met het Orleanisme, om maar het gemeenebest te mijden. Als kort daarop de hertog binnentrad, herhaalde Chateaubriand hem hetgeen hij reeds der hertogin gezegd had.

— "O!" antwoordde Lodewijk Filips, "hoe gaarne zou ik als voogd en beschermer van dat kind optreden! Ik denk geheel even als gij, mijnheer. Den hertog van Bordeaux te nemen, komt mij

¹ Vanlabelle, *Histoire des deux Restaurations*, VII, blz. 513.

² Chateaubriand, *Mém.*, V, blz. 289 vv.

voor het best te zijn." Dit was de inleiding — zij klonk schoon, maar weldra kwamen de bezwaren tegen dat "nemen". Chateaubriand ontzenuwde ze allen. De ander, in het nauw gebracht, bezigde het eerste, het beste voorwendsel om zich te verwijderen.

Chateaubriand ging weg met de vaste overtuiging, dat hij met lieden gesproken had, die ten koste van Hendrik den Vijfde den troon wilden beklimmen. Zoo was het ook. Toen Lodewijk Filips den 3de Augustus, bij de opening der vereenigde Eerste en Tweede Kamer, mededeeling deed van den troonsafstand door Karel den Tiende en zijn zoon, vergat hij er bij te zeggen, dat die afstand was geschied ten gunste van Hendrik den Vijfde.

Chateaubriand, als pair bij de vergadering tegenwoordig, was woedend over deze "*miserable ruse et lâche réticence*" (*Mém.* V, blz. 276). Hij geloofde dat, zoo Lodewijk destijds den last des konings had *willen* uitvoeren, hij dien ook had *kunnen* uitvoeren. Hij was overtuigd, dat toen nog de meeste aanwezigen zich voor den graaf van Chambord zouden hebben verklaard, indien Lodewijk-Filips zijn naam niet stelselmatig verzwegen had, door een "*miserable ruse*" en een "*lâche réticence*".

Reeds zag hij zich op den troon verheven, waarnaast hij als luitenant-generaal in de Kamer plaats genomen had. Lang behoefde hij ook niet te wachten. Den 7de verklaarde de Kamer der Afgevaardigden de monarchie voor hersteld, en proklameerde ze den hertog van Orleans tot koning. Dien zelfden dag bekrachtigden de pairs — ondanks een schitterende redevoering van Chateaubriand ten bate van Hendrik den Vijfde ¹ — dat besluit, en nam Lodewijk-Filips de Eerste de kroon aan.

¹ Men moet deze merkwaardige toespraak, de laatste, welke Chateaubriand op zijn parlementaire loopbaan hield, in haar geheel lezen. Ook in de *Mém.* komt zij, Deel V, blz. 300 vv. voor. Nadat hij haar uitgesproken had, nam hij zijn ontslag als pair, en verklaarde hij afstand te doen van zijn toelage als zoodanig.

Nog vóór dit geschied was, had hij den ouden koning doen wegjagen. Deze toefde nog altoos te Rambouillet, omringd door zijn keurtroepen en steeds wachtende op de uitroeping van zijn kleinzoon. Aan een der emissarissen, door den hertog van Orleans naar hem afgevaardigd om zijn vertrek te bewerken, aan den heer de Coigny, antwoordde de grijsaart, dat hij niet zou heengaan, alvorens de voorwaarden zijner afdanking vervuld te zien.

Hij begreep aanvankelijk hun rol niet. "Wat wilt ge?" — sprak hij — "ik heb immers alles reeds geregeld met den hertog van Orleans, mijn luitenant-generaal."

De boodschappers kwamen onverrichter zake te Parijs te rug. Woede van den koning *in spe* — "Hij moet vertrekken," zeide hij, "en om hem er toe te dwingen behoort men hem bang te maken."

Bang maken! De opgewonden jongelingschap, welke deelgenomen had aan den barrikadenstrijd, zou dat werk behoorlijk verrichten. Tien duizend halfgewapenden, onder aanvoering van generaal Pajol, snelden den weg van Rambouillet op. Deze onzamenhangende benden waren bestemd om Karel den Tiende uit, zijn laatsten schuilhoek te verdrijven. Men deelde hem de onzinnigste berichten mee; men herhaalde hem met een ernstig gezicht de opzettelijk uitgestrooide geruchten, volgens welke het Parijsche leger 80,000 man zou tellen (1). Tevens vervoegden zich op nieuw drie afgevaardigden van Lodewijk Filips bij hem, om hem op de gevaren eener botsing tusschen het volk en de troepen te wijzen. Karel de Tiende nam een hunner, maarschalk Maison, ter zijde en vroeg hem, of dan wezenlijk het Parijsche leger zoo talrijk was, als men zeide. "Sire," antwoordde de ander, "ik zou u het juiste cijfer niet kunnen noemen. Maar het leger *is* talrijk en zijn sterkte zou wel 80,000 man kunnen bereiken." De maarschalk wist, dat hij geen waarheid sprak, maar de koning geloofde

hem. — “’t Is genoeg,” sprak hij; “ik stem in alles toe, om het bloed mijner soldaten te sparen.”¹

Daags daarop vertrok de geheele famielje naar Dreux. Op den weg stonden de oude garden des konings geschaard. Karel de Tiende weende in zijn rijtuig, maar de als man verkleede hertogin van Berry, die den monarch door haar tranen had overgehaald Saint Cloud te verlaten, opende het portier van het hare, om met een gelaat, waarop de verontwaardiging te lezen stond, haren zoon, den “wettigen koning”, aan de snorrebaarden voor te stellen. Menigeen onder hen barstte in tranen uit.

Langzaam reizende, kwam de stoet, welke het geheele koninklijke gezin en zijn gevolg, benevens de uitgeleide doende regeeringskommissarissen, bevatte, den 14de te Valognes aan. Daar nam Karel afscheid van de hem trouw gebleven troepen, die den stoet gevolgd waren. De officieren en zes der oudsten in elk der kompagnieën omringden hem. Uit hun handen de banieren te rug ontvangende, betuigde hij met weinige woorden zijn dank voor hun “moed, beleid en trouw.” De hand leggende op het hoofd van Hendrik den Vijfde, sprak hij: “Dit kind zal u deze banieren eenmaal weder overhaudigen.”

Den 16de kwamen de koninklijke bannelingen in het gezicht van Cherbourg. Twee Engelsche schepen lagen daar gereed om hen naar Albion over te brengen. De koning ging het laatst aan boord. De heer Charette begeleidde de hertogin van Berry, terwijl baron de Damas zijn pupil, den hertog van Bordeaux, in zijn armen overdroeg. Deze telde toen tien jaren. Veertig jaren zouden er verloopen alvorens hij het vaderland weder zag.

² Den 17de, te twee uren, ankerde men voor Portsmouth. Men bleef er evenwel niet, maar stevende naar Cowes, waar

¹ Lamartine, *Hist. de la Restauration*, VIII, blz. 390.

² Voor dit gedeelte dezer biografie heb ik geraadpleegd: Blanc, *His-*

koning Karel de Tiende de komst wilde afwachten van Choiseul, dien hij naar Londen afgevaardigd had, om van de Britsche regeering te vernemen, welke plannen zij tegenover de koninklijke bannelingen koesterde. Choiseul kwam eerst den 20ste te Cowes aan. Hij deelde den grijsaart en den zijnen mede, dat Engeland er in toestemde, hen allen op zijn gastvrijen grond te ontvangen, maar dan alleen als gewone stervelingen, zonder aanspraak op eenig eerbetoon. Karel de Tiende moest met deze voorwaarden wel genoegen nemen. Hij en de hertog van Angoulême veranderden dadelijk van naam. De koning heette voortaan "graaf van Ponthieu", zijn zoon "graaf van Marnes". De familie ging den 22ste aan wal, en begaf zich van Cowes naar Weymouth, van daar naar Lullworth, een kasteel nabij Dorchester, waar Lodewijk de Achttiende reeds eenmaal, gedurende zijn ballingschap, trouwens voor slechts korten tijd, getoefd had ¹.

Van hier uit dagteekende Karel zijn tweede abdikatie ². Daarin bevestigde hij den brief aan den hertog van Orleans, d. d. 2 Augustus, voor zoover betreft de afstanddoening van hem en zijn zoon, ten bate van Hendrik den Vijfde. Maar hij vernietigde de benoeming van Lodewijk Filips tot zijn luitenant-generaal, omdat deze uit "de handen der revolutie den onrechtmatigen titel van *Koning der Franschen* aangenomen had". Hij protesteerde tegen

toire de dix ans. — Guizot, *Mémoires pour servir à l'histoire de mon temps.* — Chateaubriand, *Mémoires d'outretombe.* — Gabourd, *Histoire contemporaine.* — *Nouvelle biographie générale* (Didot), art. CHARLES X. Waar het pas geeft, zal ik mijn bron nader aangeven.

¹ Van een Franschen kommandant, die de famielje tot dusver gevolgd had, afscheid nemende, onderhield Karel de Tiende hem een poos over zijn toekomstige plannen. "Nooit", verklaarde hij, "zal mijn kleinzoon Frankrijk binnentrekken met behulp van vreemde bajonetten".

² De tekst o. a. te vinden bij Gabourd, *Hist. contemporaine*, I, blz. 424—425.

deze overweldiging en behield zich voor een regentschap in te stellen, tot aan de meerderjarigheid van Hendrik den Vijfde, welke ingevolge "de statuten der kroon en de gebruiken des koninkrijks" moest worden bereikt bij de intreding van zijn 14de jaar, alzoo den 30ste September 1833.

"Voor het geval" — dus eindigt het stuk — "het der Voorzienigheid mocht behagen over ons te beschikken, alvorens Hendrik de Vijfde zijn meerderjarigheid hebbe bereikt, zal onze veel geliefde dochter, de hertogin van Berry, van rechtswege regentes des koninkrijks wezen. Deze verklaring zal openbaar gemaakt en aan wie het aangaat medegedeeld worden, zoodra de omstandigheden zulks zullen eischen. Gedaan te Lullworth, den vier-entwintigsten dag der maand Augustus, in het jaar onzes Heeren 1830, van onze regeering"

"KAREL."

Korten tijd na de opmaking en teekening van dit "koninklijk" besluit, deed de koning van Engeland der famielje Boerbon het vorstlijk slot van Holyrood, bij Edinburgh, als verblijfplaats aanbieden. De ex-koning nam het voorstel gaarne aan, maar de hertogin van Berry keurde het niet goed. Zij, weldra de ziel der partij van aktie onder de legitimisten, achtte Edinburgh te ver verwijderd voor een "behoorlijke" leiding der plannen, die reeds in haar begonnen op te komen.

Terwijl dus Karel de Tiende met den hertog en de hertogin van Angoulême en hun gevolg zich te Holyrood vestigden, vertrok de hertogin van Berry naar Londen. Haar zoon en dochter moest zij aan de zorg der famielje overlaten.

De hertogin werd te Londen aanstonds omringd door de hoofden der reaktionairen, de Ferronays, de Hyde de Neufvilles, en voorts door een legioen van jonge legitimistiesche officieren en raadgevers, die niets liever wenschten dan een omverwerping der pas gestichte regeering van Lodewijk Filips, welke in vele geval-

len een einde had gemaakt aan hun eerzuchtige plannen, en die in de hertogin van Berry een middel zagen, om hun oude positie te hernemen. Zij hadden Maria Karolina spoedig doorgrond en in haar een geestdriftvolle maar onvoorzichtige vorstin ontdekt, die voor een waagstuk, om Frankrijk ten bate van Hendrik den Vijfde te herwinnen, niet terugdeinzen zou. In stede van gelijk Karel de Tiende en zijn raadgevers, de heeren de Montbel en de Blacas, wenschten en rieden, te wachten en geduld te oefenen, spoorden zij de hertogin aan tot een dwaasheid, tot een landing in Frankrijk, haar ijdelheid prikkelende door een vergelijking met Margaretha van Anjou, en haar gouden bergen belovende van de stemming der bevolking, indien zij het slechts wagen durfde zich op Franschen bodem te vertoonen.

Zij schiepen zich zelf illuzieën, die raadgevers van Maria Karolina; men was nog niet zoover, als zij meenden. Frankrijk was de revolutionnaire woelingen moede. Men had zooeven een omwentling gehad, en men koesterde geen plan andermaal opstand te maken, ten einde het straks volbrachte werk weder omver te werpen. Men koos Lodewijk Filips, om uit den toestand van onzekerheid te geraken, en nu zou men de wapenen opvatten, om weder — altans voor een poos — in anarchie te vervallen! En dan ten bate van wien? Ten bate van de hertogin van Berry, van haren zoon, die beiden het scherpste legitimisme vertegenwoordigden.

Wel waren er te Parijs velen, welingelichten zelfs, goedgezinden, welke van een verbond droomden tusschen de democratie en het koningschap bij de gratie Gods, zooals dat heden ten dage nog geschied is. Men zou Hendrik den Vijfde (met zijn moeder tot regentes) als koning erkennen en huldigen; de konstitutie van Januari 1789, de provincieën in haar alouden staat — met haar gebruiken en voorrechten — herstellen; den Katholieken godsdienst als staatsgezindte invoeren (met duldung der andere godsdiensten);

de magistratuur hervormen tot den toestand van voor '89; een raad van regentschap doen aanstellen door de (bijeën te roepen) Generale Staten, enz. enz.

Schöner Traum, aber nur ein Traum. Men was ijverig, men was ook te goeder trouw, maar men dwaalde — de uitkomst zou het leeren.

Andere legitimisten haalden over deze middenpartij de schou-
ders op. Zij rekenden meer op hun eigen middelen, op hun eigen
beginselen. Geen transaktie! was hun leus. Zij wilden legitimisten
zijn van den ouden trant en niet in overleg treden met de revo-
lutie. *Sint ut sunt, aut non sint*, spraken hun aanvoeders.
Zoowel met dezen, als met de neo-legitimisten onderhield de
hertogin een drukke briefwisseling. Tallooze agenten doorkruisten
de provincieën om te haren bate een ijverige propaganda te voe-
ren. Ook de "goede" pers roerde zich. Zij was het, die de "grootte
manifestatieën" van 1831 in het leven riep, als den 21ste Januari
in schier alle kerken een plechtige dienst plaats had ter nage-
dachtenis van Lodewijk den Zestiende, en de bladen met rouw-
randen verschenen. Toen de regeering zich daar niet mede scheen
te bemoeien, waren de legitimisten als in de wolken. Zij meen-
den dat hun nu alles geoorloofd zou zijn, en zetteden aanstonds
een nieuwe demonstratie op het getouw. Ditmaal gold het de
nagedachtenis van den hertog van Berry, wiens moord op
14 Februari 1820 men met ophef in de H. Roch-kerk wilde
gedenken. Maar de overheid kwam nu tusschen beiden en ver-
bood de plechtigheid in *deze* kerk. Ongelukkigerwijze nam zij
een halven maatregel, doordien zij niet verbood, dat de plech-
tigheid in een *andere* kerk plaats vond. Dientengevolge ver-
zamelde zich den 14de de keur der legitimistiesche vrienden in
de kerk van Saint-Germain l'Auxerrois. De politie deed niets om
zulks te verhinderen, maar toen, bij het einde der plechtigheid,
sommigen der aanwezigen portretten van Hendrik den Vijfde

ronddeelden, en het volk, dat niet ophield den ingang te belegeren, er kennis van krijgende, begon te joelen en te schreeuwen, kwam zij tusschen beiden. De kerk moest ontruimd worden, maar het was te laat. De opgewonden menigte, versterkt door de anarchisten, welke slechts een voorwendsel noodig hadden om hun woeste plannen ten uitvoer te leggen, trokken de kerk binnen en plunderden haar. Daarna trokken de benden naar het aartsbisschoppelijk paleis, dat mede haar prooi werd, hoewel hier de nationale garde tijdig genoeg kwam opdagen om een totale verwoesting te voorkomen. Deze schandelijke tooneelen vonden gereeden weerklank in de provincieën, met name te Rijssel, Dijon, Perpignan, Arles, Nîmes en Angoulême. Hier werd door het gepeupel het standbeeld des hertogs van Berry van zijn voetstuk gerukt; daar het borstbeeld van Lodewijk den Achttiende door de straten gesleurd en beleedigd; ginds weer een seminarie geplunderd en verbrand.

Te recht komt Guizot ¹ tegen deze ergerlijke tooneelen op; te recht brandmerkt hij de houding der regeering in de aangelegenheid als laf en onwaardig. Volkomen waar is zijn opmerking, dat het niet de legitimisten waren, welke de gevaarlijkste vijanden van den nieuwen staat van zaken heeten mochten, maar wel de revolutionairen, die men niet wist te beteugelen. Niet de processieën, niet de bijeenkomsten in kerken, niet de gerouwrande bladen behoorden schrik, zoo niet ontzag in te boezemen, als wel de vele, en zoo vaak herhaalde opstanden, welke steeds uitgingen van de woelige partij der anarchie.

Doch hoe men met of tegen Guizot in deze aangelegenheid moge oordeelen — zeker is, dat uit het gebeurde één zaak bleek, nl. de impopulariteit der legitimistiesche zaak. *Hun* werk was het niet, dat zij zich een martelaarskroontje mochten opzetten. De

¹ *Mém. pour servir à l'histoire de mon temps*, II, blz. 168 vv.

aureool bezorgden hun de tegenstanders. Zij mochten zich daarmee toeien en vleien, zij kwamen er niet verder door. Hun banier was geen volksbanier geweest en werd dat ook niet na 14 Februari.

Hun schrandere hoofden zagen dat ook duidelijk in. Zonder de hoop op een eindelijk slagen hunner pogingen te willen opgeven, aarzelden zij niet na 14 Februari te erkennen, dat hun kansen voor het oogenblik slecht stonden, en dat, mocht al de regeering van Lodewijk Filips niet overal even populair wezen, zij nochtans meer populair was dan de legitimistische propaganda.

De Berryers, de Chateaubriands deelden hun bezwaren aan de hertogin van Berry mede, maar het mocht niet baten — zij bleef bij haar oude denkbeelden, om door kracht van wapenen te heroveren wat kracht van wapenen haren schoonvader ontgenomen had — alles ten bate natuurlijk van haren zoon, den gezalfde des Heeren, Hendrik den Vijfde.

We zullen zien, hoe Maria Karolina haar taak opvatte en ten uitvoer bracht.

De hertogin van Berry vertrok den 17de Juni 1831 uit het gastvrije Albion. Zij had bij zich een stuk, dat als volgt was opgemaakt:

“De heer....., hoofd der burgerlijke overheid in de provincie van....., zal in overleg treden met de voornaamste (andere) hoofden, ten einde samen voor Hendrik den Vijfde op te stellen en uit te vaardigen een proklamatie, waarin men (der bevolking) aankondigt, dat mevrouw de hertogin van Berry regentes van het koninkrijk zal zijn, gedurende de minderjarigheid van den koning, haar zoon, en dat zij dien titel zal aanvaarden, zoodra zij den Franschen bodem betreedt. Want alzoo is onze koninklijke wil.

“EDINBURGH, 27 Januari 1831.

KAREL.”

De strekking, het doel van dit dokument is voor geen twee-erlei uitlegging vatbaar. Het werd blijkbaar gegeven met het oog op den gewapenden inval, dien Maria Karolina, gedurende haar verblijf te Londen, had beraamd, en dien zij nu ging uitvoeren. Karakteristiek is dat bevel van een troonloozen en gebannen vorst aan *zijn* overheden, om aan den "koninklijken" wil te gehoorzamen!

De hertogin reisde in de eerste plaats naar Rotterdam. Vandaar ging zij den Rijn op tot Maintz, en verder over Zuid-Duitschland, Tirol en Lombardije naar Genua, in welke haven Karel Albert zich toen juist ophield. Het Fransche goevernement, dat weldra van de reis der hertogin wist, klaagde bij de Sardiniesche regeering, dat deze een samenzweerster op haar gebied duldde, en het gevolg was, dat de overheid der reizigster betee-kende zich te verwijderen. Zij gaf gevolg aan den wenk en trok naar Massa, waar zij op het gebied van den hertog van Modena haar verblijf vestigde, aanvankelijk in een meer dan bescheiden herberg, later evenwel in het hertooglijk paleis zelf, dat haar met de grootstmooglijke gulheid ter beschikking werd gesteld. De hertog van Modena, een aarts-Boerbon, had de regeering van Lodewijk Filips nog niet erkend. Hij was dus vrij in zijn bewegingen. Hij maakte van deze gelegenheid gebruik, om Maria Karolina als een vorstin te ontvangen en te bejegenen. Een gelijke eer viel haar trouwens te beurt, toen zij een uitstapje deed naar Rome en Napels. Te Rome vooral, waar zij het ongeluk had den bekeerden jood Deutz, welke haar later verraden zou, op speciale aanbeveling des Heiligen Vaders, te leeren kennen, werd zij op echt vorstlijke wijze onthaald. Paus en kardinalen wedijverden met elkaar, om Maria Karolina aangenaam, der regeering van Lodewijk Filips onaangenaam te zijn.

Te Massa hernieuwde zich aanstonds de legitimistische kring van Londen. De notabiliteiten der partij van aktie onder de

Boerbonsgezinden omringden haar gelijk weleer. Men nam bezit van de herberg, welke weldra niet anders heette dan de "kazerne", zoo was zij opgevuld met officieren en krijgslustige edelen. Men organiseerde er feesten en maaltijden. De dronken op het regentschap, op de voorspoedige regeering van Hendrik den Vijfde wilden schier geen einde nemen. Men was opgetogen; men waande, hetgeen men vroeger gewaand had — dat het gedaan was met de Lodewijk-Filippijnsche regeering. Ontving men niet daaglijks rapporten uit alle deelen van Frankrijk, waarin de toestand van het "revolutionnair bewind" als troost- en hooploos, de kansen der "rechtspartij" daarentegen als schitterend geschilderd werden? In een dier rapporten kon men lezen, dat de staat van zaken zóó was, dat een *hardi coup de main* voldoende heeten mocht, om hem geheel ten voordeele van de "zaak der orde" te veranderen. De steller van dat rapport schetste de apathie als algemeen; den geest des legers als onzeker en weifelend; de legitimistische geestdrift der Zuidelijke provincieën en de oorlogzuchtige sympathieën der Vendée daarentegen als onbegrensd. Eén overwinning, meende hij, zal afvalligen doen ontstaan, en wanneer slechts één regiment overloopt, zullen andere het weldra volgen!

Evenals te Londen hechtten de ongeduldigen, waaronder natuurlijk in de eerste plaats de hertogin van Berry zelf, al te veel waarde aan deze eenzijdige mededeelingen. Men hechte er geloof aan, dewijl men er gaarne geloof aan hechte. De moeder van Hendrik den Vijfde had niet veel bemoediging noodig, om op den ingeslagen weg voort te gaan, en die haar met raad bijstonden en met daad wenschten bij te staan, waren de mannen niet om haar af te schrikken. De maarschalk de Bourmont, de ziel der militaire partij en de aangewezen leider van den

¹ Gabourd, *Histoire contemporaine*, I, blz. 434—435.

opstand; de heer de Saint-Priest, de minister van buitenlandse zaken aan het hof van Maria Karolina; de graaf de Kergolay, en meer anderen nog, hunkerden slechts naar het oogenblik, waarop het hun vergund zou zijn de vaan des opstands op den Gallieschen bodem te planten.

Eindelijk meende de "regentes" het oogenblik gekomen, om den beslissenden slag te slaan. Ten einde wapenen, leeftocht, ammunitie te verkrijgen, munt te slaan met het beeld van Hendrik den Vijfde, "koning van Frankrijk en Navarre,"¹ en in verdere behoeften te voorzien, had zij een groot deel harer goederen verpand en haar diamanten aan den man gebracht.

Niets kon haar meer weerhouden. Zelfs de ontdekking en mislukking van het komplot der Prouvaires-straat, in Februari 1832, openden haar de oogen niet. Zij had die half bakken beweging uit Massa gesteund en onderscheiden legitimisten, waaronder Chateaubriand², tot leden eener geheime regeering benoemd, trouwens zonder hun vergunning daartoe te vragen. De samenzwering had ten doel de gevangenneming der geheele koninklijke famielje op de

¹ Stukken van deze beschrijving komen nog voor, hoewel uiterst zelden. Zij werden destijds slechts voor een klein bedrag in omloop gebracht.

² *Mém.*, V, blz. 380 Hij schreef Maria-Karolina een langen brief, om haar voor de hem toegedachte eer minzaam te bedanken. Hij verzekerde zijner vorstin, dat hij haar zaak en die haars zoons met hart en ziel toegedaan was. Alleen achtte hij het oogenblik voor een gewapenden opstand nog niet gekomen. Hierin deelde hij de gevoelens der voorzichtigen als Berryer.

Men moet weten, dat de hoofden van het komplot der Prouvaires-straat van hun kant — trouwens eerst den 1ste Febr 's avonds — bij den schrijver der *Martyrs* gekomen waren, om hem te vragen, of hij zich aan de spits der beweging stellen wilde, en genegen was, met een raad van regentschap, de teugels der voorloopige regeering te voeren. Binnen twee uren moest hij een beslissing nemen! Chateaubriand weigerde wijselijk zich met Poncelets en Piégards in te laten. (*Mém.*, V, blz. 378—379).

Tuileries. Men bezat de sleutels van dat paleis; men wilde het van den kant van het Flora-paviljoen binnendringen. Maar door de onvoorzichtigheden der twee hoofden, Piégard en Poncelet — een passamentwerker en een schoenmaker — die wel wat al te openlijk ronselden en wapenen kochten, kwam de politie al zeer spoedig achter het komplot. In den avond van 2 Februari zaten de samenzweerdere *fröhlich zusammen* bij een kroeghouder der Prouvaires-straat, en *hatten einander so lieb*. Men dronk en klonk braaf ter eere der “nieuwe regeering”... Maar och! *es konnte nicht immer so bleiben*, en de binnendringende politieagenten hadden de feestvierenden spoedig “ingerukt.” Dit kleine drama eindigde korten tijd later op zeer onromantiesche wijze in de zittingzaal eener desbevoegde rechtbank. Deze veroordeelde zeven-en-twintig der deelhebbers tot verschillende straffen. De zwaarste was ballingschap. Tegen zes werd zij uitgesproken.

Gelijk gezegd, verhinderden deze akelige mislukking en de zoo welgemeende waarschuwingen der ware vrienden de hertogin niet haar roekeloze plannen ten uitvoer te leggen. Den 25ste April, te drie uur in den ochtend, scheepde zij zich met twaalf anderen in op de stoomboot *Carlo Alberto*¹, door den heer de Saint-Priest voor een tocht naar Barcelona en Gibraltar afgehuurd.

Men zette uit Livorno koers naar Marseille.

De opgegeven namen der passagiers — waaronder de graaf de Kergolay en zijn zoon, de Bourmont, de Sala (officieren der “koninklijke garde”), de Mesnard en anderen — waren natuurlijk even fiktief als de reis naar Barcelona zelf. Des ondanks was de Fransche overheid dadelijk volkomen op de hoogte van dezen tocht; zij droeg kennis van de ware namen der deelnemers en van hetgeen dezen in het schild voerden. De hertogin en haar onvoorzichtige raadgevers hadden hun plannen niet geheim kunnen

¹ Deze pakketboot voer tusschen Genua en Livorno.

houden. Hun ijdelheid vergde, dat zij die plannen aan de groote klok hingen. In Italië deelden zij hun voornemens aan onderscheiden ambassadeurs en konsuls van vreemde mogendheden mede. De Fransche gezant bij den paus wist van alles en telegrafeerde van alles. Zijn kollegaas te Napels en Weenen hielpen hem. Zij was een *secret de Polichinelle* — die geheime samenswering der hertogin. Deze omstandigheid maakte de onderneming dolzinniger dan ooit. Te vergeefs trachtte de hertog de Blacas, door Karel den Tiende daartoe naar Italië afgévaardigd, Maria Karolina te bewegen haar algemeen aangekondigden burgeroorlog tot later uit te stellen. Hij moest onverrichterzake weder aftrekken.

Den 28ste 's avonds ankerde de *Carlo Alberto* in de wateren van Marseille, na aan de verschillende door de Fransche regering uitgezonden kruisers te zijn ontsnapt. De ontscheping had in den nacht plaats. Men een bark aan wal geroeid, werd de hertogin, langs allerlei moeilijke paden, naar een huis nabij Marseille gebracht, waar zij in den ochtend doodaf aankwam. Zoo- dra zij weer tot krachten gekomen was, zond zij een boodschap naar het royalistiesche komité te Marseille om het te doen weten, dat zij in de nabijheid toefde en verlangend uitzag naar de toegezegde beweging binnen de stad. Den zelfden avond nog ontving zij een antwoord, waarin haar te kennen werd gegeven, dat Marseille daags daarna in opstand komen zou. Inderdaad hadden er den 30ste eenige legitimistiesche demonstratieën plaats, waaraan misschien vier duizend personen deelnamen. Men bezette een doeanenhuisje, nam eenige doeaniers gevangen, en deed hier en daar de driekleur door de witte vlag vervangen. Daarmee was echter alles gezegd. De aanval op den wachtpost in het paleis van justitie mislukte, dank zij der krachtige houding van luitenant Chazal, en kort daarop werden de voornaamste raddraaiers in hechtenis genomen. Als politie en gewapende macht kwamen opdagen, was de geheele "opstand" eigenlijk reeds afgelopen.

Toen de hertogin van Berry dezen licht te voorspellen afloop van zaken vernam, weigerde zij den haar gegeven raad op te volgen en Frankrijk te verlaten. Verblind en vol illusieën, gelijk altoos, zeide ze tot haar omgeving: "mijn heeren, er blijft ons tans de Vendée; gaan wij derwaarts." Twee dagen en twee nachten dwaalde zij door de bergen, ieder oogenblik vreezende in handen der allerwege speurende agenten te zullen geraken. Na eenigen tijd te hebben vertoefd op het buitenverblijf des heeren Bonrecueil, vertrok zij den 4de Mei 1832 naar het *far west* van Frankrijk. Met de grootste geheimzinnigheid, vermomd en in het bezit van een valsch paspoort, vervolgde Maria Karolina haar wonderlijken en avontuurlijken tocht langs Nîmes, Montpellier, Narbonne en Carcassonne. Wat men ook in die Napolitaansche prinses mocht afkeuren, haar moed en volharding dwingen ons bewondering af. Te Toulouse stelde een bekend koningsgezinde haar voor in een veilige schuilplaats betere tijden af te wachten. Zij weigerde. Terwijl de politie van Lodewijk Filips, door valsche berichten bedrogen, de *Carlo Alberto* deed aanhouden¹, in den waan, dat de hertogin zich weder aan boord bevond, repte deze zich naar de Vendée, welke — op haar bevel — den 24ste Mei een nutteloozen burgeroorlog moest beginnen. Eerst begaf zij zich naar het kasteel van Preuille, niet ver van Montaigu, daarna naar Mesliers, bij Nantes, een buitenverblijf des heeren de la Roche Saint-André; zij was als boer van Poitou verkleed en reisde onder den naam van Petit Pierre.

De legitimisten te Parijs hadden natuurlijk spoedig vernomen tot welke vruchtlooze uitersten Maria Karolina haar toevlucht genomen had. De voorzichtigen onder hen, hoewel tot hun

¹ Het schip had weder zee gekozen, zoodra men aan boord bespeurde, dat de beweging mislukt was; wegens avarij moest het evenwel te la Ciotat binnenloopen, en daar nam de overheid het in beslag.

spijt bespeurende, dat men hun raadgevingen in den wind geslagen had, gaven daarom de hoop niet op de prinses te elfdier ure tot andere gedachten over te halen.

Niet alleen zonden zij haar een lange memorie, waarin de werkelijke toestand, volgens hun inzicht, geschilderd, het voorbarige eener beweging in de Vendée aangewezen werd; zij zonden haar ook den reeds beroemden Berryer toe, die, na allerlei avonturen, te Mesliers met haar een bijeenkomst hield, en niet naliet haar alle dringende bezwaren op den hem eigenaardigen wegslependen toon te bepleiten ¹. Al zijn welsprekendheid stuitte hier af op den volhardenden wil der "regentes", welke er slechts in toestemde den opstand voor weinige dagen uit te stellen. De uitslag van dien opstand kon niet twijfelachtig wezen; afgescheiden van de omstandigheid, dat het oogenblik al bijster ongelukkig gekozen heeten mocht, was de geheele beweging slecht voorbereid, zóó slecht voorbereid, dat vele legitimisten weigerden hun degen beschikbaar te stellen voor een ter mislukking gedoemde onderneming. De regeeringstroepen van Lodewijk Filips hadden dan ook niet veel moeite den "opstand", welke zich tot weinig beteekende schermutselingen bepaalde, den kop in te drukken. De ernstigste botsing had plaats op het kasteel der Penissière (gemeente Bernadière). Vijf-en-veertig royalisten werden hier belegerd door tweehonderd man linietroepen. De verdedigers kwamen allen in

¹ Men leze de belangwekkende bijzonderheden van dezen tocht in het boek van generaal Dermoncourt: *La Vendée et Madame* (Parijs 1833; 2de verbeterde druk in 1834). Volgens Quérard (*Supercheries littéraires*) heeft Al. Dumas dit werk geschreven, gebruik makende van aantekeningen hem door Dermoncourt verschaft.

Berryer werd op de slaapkamer der hertogin gelaten. In dat vertrek stond niets dan een bed van wit hout, een stoel met strooien zetel, en een tafel belast en beladen met papieren. Aan den wand, bij het bed, hing een koppel pistolen.

de vlammen om, doordien zij weigerden zich over te geven, en de belegeraars het gebouw in brand staken. Binnen weinige dagen was alles afgelopen, en had de overheid slechts luttel vluchtelingen na te zetten, die in de bergen een waanzinnig geworden verzet trachtten te bestendigen.

Alvorens nog de ure sloeg, voor het "uitbreken der vijandelijkheden" bestemd, had de hertogin haar veilige schuilplaats te Mesliers verlaten, door het gebergte dwalende om de vervolgingen der agenten te ontkomen en, na de Junidagen, de grootste ontberingen trotseerende; beurtings te paard en te voet reizende; telkens van verblijf veranderende en nauwlijks te eten hebbende. Eindelijk vond zij in het huis van getrouwe vriendinnen te Nantes (rue Haute du château) een veilig toevluchtsoord, waar zij zich ongetwijfeld tot in het oneindige zou hebben kunnen schuil houden, indien niet het verraad der speurende Fransche politie te hulp gekomen ware. De verrader was die bekeerde Israëliet Deutz, welken wij te Rome door den Heiligen Vader hebben zien aanbevelen. Voor een groote som (men zegt, dat de heer Thiers hem een half mieljoen franken ter beschikking stelde) leverde hij zijn gebiedster aan haar vijanden over ¹.

De woning, waar zij haar intrek genomen had, werd op de aanwijzing van Deutz door de politie omsingeld. Zij vond haar prooi nochtans niet. Deze had zich in allerijl in een hok, achter den haard, verborgen. Zestien uren bracht zij zonder voedsel

¹ Deze had hem tot baron verheven! Hij heeft in een vlugschrift (*Arrestation de Madame*, Parijs, 1835) ontkend geld te hebben gekregen voor zijn verraad. Maar de meeste geschiedschijvers hechten geen geloof aan zijne beweringen. Het publiek bleef hem verachten, en ieder kent de snerpande kastijding, welke Viktor Hugo den *homme qui a livré une femme* in zijn *Chants du crépuscule* met prachtige vaerzen d'ced ondergaan. Het is bekend, dat Deutz, na veel geld te hebben verkwist, eindelijk in de diepste ellende gestorven is.

door in een bergplaats, waarin te nauwernood voor twee personen ruimte bestond, en waarin zij niettemin met drie anderen opgesloten zat. Nog zou zij wellicht aan haar vervolgers zijn ontsnapt, indien dezen niet vuur aangelegd hadden in den haard, waarachter zij verscholen lag. Na eerst ontzettend veel koude te hebben uitgestaan, werd weldra de hitte ondraaglijk. Drie malen vatte het kleed van Maria Karolina vuur, door aanraking met het gloeiende ijzeren beschot.

Eindelijk was de toestand zóó geworden, dat langer onthoud in het hok een onmogelijkheid mocht heeten. De hertogin gaf zich over en werd naar de gevangenis van het kasteel te Nantes overgebracht. Behalve op haar, had men de hand gelegd op verscheiden zakken met geld, door Maria Karolina geteekende proklamatiën, een geheime pers en papieren, wier inhoud, naar men wil, opzettelijk geheim werd gehouden.

Voor den ministerraad te Parijs die, dadelijk na ontvangst van het bericht der gevangenneming in Nantes, een buitengewone vergadering hield, leverde deze gebeurtenis een niet onbelangrijk vraagstuk ter beantwoording op. Wat moest men met de hertogin aanvangen? Moest men haar, gelijk de republikeinische pers betoogde, als Karolina Berry (in navolging van Louis Capet) terechtstellen, of moest haar lot daarentegen afhankelijk worden gesteld van een besluit der Kroon of der Volksvertegenwoordiging? Men hield zich aan het laatste, een beslissing, volkomen in overeenstemming met de eischen der billijkheid en des rechts. De gevangen "regentes" kon nooit worden beschouwd als een alledaagsche samenzweerster. Zij was en bleef de hertogin van Berry, een lid der famielje Boerbon, gelijk de regerende koning zulks was. Zonder zijn eigen waardigheid te krenken kon hij niet gedoogen, dat zijn nicht, als gewone misdadigster, op de bank der beschuldigten zetelde.

De ministerraad gaf last de hertogin van Berry over te bren-

gen naar het kasteel van Blaye in de Gironde, waar zij — hoewel van haar vrijheid beroofd — nochtans met al de haar toekomende eer moest worden bejegend.

Na een zereis van vijf dagen op een brik kwam zij ter plaatse harer bestemming aan. Het eerste gedeelte der voorspelling, welke haar gedaan werd toen zij met meer geestdrift dan waarheidszin uitriep: “ik zal regentes wezen of dood,” werd reeds bevestigd. “Mevrouw,” zeide men haar toen, “gij zult noch regentes wezen, noch sterven. Gij zult gevangen genomen worden en later gratie ontvangen.”

De eerste ernstige poging, om door kracht van wapenen den graaf van Chambord op den troon zijner vaderen te herstellen, bloedde aldus op ellendige wijze dood.

Zij zoude de laatste zijn.

De gevangenzetting der hertogin van Berry veroorzaakte, gelijk men gissen kan, in het legitimistiesche kamp een buitengewone ontroering, welke eerlang voor een drieste verontwaardiging plaats maakte. De woeligsten en ijverigsten in dat kamp begonnen te tieren over de dwingelandij van den tiran Lodewijk Filips, welke niet schroomde een vrouw van rang, gelijk de “regentes”, een heldin, het toonbeeld van alle deugden enz., op een oud kasteel gevangen te zetten.¹

¹ Onder de geschriften, die destijds over deze aangelegenheid verschenen, verdient dat van Chateaubriand in de eerste plaats te worden genoemd. Het was betiteld, *Mémoire sur la captivité de madame la duchesse de Berry* (Parijs, 1833) en maakte ontzagwekkenden opgang, vooral wegens de aan het slot voorkomende apostroof, waarin de auteur te kennen gaf dat, wat er ook gebeuren mocht, hij de hertogin van Berry zou blijven toeroepen: *Madame, votre fils est mon roi!* De overheid beschouwde dit als strafbaar en deed een vervolging tegen Chateaubriand instellen. De jury

Aanvankelijk hadden zij zich bepaald tot het grimmig vermelden van de luid verkondigde plannen der hevigste republikeinen, die niet ophielden de terechtstelling van "Karolina Berry" met steeds dringender klem te eischen. Maar toen de regeering en de meerderheid der Kamer, doof voor de beden en bedreigingen der oppositie, op den ingeslagen weg bleven voortgaan, om nl. de gevangene fatsoenlijk te behandelen, overeenkomstig haar rang — toen vatte de legitimistiesche pers weer moed, en eischte zij meer dan zij in het eerst schuchter had durven raden. Men begon te jammeren over het harde noodlot der hertogin, haar ontberingen in den kerker — op den zelfden zalvenden Jeremiaastoon, welken de hedendaagsche Ultramontaansche pers aanslaat, wanneer zij klaagliederen schrijft over "den grijzaart, die geboeid ligt in het Vatikaan." Wilde men de Veuillots van dien tijd gelooven, dan zou de hertogin van Berry binnen de vochtige, vensterlooze wanden eener staatsgevangenis het ellendigste bestaan hebben gevoerd, dat men zich denken kan. Sommigen hunner gingen zelfs zoo ver van te insinueren, dat de overheid er op uit was de "regentes" uit den weg te ruimen. Men verhaalde, dat zij vaak alle kenteekenen eener langsame vergiftiging verried. Het was bij deze gelegenheid, dat een der verdedigers van altaar en troon zich de bedreiging liet ontvallen: "een afgrijselijke verdenking baant zich sedert 48 uren een uitweg in de hoofdstad. De argwaan wordt grooter en begint luide te spreken. Reeds noemt men namen. . . . We hebben 't al

echter sprak hem vrij, hetgeen een waar Indianengehuil van vreugde in de Royalistiesche gelederen deed opgaan. Men nam de geïncrimineerde zinsnede tijdelijk tot devies; de "getrouwe" bladen kozen haar als opschrift voor hun legitimistiesch proza en de geestdriftsvolle dames deden de merkwaardige woorden op ringen en halskettingen griffelen. Kortom het was een waar "relletje"; als zoodanig evenwel bleef de vreugde slechts van zeer korten duur. De latere gebeurtenissen van Blaye waren niet geschikt de juichonen verder te voeden.

gezegd op den dag, dat Maria Karolina gevangen werd genomen: wee hem, die één enkel haar der kleindochter van Hendrik den Vierde durft aanraken! Die bedreiging herhalen wij tans als een laatste waarschuwing. Na het woord, komt de daad. Laat een noodlottige tijding ons hier treffen, en men zal niet meer vragen waar de koningsgezinden zijn. Een leven kan slechts betaald worden met een ander leven.”¹

De republikeinsche bladen verklaarden onderzoek te hebben gedaan naar den toestand der hertogin. Die liet, volgens hen, niets te wenschen over. Alleen was de prinses, zeiden zij, nu en dan wat misselijk, een natuurlijk gevolg van haar. . . . zwangerschap.

Men kan zich te nauwernood de woede der legitimisten voorstellen, toen de republikeinen deze voor hen verpletterende tijding, op zeer lakoniek toon, opdischten. Het was natuurlijk in hun oog alles logen en laster. Onderscheiden duels tusschen legitimisten en republikeinen waren het gevolg der van weerskanten hardnekkig volgehouden beweringen aangaande den toestand der gevangene.²

Ten einde de ontroering te doen bedaren, benoemde de regering een geneeskundige kommissie, bestaande uit de heeren Auvity en Orfila, om de hertogin van Berry op Blaye te gaan onderzoeken en verslag uit te brengen. Hun rapport viel ongunstig voor de legitimisten uit. Het konstateerde de zwangerschap op onherroepelijke wijze. Alsnu werden de kommissie en de regering hard gevallen. Men beschuldigde beiden, dat zij een komedie op het getouw hadden gezet, en dat er geen woord waar was in hun berichten. Het hielp niet of de “edele gevangene” zelf, die in het eerst het stilzwijgen bewaard had, eindelijk den 22ste Februari

¹ Gabourd, *Histoire contemporaine*, II, blz. 293.

² Het meest bekende was wel dat, hetwelk op 2 Februari 1833 tusschen de heeren Roux-Laborie en Armand Carrel plaats vond. Beiden werden toen gekwetst, laatstgenoemde zwaar.

tegenover generaal Bugeaud, tot een bekentenis van haar geheimen echt met den graaf van Lucchesi-Palli ¹ overging, welke bekentenis aanstonds door den *Moniteur* openbaar werd gemaakt — de onverzettelijken in het royalistiesche kamp bleven volhouden, dat dit alles leugen en bedrog was, en dat in het hart der regentes, kloppende alleen voor het vaderland en zijn roem, geen plaats over was voor een zwakheid. Graaf de Kergolay verklaarde, dat hij eerst aan de geboorte van een kind gelooven zou, als hij het zag. Hij zag het niet, maar moest er toch aan gelooven. Deze overdreven ijver maakte de gevangene van Blaye zeer verlegen en wrevelig. “Nu maken ze onnoodigervijze veel spektakel”, zeide zij, “en toen ik hen noodig had kwamen zij niet.” Nadat de hertogin den 7de een langen brief aan den burggraaf de Chateaubriand had

¹ Hij behoorde tot de prinsen van Campo-Franco en was kamerheer van den koning der beide Siciliën. Maria Karolina leerde hem te Massa kennen en werd dadelijk verliefd op hem. Vóór haar vertrek naar Frankrijk vond zij nog tijd en gelegenheid even met hem in het huwlijk te treden. Blijkens den brief aan Chateaubriand, welke in de volgende noot wordt aangehaald, had Maria Karolina hem een gewichtige missie opgedragen. Zij had het voornemen gekoesterd, om de regeering haars zoons door de vereeniging van België en Frankrijk in te wijden. Lucchesi-Palli werd door haar belast, met den “koning van Holland en den prins van Oranje” dienaangaande te onderhandelen. Hij droeg er — schrijft ze verder — veel toe bij, dat beiden de voorstellen goed opnamen (p). Toen Maria Karolina den troon van Hendrik den Vijfde ging veroveren, gaf zij aan de Bourmont bevel de onderhandelingen voort te zetten. Of deze het taamlijk waanzinnige bevel, ingegeven door de *“conviction que la seule manière d'être comprise des Français c'est de leur parler toujours le langage de l'honneur et de leur faire envisager la gloire”*, uitvoerde, is ons niet bekend (Chateaubriand, *Mém.*, V, blz. 517). Lucchesi-Palli stierf in 1864. Uit zijn echt met de hertogin van Berry zijn onderscheiden kinderen gesproten, die de *Almanach de Gotha* evenwel niet noemt.

geschreven, om hem met een zending naar Bohemen te belasten ¹, beviel zij in den nacht van 9 op 10 Mei van een dochter. Deze geboorte werd' natuurlijk op gebruikelijke wijze gekonstateerd. De regeering nam gelijke maatregelen als toen de graaf van Chambord ter wereld kwam, en het proces-verbaal maakte de namen der noodige getuigen openbaar.

¹ Het "hof" van Karel den Tiende had zich sedert eenigen tijd (Sept. 1832) te Hradschien (Praag) gevestigd. De oude koning toefde daar met zijn zoon, den hertog van Angoulême, en zijn kleinkinderen. Wat de hertogin van Angoulême betreft, die was veelal voor de baden te Karlsbad. Zij had om haar gezondheid Schotland moeten verlaten. Chateaubriand, dien Maria Karolina had willen *spreken* (de regeering wilde dit onderhoud niet toestaan), kreeg schriftlijken last van haar, om zich naar Bohemen te begeven en aan de famielje mededeeling te doen van haar huwelijk en verdere plannen. Hij kreeg 6000 frank reisgeld mee, en moest haar verslag uitbrengen van zijn bevinding. "Zeg aan Henri", schreef ze onder anderen, "dat ik sterker dan ooit op zijn beste pogingen reken, om zich meer en meer de bewondering en de liefde van de Franschen waardig te maken", en verder, in een P.S., volgens damesgewoonte langer dan de brief zelf, : "bestudeer het karakter van mijn zoon, zijn hoedanigheden, zijn neigingen, zelfs zijn gebreken; zeg aan den koning, aan de koningin, aan de hertogin van Angoulême, en aan mij zelf, wat er te veranderen, te verbeteren, te volmaken is". — "Door mijn betrekkingen met den keizer aller Russen weet ik, dat hij verschillende malen reeds voorstellen van een huwelijk tusschen mijn zoon en prinses Olga gunstig opgenomen heeft." Altoos vol illuzieën, die *Napolitaansche!* Terwijl zij dit schreef, zat zij nog steeds te Blaye gevangen! Maar ook vol trots en liefde voor haar kinderen! Schreef zij niet aan haar lasthebber om toch vooral te zorgen, dat de famielje haar bleef beschouwen als de *hertogin van Berry*; herinnerde zo niet aan het analoge geval van de moeder des konings van Sardiniën, die *princesse de Carignan* bleef, oudanks haar echt met den heer de Monlear; schreef zij niet ook, dat het haar speet niet dadelijk naar Praag te kunnen reizen (zij wist reeds van haar gratie), omdat zij eerst in Italië wilde uitrusten van haar avonturen, ten einde de "arme kinderen niet door haar veranderd gelaat te verschrikken"?

Toen de legitimisten eindelijk inzagen, dat hun dwaas misbaar niet hielp, stelden ze pogingen in het werk om hun heldin te doen ontvlieden, hetzij met of zonder hulp der regeering. De onderhandelingen, dienaangaande door den ijverigen Choulot met Lodewijk Filips aangeknoopt, konden tot geen gevolg leiden. Ze waren immers ook overbodig, want reeds korten tijd voor haar bevalling had Maria Karolina vernomen, dat zij van den koning gratie bekomen zou. De hertogin was inderdaad, na hetgeen er met haar was voorgevallen, onschadelijk geworden. Men kon gerust toegeven aan haar verlangen om naar Palermo, waar haar tweede gemaal toefde, te worden overgebracht. Toen zij voldoende hersteld heeten mocht, scheepte zij zich den 8ste Juni 1833 in op de *Agatha*, een korvet der koninklijke marine, welke haar naar Sicilië's hoofdstad vervoerde. Samen met graaf Lucchesi-Palli, die haar in een barkas kwam afhalen, stapte zij aan den vaderlandschen wal.

Toen dit geschiedde, had Chateaubriand zijn missie reeds volbracht. Hij was eenige dagen te Praag geweest, en bij zijn vertrek volkomen op de hoogte der Hradskiensche toestanden. Door de hertogin van Guiche hoorde hij, welke plannen men koesterde ten aanzien der opvoeding van Hendrik den Vijfde. Zij vertelde hem, dat er een triumviraat bestond tusschen den hertog de Blacas, baron de Damas en den kardinaal Latil, ten doel hebbende Hendrik op te leiden in hun (Jezuïetische) beginselen, ten einde alzoo hun invloed op de "aanstaande" regeering te verzekeren. Voor baron de Damas, dien de hertog de Rivière op zijn sterfbed aanbeval als gouverneur des hertogs van Bordeaux in zijn plaats, was Chateaubriand nooit geweest. Hij noemde hem een braaf officier — en met recht, want niet voor niet werd hij in 1823, na den Spaanschen veldtocht, tot minister van oorlog benoemd — maar *une congestion religieuse lui embarrassait le cerveau*.¹ Het fana-

¹ Chateaubriand, *Mem.*, VI, blz. 55.

tisme bedierf bij hem alles. Wat de diplomaat en geleerde de Blacas betreft, de burggraaf koesterde betere gedachten van hem. Hij was in zijn oog de "meest schrandere en gematigde der gansche bende" ¹. Hij had in elk geval vele gewichtige diensten bewezen. Het huwelijk van den hertog van Berry met Maria Karolina was zijn werk, en zoowel te Holyrood als te Hradschien mocht hij een der verstandigste raadgevers van Karel den Tiende heeten (we zagen dat vroeger reeds). Ongelukkigerwijze kraamde hij zijn eigen verdiensten op al te ruchtbare wijze uit; hij leed aan de Fransche ziekte: een verbazende ijdelheid. Chateaubriand onderhield zich met hem over de noodzaaklijkheid om den famieljeraad bijeen te roepen; de burggraaf wildé dan voor dezen raad zijn denkbeelden ontwikkelen. — "Z. M. heeft geen raad," zeide de Blacas pedantlijk; "hij heeft alleen mij, niemand anders dan mij." Van msgr. Latil — den inzalver van Karel den Tiende te Reims, den beschermer *quand même* der priesterheerschappij en den stelselmatigen wraker der nieuwe denkbeelden — kon niets goeds gezegd worden. Die man was, èn om zijn karakter èn om zijn antecedenten, steeds zeer impopulair geweest. Nooit zou men een prins als koning aannemen, die zulk een man tot opvoeder bij zich had gehad.

Chateaubriand sprak — overeenkomstig den wensch der hertogin van Berry — aangaande deze en andere zaken met den ouden koning Karel.

"Ik haalde," schrijft hij ², "de opvoeding van den prins aan, in het belang der toekomst. Maar in dit opzicht begreep men weinig van mijn denkbeelden. De godsdienst heeft uit Karel den Tiende een kluizenaar gemaakt; zijn gedachten rieken naar het

¹ Chateaubriand, *Mém.* VI, blz. 61. Nog zeide hij van hem: "hij heeft moed en eergevoel. Hij is niet zonder grootmoedigheid; hij is getrouw en verknocht".

² Ibidem, VI, blz. 38.

klooster. Ik waagde eenige woorden te zeggen over de bekwaamheid van den heer de Barande (den preceptor) en de onbekwaamheid des heeren de Damas. De koning zeide mij: “De heer de Barande is een knap man, maar hij heeft te veel te doen. Hij werd gekozen om den hertog van Bordeaux de wiskundige wetenschappen te doceeren, en hij doceert hem van alles: geschiedenis, aardrijkskunde, Latijn. Ik had abt Maccarthy¹ ontboden, om de werkzaamheden des heeren de Barande te deelen. Daar komt hij te sterven. Nu heb ik het oog op een anderen preceptor — hij zal spoedig aankomen.”

“Deze woorden deden mij sidderen, want de nieuwe preceptor kon klaarblijkelijk niemand anders wezen dan een Jezuiet, die den anderen (dooden) Jezuiet verving.... Toen ik van mijn verbazing bekomen was, zeide ik hem:

“Is de koning niet bevreesd voor den indruk, dien de benoeming maken moet van een preceptor, gekozen in de rangen van een berucht maar gelasterd genootschap?”

“Bah,” antwoordde de koning, “zaneken ze daarginder nog altoos over die *gevaarlijke* Jezuiten?”

In dit opzicht kon dus Chateaubriand geen beslissenden, noch bevredigenden invloed oefenen. Maar ook in ander opzicht droeg zijn bezoek geen vruchten. De koning liet zich taamlijk koel, zelfs scherp over zijn schoondochter uit. Hij verbond zich niet haar, na het geheime Italiaansche huwelijk, nog als een prinses van den bloede te erkennen. Eerst toen Chateaubriand hem toevoegde: “Welnu, Sire, zij zal 't ondanks u wezen — de gansche wereld zal haar blijven noemen de hertogin van Berry, de heldhaftige moeder van Hendrik den Vijfde,” zeide hij bedaarder en ietwat ironiesch:

¹ Maccarthy — van Schotsche afkomst — was een der beroemdste Fransche prekers uit het tijdvak der Restauratie. Sedert 1820 behoorde hij tot de Jezuiten. Na 1830 trok hij zich naar Annecy terug en overleed daar.

“Mijnheer de ambassadeur, dat mevrouw de hertogin van Berry naar Palermo ga; dat zij er echtlijk leve met den heer Lucchesi, voor het oog van een ieder. Dan zal men den kinderen zeggen, dat hun moeder gehuwd is, en zij kan hen komen omhelzen ¹.”

Dit was al hetgeen de burggraaf aanvankelijk verkrijgen kon. De brief voor de kinderen bestemd, en door hem meegebracht, mocht hij hun niet overhandigen. Wat de hertogin van Angoulême betreft, die hij te Karlsbad ging opzoeken om haar de met citroensap geschreven missive harer zuster te overhandigen, zij zeide wel, dat zij gaarne aan het daarin uitgedrukt verlangen, om Hendrik den Vijfde onder haar bijzondere bescherming te nemen, gevolg geven zou; maar de vraag was, of zij toen iets van haar verzekering meende, en dit betwijfelde de burggraaf met recht ten zeerste.

Gedurende het verblijf van dezen te Hradtschien had hij natuurlijk alle gelegenheid de twee kinderen der hertogin van Berry te zien en te spreken. Niet geheel zonder burggraaflijke pedanterie was Chateaubriands eerste begroeting van zijn “koning”. Zichier, hoe hij haar schetst ²:

“Zoodra was ik het vertrek des goeverneurs niet genaderd, of de deuren openden zich. Ik zag baron de Damas met zijn leerling; mevrouw de Gontaut met Mademoiselle (Hendriks zuster); de heeren de Barande, Lavilatte en eenige andere getrouwe dienaren; iedereen stond overeind. De jonge prins, ietwat schichtig, keek eerst mij van ter zijde aan en dan zijn goeverneur, alsof om hem te vragen, wat hij doen moest. . . . Mademoiselle glimlachte even met een bedeesd maar fier gelaat: zij scheen te willen afwachten, wat haar broeder wel doen zou. . . . Na de beide kinderen te hebben gegroet, ging ik op den wees af en zeide hem:

¹ Chateaubriand, *Mém.*, VI, blz. 33.

² Ibidem, *Mém.*, VI, blz. 32.

“Wil Hendrik de Vijfde mij toestaan mijn hulde aan zijn voeten neer te leggen? Wanneer hij zijn troon zal hebben beklommen, zal hij zich wellicht herinneren, dat ik de eer had tot zijn doorluchtige moeder te zeggen: *Madame, votre fils est mon roi*. Dus ben ik de eerste geweest, die Hendrik den Vijfde tot koning van Frankrijk heb uitgeroepen, en een Fransche jury heeft, door mij vrij te spreken, mijn afkondiging gehandhaafd¹.”

“Het kind was geheel verbluft, dat ik hem koning heette, en dat hij mij hoorde spreken van zijn moeder, waarover men tegenover hem het stilzwijgen bewaarde. Hij deinsde achteruit tot tusschen de beenen van baron de Damas, eenige woorden met klem, maar bijna zachtkens, uitsprekende. Ik zeide tot baron de Damas:

“Mijnheer de baron, mijn woorden schijnen den koning te verwonderen. Ik bespeur, dat hij niets weet van zijn moedige moeder en onwetend is van hetgeen zijn dienaren soms het geluk hebben te verrichten in het belang van het wettig koningschap”.

“De gouverneur antwoordde mij: “Men leert Monseigneur, wat getrouwe onderdanen, gelijk gij, mijnheer de burggraaf...””.

“Hij voltooide deze fraze niet, maar haastte zich te zeggen, dat het oogenblik der studie gekomen was. Hij noodigde mij uit om ten 4 uur de rijles te bezoeken.”

Diensvolgens woonde de gezant van Maria Karolina deze bij, en beschrijft haar eveneens vrij uitvoerig in zijn gedenkschriften². De jonge graaf van Chambord wordt ons daar voorgesteld als “goedgebouwd, slank en vlug, met blauwe oogen”.... “Zijn bewegingen zijn brusk; hij spreekt u met openhartigheid aan; hij is nieuwsgierig en vraagt veel; hij heeft niets van die pedanterie,

¹ Zie blz. 283. Het is onnoodig er op te wijzen, hoe zot en misplaatst deze geheele aanspraak tot een kind van 13 jaren heeten mag.

² Chateaubriand, *Mém.*, VI, blz. 44—45.

welke men hem in de bladen toedicht; 't is een jongen gelijk alle jongens op twaalfjarigen leeftijd."

... "Het kind is koen en volkomen bevallig met zijn witten broek, zijn buis, zijn kleine halskraag en zijn pet" ... "Na afoop der les, hield de jeugdige page-koning zijn paard stil, midden in de manège, plotsling zijn pet afnemende om mij te groeten, die samen met baron de Damas en eenige Franschen in de tribune zat; dan sprong hij op den grond, licht en bevallig gelijk de kleine Jehan de Saintré" ... "Ik maakte hem een kompliment, dat hij er te paard zoo goed uitzag. Maar hij antwoordde mij: "O! ge hebt van daag niets bizonders gezien. Ge hadt me moeten zien op mijn zwart paard. Het is een nijdig dier, een duivel gelijk. Het slaat en gooit mij op den grond. Ik klauter er weer op. We springen over de barrière. Een poosje geleden heeft het zich gestooten, en kreeg het een been *gros comme ça*."

De oude burggraaf dronk 's avonds thee in gezelschap der koninklijke famielje, na bij haar gedineerd te hebben; hij moest den kinderen toen veel verhalen van zijn reizen door Amerika en het Heilige Land. Daarna vroegen zij hem, of hij hen eens ondervragen wilde over de geschiedenis? Hij deed dat, en hun antwoorden waren doorgaans goed. Daar Mademoiselle gewaarschuwd had: "de zeventiende en achttiende eeuw moet u buiten spel laten; daar zijn wij nog niet aan begonnen", zeide hij haar: "welnu, wil Mademoiselle mij zeggen, wie er in 1001 over Frankrijk regeerde en wat er toen zoo al gebeurde"?

De kinderen gingen aan het zoeken. Hendrik zat met zijn handen in het haar, zijn zuster met de haren voor het gelaat, als om alle gedachten te koncentreeren. Eensklaps riep ze juichend en blozend uit: "Robert regeerde in 1001. Gregorius de Vijfde was paus, Bazilius de Derde, keizer van Byzantium." — "Ja", voegde Hendrik er haastig bij om zijn schade in te halen, "en Otto de Derde, keizer van Duitschland" ... "Wat is er,"

zeide de burggraaf ten slotte tot Hendrik den Vijfde, "in het jaar 1593 geschied?" — "Bah!", antwoordde de prins, "toen zwoer Hendrik de Vierde het kalvinisme af."

Zeker merkwaardig, deze repliek in den mond van het kind! Er gebeurden meer zaken in 1593, maar de afzwering van Hendrik den Vierde werd hem zeker meer in het bijzonder door den goeverneur de Damas in het geheugen geprent ¹.

Wil men Chateaubriand gelooven, dan had Hendrik een hekel aan den baron. Zijn gelaat, zijn manieren en zijn denkbeelden (*sic!*) stonden hem tegen. Hij werd vaak boos op hem. Na dergelijke driftigheden werd dan de prins gestraft. Men veroordeelde hem meestal om in bed te blijven. (!) Een abt Molineux kwam hem vervolgens de les lezen en hem met den duivel dreigen, maar niet altoos gelukte deze bangmakerij ². Pinksteren was op handen, toen Chateaubriand in Praag aankwam. Op Zaterdag avond had het examen in de geschiedenis plaats. Bij het naar bed gaan noodigde Hendrik den burggraaf uit, om den volgende Maandag op zijn *leçon d'histoire* te komen. Maar Zondag werd het kind zoozeer met pinksterplechtigheden geplaagd en van de eene kerk in de andere gesleurd, dat het Maandag vakantie moest houden, om zich weder eenigermate te herstellen.

Welk een opvoeding! Chateaubriand kon geen bijster gunstig rapport schrijven, toen hij, na zijn missie te hebben volbracht, begin Juni '33 te Parijs teruggekeerd was. Maar de hertogin was ook de vrouw niet, om naar zijn raadgevingen over de noodzaaklijkheid om haren Henri een meer vrijzinnige, een meer populaire opvoeding te geven, te luisteren. Wuft en zwak, bij

¹ Chateaubriand, *Mém.*, VI, blz. 51—52.

² *Ibidem*, VI, blz. 45—46. "Ce qu'il faudrait à M. le duc de Bordeaux", leest men daar, en de opmerking is volkomen juist, "serait une main légère qui le conduisit sans lui faire sentir le frein; un gouverneur qui fût plutôt son ami que son maître."

al haar voortvarendheid, kon zij in haar grillige energie tot geen stellig besluit geraken. Ook was haar antwoord op het verslag, dat de burggraaf haar in Juni gezonden had, dit: "dat zij hem in Augustus uitnoodigde naar Italië te reizen, ten einde haar verder met raad bij te staan." Hij had niet veel zin aan het verzoek gevolg te geven, te meer, daar hij overtuigd was, dat al zijn moeite en zorgen toch ijdel mochten heeten; dat men zijn raadgevingen in den wind zou slaan. Ondanks zijn jaren, gaf hij ten slotte toe, en ondernam den tocht naar Venetië, de plaats, welke de hertogin van Berry hem voor de samenkomst had aangewezen. De ontmoeting had evenwel den 18de September 1833 te Ferrara plaats. Van daar uit zou men dan gezamenlijk naar Praag trekken om er vóór den 29ste, den dag waarop Hendrik de Vijfde zijn meerderjarigheid bereikte, aan te komen. Niet alleen de Oostenrijksche regeering haalde een streep door deze combinatie, doordien zij der hertogin liet weten, dat zij niet verder reizen mocht dan Triëst¹, ook Karel de Tiende deed zulks,

¹ Dit geschiedde buiten eenigen twijfel op een wenk van de Tuileriën, gelijk de gouverneur van het Lombardiesch-Venetiaansch koninkrijk Chateaubriand zelf mededeelde: "Verbeeld u, mijnheer de burggraaf", zeide hij hem, "mijn orders betreffende mevrouw de hertogin van Berry waren van den 28ste Augustus. H. K. H. had mij doen weten, dat zij een paspoort had van latere dagteekening, alsook een brief van mijn keizer. Plotsling ontvang ik den 17de dezer maand (September), midden in den nacht een estafette, met een *dépêche* uit Weenen, d. d. 15 Sept., waarin mij gelast wordt de orders van 28 Augustus ten uitvoer te leggen en mevrouw de hertogin van Berry niet verder te laten gaan dan Udine of Triëst." Het was de heer de Saint-Priest, de zelfde die aan het hoofd stond der expeditie van den *Carlo Alberto* en gevangen genomen werd te la Ciotat (zie blz. 279, noot), doch met een kerkerstraf van slechts tien maanden vrijkwam; de zelfde ook, die later voor de hertogin bij de Oostenrijksche regeering in de bres sprong en van deze niet enkel opheffing van het interdict, maar ook de aanbieding van verblijfplaatsen

door Praag en Hradschien — kwazi uithoofde der heerschend cholera — vóór den 29ste in allerijl te verlaten.

Toen Chateaubriand, dien men met heel veel moeite (zegt hij zelf), overgehaald had alleen naar Bohemen te reizen ¹, te Praag

voor zijn gebiedster te Graz en te Brandeis, bij Praag, wist uit te lokken — het was de heer de Saint-Priest, zeg ik, die namens Maria Karolina den burggraaf allereerst deze onaangename tijding kwam overbrengen.

De moeder van Hendrik den Vijfde was verwoed. "Ik stelde haar voor", schrijft Chateaubriand nog (*Mém.*, VI, blz. 250), "om haar vermoed naar Praag te voeren en met ons tweeën Hendrik op te lichten. Het gold slechts de kwestie, waar wij onzen roof zouden deponeren. Italië was niet de geschikte plaats, wegens de zwakheid zijner vorsten. Aan de groote absolute monarchieën mocht men, om duizenderlei redenen, niet denken. Bleven over: Engeland en Nederland. Ik gaf de voorkeur aan Nederland, dewijl men er met een konstitutioneele regering een behendig koning vond.

"Wij verdaagden deze krasse maatregelen en kozen de wijste partij" (nl. om geduld te oefenen).

¹ *Mém.*, VI, blz. 229—232. De pogingen van mevrouw de hertogin, den heer de Saint-Priest, mej. Lebeschü en den heer Sala om hem over te halen, vinden daar breedvoerige mededeeling. Hij geloofde niet aan het welslagen zijner pogingen, en zeide het ronduit. Hij moest aan Karel den Tiende overbrengen en bij hem bepleiten den wensch van Maria Karolina, om op 29 September — volgens aller legitimisten verlangen — een stuk te doen opmaken, waarin gekonstateerd werden de meerderjarigheid en de rechten van Hendrik den Vijfde. Chateaubriand zeide, niet te gelooven dit ooit van Karel den Tiende te zullen verkrijgen. Maria Karolina dawde hem zachtkens de deur uit, hem niets anders zeggende dan dit: "vertrek, gij vermoogt alles!"

Ziehier den tekst der beide brieven, die de burggraaf bij zich droeg, toen hij naar Praag vertrok:

I.

VAN MARIA KAROLINA AAN KAREL DEN TIENDE.

Ferrara, 19 September 1833.

"Lieve vader,

"Sta mij toe, mij vertrouwtijk tot u te wenden op een oogenblik, dat zoo

aankwam (den 26ste) was het nest ledig. Hij trachtte inlichtingen te winnen betreffende dezen terugtocht, welke veel van een vlucht had, en aldra bleek hem de waarheid. Mevrouw de Gon-

belangrijk is voor de toekomst van Hendrik. Aangaande zulk een gewichtig onderwerp ben ik niet alleen met mij zelf te rade gegaan. Ik heb integendeel in de tegenwoordige moeilijke omstandigheden de mannen willen raadplegen, die getoond hadden de meeste toewijding en verknochtheid voor mij te koesteren. De heer de Chateaubriand staat natuurlijk aan hun spits.

"Hij heeft mij bevestigd, hetgeen ik reeds van elders wist, n. l. dit: dat de Fransche royalisten het onontbeerlijk achten op 29 September een oirkonde op te maken, waarbij de meerderjarigheid en de rechten van Hendrik worden gekonstateerd. Indien de loyale heer zich tans nog bij u bevindt, dan roep ik zijn getuigenis in. Ik weet, dat het overeenkomt met hetgeen ik hier beweet.

"De heer de Chateaubriand zal zijn denkbeelden over bedoelde oirkonde aan den koning ontvouwen. Hij zegt, naar mijn inzien te recht, dat men het best doet geen manifest uit te vaardigen en alleen te konstateeren de meerderjarigheid van Hendrik. Ik gis, dat gij u met deze zienswijze zult vereenigen. In het kort, lieve vader, ik laat het aan hem over om uw aandacht op dit gewichtige punt te vestigen en uw beslissing daaromtrent uit te lokken. Het boeit mij, naar ik u verzeker, meer door mijn eigen zaken. Hendriks belang, dat het belang van Frankrijk is, gaat voor het mijne. Ik meen hem het bewijs te hebben geleverd, dat ik mij voor hem in het gevaar wist te begeven, en dat geen enkel offer mij te zwaar was. Altoos zal hij in mij de zelfde vinden.*

"De heer de Montbel heeft mij, bij zijn aankomst, uw brief overhandigd. Ik heb die missive met levendige erkentlijkheid gelezen. Mijn innigst verlangen blijft immer, om u terug te zien en mijn kinderen weer te vinden. De heer de Montbel moet u geschreven hebben, dat ik alles deed, wat u vraagt. Ik hoop, dat u tevreden wezen zult over mijn bereidwilligheid om u te behagen, u mijn verknochtheid en genegenheid te bewijzen. Tans

* Mevrouw de hertogin van Berry heeft haar belofte, hier gedaan, al zeer slecht gehouden. Nooit heeft zij na 1833 weer van zich doen hooren. Haar politieke rol was sedert dat jaar dood. Tot nabij haar sterven toe, dat eerst in April van 1870 plaatsgreep, scheen zij uitsluitend te leven voor haar nieuwen gemaal Lucchesi-Palli. Deze ging haar in April 1864 voor.

taut bracht hem op de hoogte. ¹ Zij vertelde hem, dat vele legitimisten uit Frankrijk gekomen waren, om den 29ste hun "koning" te zien en hem, behalve de betuigingen hunner onderdanige verknochtheid, ook een prachtzwaard en gouden sporen te

koester ik slechts één wensch, naamlijk dezen: vóór 29 September te Praag te wezen. Hoewel mijn gezondheid veel te wenschen overlaat, hoop ik er toch te zijn. In elk geval zal de heer de Chateaubriand mij voorgaan. Ik verzoek den koning hem met welwillendheid te ontvangen en naar alles te luisteren, dat hij hem, namens mij, mee te deelen hebben zal. Geloof, lieve vader, aan al de gevoelens, enz. KAROLINA.

"P.S. *Padova*, 20 September. Mijn brief was af, toen men mij het bevel is komen mededeelen, dat ik de reis niet verder voort mag zetten. Mijn verbazing wordt slechts geëvenaard door mijn smart. Ik kan niet gelooven, dat een dergelijke last uitga van het hart des konings. Alleen mijn vijanden konden hem geven. Wat zal Frankrijk zeggen? En hoe zal Filips triomfeeren! Ik kan het vertrek van burggraaf de Chateaubriand slechts bespoedigen en hem opdragen aan den koning te *zeggen*, hetgeen mij tans te moeilijk vallen zou hem te *schrijven*."

II.

VAN MARIA KAROLINA AAN HENDRIK.

Padova, 20 September 1833.

"Ik stond, mijn lieve Henri, op het punt om naar Praag te vertrekken, en u te komen omhelzen, toen een onvoorziene hinderpaal mijn reis is komen storen.

"In mijn plaats zend ik den heer de Chateaubriand, ten einde over uw zaken en de mijnen te onderhandelen. Stel vertrouwen, mijn lieve vriend, in hetgeen hij u, namens mij, zeggen zal en geloof aan mijn innigste tederheid voor u. U en uw zuster omhelzende, verblijf ik

"uw u liefhebbende moeder en vriendin

"KAROLINA."

Het zeer karakteristieke opschrift van dit briefje luidde aldus: "*A sa Majesté Henri V, mon très cher fils, Prague.*"

¹ Chateaubriand, *Mém.*, VI, blz. 272—273.

brengeu, maar dat de meesten hunner aan de grenzen opgehouden werden, en dat slechts weinigen tot het "hof" van Karel hadden kunnen doordringen, als het reeds naar Boetschirad, op den weg naar Karlsbad, verhuisd was.

Voor Chateaubriand wat dit genoeg. Hij verstond deze taal voldoende. Reeds de eerste maal, toen hij te Praag toefde, had de hertog van Angoulême hem op wreveligen toon gezegd: ¹ "Dat men niet over mij spreke; zich niet met mij bemoeie. Ik ben niets Ik heb, tegen mijn zin, mijn abdikatie geteekend, om mijn vader te gehoorsamen. Maar ik zal mijn abdikatie nooit hernieuwen, nooit!"

Hij zou zijn abdikatie nooit hernieuwen, nooit! En hij voegde er bij: "Ik lieg nimmer!" Het is waar: hij loog nooit ².

Er bestond dus te Hradschien een soort van vijandschap tusschen de leden der famielje. Men wilde Hendrik wel iets gunnen, maar niet alle eer voor hem laten. Karel de Tiende en Lodewijk de Negentiende vonden het onaangenaam, dat die legitimisten van Frankrijk opzettelijk overkwamen voor Hendrik. Dat mocht niet. Vandaar de vlucht.

Wat Chateaubriand betreft, hij overhandigde Karel de akte, waarop de hertogin van Berry zoo aangedrongen had ³. De oude

¹ *Mém.*, VI, blz. 30.

² Toen later Berryer te Hradschien kwam, overhandigde de daufijn hem een stuk, waarin hij al zijn rechten als Lodewijk XIX handhaafde, ondanks de abdikatie van 1830 (Mirecourt, *Berryer*, blz. 59).

³ Deze akte was als volgt opgesteld:

"Nous, Henri Ve du nom, arrivé à l'âge où les lois du royaume fixent la majorité de l'héritier du trône, voulons que le premier acte de cette majorité soit une protestation solennelle contre l'usurpation de Louis-Philippe, duc d'Orléans. En conséquence, et de l'avis de notre conseil, nous avons fait le présent acte pour le maintien de nos droits et de ceux des Français. Donnè le trentième jour de Septembre de l'an de grâce mil huit cent trente trois." (Chateaubriand, *Mém.*, VI, blz. 271).

koning zeide hem, dat de graaf van Chambord haar teekenen zou. Meer niet. Het meerderjarigheidsfeest was bijster mager. De vroegere grieven echter bestonden daarna even onaangeroerd als weleer, en het hof bleef verdeeld in voorstanders van Karel, van Lodewijk en van Hendrik. Het eenige, wat Maria Karolina verkreeg, was haar kinderen te zien en te omhelzen¹. Maar de opvoedingstaktiek veranderde niet. Wel ging Hendrik uit de handen van Jezuiten in die van militairen, van een d'Hautpoul, van een Latour-Maubourg over, maar zij braken het werk hunner voorgangers niet af². De grondsteen was gelegd in Jezuitieschen geest. Hij bleef dat.

¹ Vergelijk blz. 291 en noot op blz. 295.

² Eerstgenoemde kon het niet, en laatstgenoemde wilde het niet. d'Hautpoul wilde wèl, maar de koninklijke famielje trad hem in den weg. Dat hij het oude pad wenschte te verlaten, blijkt uit den brief, die openbaar gemaakt werd, toen hij in plaats van de Damas het goeverneurschap bij Hendrik van Chambord ging waarnemen. In dien brief leest men o. a. deze merkwaardige woorden: "Ik aanvaard den post, in het idee om aan den jongen prins de opvoeding te geven van een man; om hem te onderhouden over zijn plichten, niet over zijn rechten; om hem bekend te maken met zijn tijd en den geest der beschaving."... "Ik geloof", voegde hij er bij, "dat ik hem zelf daardoor een dienst bewijzen zal, wanneer hij tot ballingschap gedoemd blijven mocht, en dat ik wellicht een laatsten dienst zal hebben bewezen aan mijn vaderland, zoo ik den hertog van Bordeaux — wanneer het noodlot, dat niemand voorspellen kan, cenmaal het legitimiteitsbeginsel in Frankrijk herstelt — op de hoogte breng van zijn geest en tegenwoordige behoeften" (*Nouvelle biographie générale* van Didot, art. HAUTPOUL). Indien d'Hautpoul zijn programma had kunnen volvoeren, wellicht zouden wij dan tegenwoordig een ander man te Frohsdorf kennen dan feitlijk het geval is. *Wellicht*, zeer zeker! Want wie kan zeggen, of de verdienstlijke generaal er in geslaagd zou zijn het Jezuiten-werk van het triumviraat weer af te breken. In elk geval had hij geen tijd een ernstige poging te doen, want weldra werd hij vervangen door den aartslegitimist Latour-Maubourg.

Ik heb de *Flegeljahre* van Hendrik den Vijfde het breedvoorigst behandeld, dewijl ze het meest belangwekkende deel zijner biografie uitmaken ¹, en nagenoeg — ten minste met die bijzonderheden — onbekend zijn. Welke levensbeschrijving van den pretendent men ook moge opslaan, nergens vindt men voldoende inlichtingen aangaande zijn jeugd en jongelingsjaren, veel, veel te veel daarentegen over zijn rijperen leeftijd. Ik zou een boekje kunnen noemen, dat zich het *air* geeft van volledigheid. Terwijl het de vroegste levensjaren van den prins in weinige bladzijden afdoet, wijdt het eenige vellen druks aan de eenvoudige herhaling der manifesten en brieven, die in den jongsten tijd, hetzij uit Frohsdorf, hetzij uit Luzern, of uit welke plaats dan ook, door Hendrik den Vijfde zijn verspreid. Dergelijke taktiek is gemakkelijik. Een pakje oude kranten en de schaar spelen daarin de hoofdrol.

¹ Het was James Mill — de eenmaal beroemde, later vergeten en tans op nieuw, naar aanleiding van den dood zijns zoons, John Stuart, te berde gebrachte geschiedschrijver en wijsgeer — die in zijn *Essay on education* de groote waarheid neerschreef: "*the early sequences to which we are accustomed form the primary habits, and the primary habits are the fundamental character of man.*" Zij, die het zoo belangrijke artikel van prof. van der Wijck over John Stuart (*Gids*: Oktober-nummer) gelezen hebben, weten hoe volkomen konsekwent James zijn theorie in toepassing bracht ten aanzien zijns zoons. Het verwondert mij wel, dat de hoogleeraar met geen enkel woord melding maakt van deze zinsnede nit de genoemde *Essay*. Zij is toch de sleutel tot het geheim van Stuart Mills karakter en methode, gelijk zij het raadsel oplost van Chambords beginselen en denktrant. In mijn eerstdaags verschijnende schets van Mill zal deze fout worden hersteld. Het spreekt trouwens van zelf, dat mijn biografie veel vollediger zal zijn, dan die des hoogleeraars. Hij behandelt hem meer uit het oogpunt des wijsgeers, en van het wijsgeerig standpunt gezien zal zeker mijn werk wat schraal toeschijnen, maar in ander opzicht bevat het veel meer dan het *Gids*-artikel.

Ik heb dien weg niet bewandeld, maar veel gegeven van hetgeen juist niet overal te lezen staat. Elders heb ik het nu volgende gedeelte slechts kunnen rezumeeren, aannemende, dat de bijzonderheden — vooral wat betreft de laatste jaren — van algemeene bekendheid zijn. Doch tegenover het publiek der *Mannen van beteekenis* bindt mij een andere verplichting dan tegenover de lezers van het *Handelsblad*, waarin deze studie — trouwens in sterk gewijzigden en veel korteren vorm — allereerst opneming vond, nl. de verplichting om volledig te zijn. De *Mannen van beteekenis* mogen niet altoos wezen een verzameling, die men leest, om weer te vergeten. Met sommigen mijner laatste biografieën heb ik altans iets meer blijvends bedoeld. Om blijvende waarde te hebben, moet iets evenwel op de hoogte zijn van den tijd, en dit zou geenszins het geval wezen met de levensbeschrijving — want zoo mag ik deze zeer uitvoerige schets wel heeten — van Hendrik den Vijfde, indien ik daaruit weglief de gebeurtenissen der laatste drie jaren. Op dit oogenblik staan ze ieder nog wel voor den geest, maar over eenigen tijd zal dat anders zijn, en dan mag men dit werkje niet teleurgesteld dichtslaan met de woorden: er staat niets in. Er moet alles in staan, tot aan den dag, waarop ik schrijf.

Hendrik volgde zijn grootvader naar diens verschillende woonplaatsen op Oostenrijksch grondgebied. In 1835 begaf Karel zich naar Kirchberg in de provincie Opper-Oostenrijk, ditmaal in werkelijkheid de cholera vliedende. Maar de vreeslijke ziekte reisde hem na, en trof hem op 6 November 1836 te Görz, aan de Oostenrijksch-Italiaansche grenzen, in welk stadje hij den 24ste Oktober te voren pas was aangekomen.

De dood van den ouden koning gaf aanleiding tot hernieuwde tweespalt in den boezem der famielje. Lodewijk de Negentiende

handhaafde zijn rechten, en de hovelingen verdeelden zich in voorstanders van hem en van Hendrik den Vijfde.

De legitimisten van Europa maakten zich niet ten onrechte ongerust over deze kibbelpartijen, welken niet juist geschikt waren het beginsel in eere te houden. Metternich wendde zijn beste pogingen aan, om een verzoening tot stand te brengen, die dan ook gelukten. De graaf van Chambord, gelijk hij allengs en meer en meer geheesten werd, had er geen belang bij zich op eklatante wijze van zijn oom te scheiden, te minder, daar de dagen van dezen toch niet eeuwig duren konden, en hij na Lodewijks dood van zelf alle rechten der Boerbons in zich vereenigde. Liever ging hij — ter voltooiing zijner opvoeding — groote reizen ondernemen. Gedeeltlijk in gezelschap zijner moeder, gedeeltlijk in dat zijner goeverneurs en dat der heeren Latour-Foissac en Levis, bezocht hij Hongarije, Zuid-Duitschland, de Italiaansche Staten, Rome, Napels en Lombardije. Bij de hoven van Modena, Parma, Toskane, Napels en bij den paus werden hij en de hertogin van Berry (tans gravin van Lucchesi-Palli) met vorstlijke eerbewijzen ontvangen. Een reusachtig legaat, hem door den hertog de Blacas (gest. 17 Nov. 1839) vermaakt, stelde hem trouwens in staat zijn rang naar behooren op te houden ¹.

Te Venetië ² nam hij les in de zeevaartkunde bij een voormalig

¹ In het werk *Männer der Zeit* wordt gezegd, dat de Blacas zijn geheele vermogen, ten bedrage van 80 (zegge tachtig) miljoen franken, aan den prins ten geschenke gaf. Dit kan onmogelijk juist zijn. Immers had de Blacas drie zoons, die hij niet kon onterven. De waarheid is, dat het geheele vermogen geschat werd op ruim elf miljoen franken. Twee daarvan, die de Blacas van Lodewijk den Achttiende had ontvangen, legateerde hij aan Hendrik den Vijfde; de anderen liet hij zijn kinderen na. (Vergelijk: Laboulaye, *Notice hist. sur M. le duc de Blacas*. Parijs, 1840.)

² In latere jaren had hier de hertogin van Berry een paleis op het *Canale grande*, nl. het *palazzo Cavalli*, welbekend aan alle Veneti-

officier der Fransche marine. Met hem bezocht hij de havens van Istrië. In 1841 te Kirchberg teruggekeerd, had hij den 28ste. Juli het ongeluk bij een toer te paard uit den zadel te vallen en zijn linker heupbeen te breken. Wel werden dadelijk de bekwaamste professoren uit Parijs en Weenen ontboden om den prins bij te staan, maar al hun wetenschap kon niet beletten dat, na de langsame genezing, het eene been korter bleef dan het andere ¹.

Nauwlijks was hij eenigermate hersteld, of hij hervatte zijn tochten, ditmaal koers zettende naar het Noorden.

De Fransche regeering sloeg de bewegingen van den pretendent niet zonder eenigen argwaan gade. Guizot, de minister-president,

anen, als zijnde het huis geweest van den beroemden Alessandro Pepoli. Zij toefde daar gewoonlijk 's winters in gezelschap van Lucchessi-Palli en haar kinderen, waaronder de graaf van Chambord. Om die reden werd het huis meestal *palazzo Chambord* gedoopt. Het werd in 1866 door de famielje verkocht, omdat zij niet verkoos het te zien tooien met de Italiaansche vlag. Een vrij kinderachtige opvatting!

¹ De anekdote van prof. Dumreicher, door het *Nieuws van den Dag* den 11de November '73 meegedeeld, heeft natuurlijk geen waarde. Zij is daardoor reeds apokrief, dewijl gezegd wordt, dat het ongeluk in 1833 den prins overkwam, terwijl de famielje vluchtte voor de naderende legitimisten. Verschillende bronnen laten evenwel over de ware dagteekening van het ongeval geen den minsten twijfel bestaan. Vergelijk o. a. Vapereau, *Dictionnaire des contemporains*, in voce: CHAMBORD: "*pendant une promenade à cheval aux environs de Kirchberg, il eut, à la suite d'une chute malheureuse la cuisse gauche fracturée dans sa partie supérieure (28 juillet 1841)*". — Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 46 (Zie noot op blz. 306). — Gabourd, *Histoire contemporaine*, IV, blz. 529. Uit laatstgenoemde bron blijkt, dat het ongeluk den graaf overkwam op een tochtje van Kirchberg naar Schrems; zijn paard struikelde en viel op hem. In het eerst koesterde men levendige ongerustheid over den afloop. Maar reeds op 27 Augustus konden de heelmeeesters de verzekering geven, dat genezing volgen zou. In Januari 1842 moest Hendrik evenwel nog krukken bezigen.

schreef aan de Bussièrre ¹, vertegenwoordiger van Frankrijk te Dresden, dat het kabinet er niet aan dacht om op 's prinszen gangen een geregeld en onaangenaam toezicht te houden, maar hij voegde er bij: "het zou (toch) onvoorzichtig zijn om niet in te zien, welke partij kwaadwillige faktieën zouden kunnen trekken van die gangen, door onze buitenlandsche aangelegenheden verkeerd voor te stellen; de vertegenwoordigers des konings bij de vreemde mogendheden in een lastige positie te brengen, en tusschen die mogendheden en de onze, verwikkelingen in het leven te roepen, die de goede betrekkingen zouden kunnen verstoren. Dezen zouden de gevolgen wezen van het permanent, of zelfs van het slechts langdurig verblijf des hertogs van Bordeaux in een plaats, waar een Fransche legatie aanwezig is..." Dit was de geest der verklaringen, die 's konings ambassadeur te Weenen aan prins Metternich moest overbrengen, toen de hertog van Bordeaux na zijn noodlottig ongeval daar aankwam ². Prins Metternich antwoordde, dat de kwestie ook hem geheel zóó voorkwam, en dat de hertog van Bordeaux, die weer was ingestort, Weenen zou verlaten, zoodra hij de reis maken kon. Zoo geschiedde het ook.

De houding van het Oostenrijksche kabinet en die van de hoven te Dresden en Berlijn ³ stelde Guizot eenigermate gerust,

¹ Guizot, *Mém. pour servir à l'histoire de mon temps*, VIII, blz. 46.

² *Ibidem*, VIII, blz. 47.

³ De koning van Saksen ontving hem als een prins, geenszins als een soeverein of *would be* soeverein. De graaf van Chambord woonde een hofkoncert bij, waartoe geen enkel lid van het diplomatieke lichaam genoodigd was. In het geheel toefde hij slechts een week in Saksens hoofdstad, zonder der Fransche regeering aanleiding te hebben gegeven tot eenige klacht of opmerking.

Te Potsdam nam het Pruissiesche hof de zelfde gerezerveerde houding in acht, hetgeen de Fransche regeering te aangenamer was, dewijl men haar schrikbeelden had gemaakt van de betrekkingen tusschen den prins en het Pruissiesche goevernement. Men vertelde haar o. a. dat hij een officieele uit-

maar het aangekondigde plan van den prins om Engeland een bezoek te brengen ¹, wekte opnieuw zijn wantrouwen op. Inderdaad gold het hier iets gansch anders dan onbeteekenende plichtplegingen en beleefdheidsbezoeken. Hendrik de Vijfde ging naar Londen met het bepaalde voornemen om er een groote manifestatie op het getouw te zetten, en zich te "pozeeren" als pretendent.

"Na rijp beraad", schreef hij den 30ste September 1843 aan

noodiging had gekregen, om tegenwoordig te zijn bij de groote wapenschouwing ter eere van keizer Nikolaas. Dit was geheel uit de lucht gegrepen, gelijk de Pruisische gezant te Parijs (von Arnim) gemachtigd werd te verzekeren, en gelijk 's konings vertrouwde en vriend v. Humboldt in een partikulieren brief aan Guizot (*Mém.*, VIII, blz. 49 vv.) schreef. De prins kwam eerst te Berlijn aan, toen keizer Nikolaas reeds vertrokken was. Hij werd te Potsdam als gewoon sterveling ontvangen. Ook daar toefde hij slechts weinige dagen in het *British Hôtel*. "Le duc de Bordeaux," schreef von Humboldt, "a été traité d'après le rang qu'il occupe par sa naissance et selon les usages admis dans une cour dans laquelle on reçoit tant de princes étrangers. Il a assisté, au *Palais de marbre*, près Sans-Souci, à un bal que le roi a donné en l'honneur de deux de ses très-jeunes nièces de Schwerin et des Pays-Bas. Certes, la politique n'a été pour rien dans des rapports de politesse et de courtoisie"... "je ne crois pas trop m'avancer en vous disant que la visite aurait été déclinée si l'oncle du jeune prince (M. le duc d'Angoulême) avait cessé de vivre, et si le neveu, gagnant d'importance aux yeux d'un parti, eût été considéré comme un prétendant". Guizot was zeer tevreden over deze laatste woorden: "Il n'y a point de paroles meilleures", schreef hij te rug (*Mém.*, VIII, blz. 53), "que celles que vous voulez m'adresser."

¹ Dit plan koesterde de hertog van Bordeaux reeds in 1841, gelijk blijkt uit een brief van den Franschen gezant te Weenen (graaf de Saint-Aulaire) aan zijn regeering, dd. 7 November 1841 (Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 45) "dès le 7 Novembre 1841, le comte de Sainte-Aulaire alors ambassadeur à Vienne, m'informa que M. le duc de Bordeaux proposait de faire un voyage en Angleterre. La chute de cheval que le prince fit à Kirchberg et le grave accident qu'elle amena firent ajourner ce projet."

Chateaubriand, ¹ "heb ik het besluit genomen, om naar Engeland te gaan. Zonder twijfel kan men bezwaren tegen deze reis te berde te brengen, vooral in den tegenwoordigen tijd. Maar het komt mij voor, dat ik er in de allereerste plaats aan denken moet, om mij nader in betrekking te stellen met de mannen, die mij het best kunnen steunen met hun raad en hun invloed."

Guizot wist dan ook de Engelsche reis naar waarde te schatten. "Het was duidelijk," teekent hij in zijn gedenkschriften aan ², "dat er te Londen iets geheel anders plaats grijpen zou dan te Berlijn. De ijverigste legitimisten stelden zich in Frankrijk aan het hoofd der beweging, en sleepten de meer gematigden, de invloedrijksten, mee." De reis werd het onderwerp eener beraadslaging in den ministerraad, zoodra gebleken was dat de zaak ernstige gevolgen hebben kon, en den 6de November schreef zijn president aan graaf Rohan-Chabot, zaakgelastigde te Londen (bij afwezigheid van Saint-Aulaire): ³ "Indien de hertog van Bordeaux eenvoudig een gebannen en ongelukkig prins ware, die zonder doel of staatkundig resultaat reisde, zouden wij het zeer natuurlijk en voegzaam achten, wanneer men aan zijn ongeluk en aan zijn rang alle bewijzen van eerbied schonk. We zouden er dan over zwijgen en er onze aandacht niet aan wijden. Maar zóó staan de zaken in lange na niet. Dat de hertog van Bordeaux het wensche of niet, dat de beweging van hem uitga, van zijn vertrouwlijke raadgevers, of van zijn voorstanders in Frankrijk — hij is en blijft buiten eenigen twijfel een pretendent, die partijpolitiek voert of wil voeren. Wat is meer beteekenend dan die algemeene afspraak, welke om hem heen moet vereenigen alle hoofden der partij, groot en klein, oud en jong, afgevaardigden, aristo-

¹ *Le comte de Chambord: Correspondance* (1841—1859), blz. 15.

² VIII, blz. 56.

³ Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 57.

kraten en dagbladschrijvers! Niet alleen hebben zij afspraak gemaakt, maar zij verkondigen het luide; zij zeggen het met groot misbaar in hun organen; zij exploiteeren 's prinsens tocht dag voor dag. Alle ochtenden roepen zij uit: "Hendrik de Vijfde is onze koning!"... We kunnen dit alles niet door de vingers zien. Het is onze plicht er notitie van te nemen."

Lord Aberdeen — toen minister van buitenlandsche zaken in het kabinet van Robert Peel — had de meest geruststellende verklaringen afgelegd. Hij voor zich zelf zag er geen bezwaar in, dat koningin Viktoria den graaf van Chambord ontving. Trouwens even *strictly private* als de hoven van Berlijn en Dresden zulks hadden gedaan ¹; hij meende, dat men aan den kleinzoon van Karel den Tiende niet weigeren mocht een eer, die zelfs aan een "avonturier" gelijk Espartero werd toegestaan. ² Maar, zeide hij, indien de Fransche regeering zelfs bezwaar maakt tegen de audiëntie onder genoemde omstandigheden, dan zal zij niet plaats hebben.

Guizot *maakte*, namens zijn goevernement, bezwaar. "Wat zal er gebeuren", schreef hij aan Rohan-Chabot, ³ "wanneer de koningin van Engeland den hertog van Bordeaux ontvangt, zelfs

¹ Lord Aberdeen was meer bevreesd voor een gelijktijdig aanwezig zijn te Londen van den graaf van Chambord en van den hertog en de hertogin van Nemours, die een bezoek kwamen brengen bij koningin Viktoria. Ook deze gaf te kennen, dat het haar onaangenaam wezen zou Hendrik te zien, terwijl de vizite der Orleansen aanstaande was. Lord Aberdeen deed dit den hertog de Levis weten, toen ter tijd 's prinsens vertrouwde vriend en raadman.

Levis antwoordde zeer voorkomend, dat niets meer streed met het verlangen van den graaf of met den wensch zijner raadslieden, dan een in het leven roepen van moeilijkheden. Gedurende zijn geheele verblijf zou Hendrik zich tot gedragslijn stellen de minste eischen der Britsche regeering na te komen (Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 54—55).

² Guizot, *Mém.*, VIII, bladz. 55.

³ Ibidem, VIII, blz. 58.

ook maar *strictly private*? Dit: de legitimisten zullen die audiëntie exploiteeren, haar een verkeerde uitlegging geven in hun brieven, gesprekken en dagbladen. Ondanks alle ophelderingen, alle terechtwijzingen zal dan hun tweeledig doel bereikt wezen. In het buitenland zullen zij zich voor invloedrijk uitgegeven; in het binnenland de hartstochten hunner partij gestreeld, haar verwachtingen aangewakkerd hebben. Voor het oogenblik is dit alles, wat zij begeeren en hopen. Maar 't is niettemin een groot kwaad.

“Wanneer integendeel de koningin den hertog van Bordeaux in het geheel niet ziet, dan wordt daardoor reeds elk kwaad verhoed; dan lijden de partij-kuiperijen binnen- en buitenslands schipbreuk; dan is haar geheele spektakel ijdel en die geheele tentoonstelling van bedrieglijkheden mislukt. En dit resultaat, uitstekend op zich zelf en voor ons, zal even uitmuntend zijn voor de betrekkingen tusschen de beide landen. Men zal daarin een schitterend bewijs zien der oprechte vriendschap van de koningin voor onze koninklijke famielje, van de Britsche regeering voor de onze, van Engeland voor Frankrijk.”

Deze taal verwonderde lord Aberdeen zeer. “Zeg aan Guizot,” deelde hij Rohan-Chabot mede, “dat ik hem in deze aangelegenheid niet herken; zijn politiek is die van Metternich.”¹

Maar Guizot triomfeerde. “Nauwlijks”, teekent hij aan in zijn gedenkschriften,² “nauwlijks was de hertog van Bordeaux te Londen aangekomen, of het politiek karakter van zijn verblijf kwam op ruchtbare wijze aan den dag. De partijorganen in Engeland en Frankrijk weerklonken van den grooten toeloop rondom hem en van de aanspraak, die de hertog de Fitz-James den 29ste November hield. Daarin noemde deze den prins *zijn koning*, uit naam der drie honderd Fransche bezoekers, die in het huis, het-

¹ Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 60.

² *Ibid.*, VIII, blz. 62.

welk hij in Belgrave-Square bewoonde, vereenigd waren. Kreten van "*Leve Hendrik de Vijfde!*" volgden op de redevoering, en de prins hield achtereenvolgens onderscheiden audientieën, om de nieuw aangekomenen uit Frankrijk te ontvangen."

Hoewel de "demonstranten" van Belgrave-Square grotendeels tot de *fine fleur* der edelen behoorden, zoo waren er ook enkele vertegenwoordigers der middelklasse en der lagere maatschappelijke rangen tusschen geslopen. Het waren niet alleen Ferronays, Fitz-James, Blin de Bourdons, de Valmys, die de salons van Hendrik den Vijfde met hun tegenwoordigheid en hun toespraken vereerden ¹. Niettemin kregen zij het leeuwen-aandeel der "koninklijke" dankbetuigingen. De manifestatie van Belgrave-Square was een zuiver legitimistische. De *roi quand même* heerschte daar, en La Rochejacquelein was er niet op zijn plaats. Men luisterde met geen welgevallen naar hem, toen hij over het moderne koningschap met zijn verplichtingen jegens het volk ging spreken.

Maar overigens had Hendrik wel satisfaktie van zijn Engelsch tochtje, een satisfaktie, die dan ook duidelijk in zijn openbaar gemaakte brieven doorstraalt ². De Fransche regeering verkeerde, gedurende zijn tegenwoordigheid te Londen, in angstige spanning. Zelfs vroeg de gezant Saint-Aulaire aan lord Aberdeen, of hij

¹ Het getal pelgrims naar Londen bedroeg eenige duizenden. Met behulp van openbare inschrijvingen — nieuw middel om spektakel te maken — bracht men boeren en werklieden over het Kanaal. Het spreekt van zelf, dat de edele graaf hun allen niet de hand drukken kon, en dat betrekkelijk slechts weinigen — voor velen — hun opwachting bij den "heer en meester" konden maken.

² "Mijn tegenstanders," schrijft hij o. a. op 19 Febr. 1844 aan graaf de Villele, "hebben zich om den tuin laten leiden door hun bezorgheid, welke hen buiten staat stelde in te zien, dat zij, door zooveel misbaar te maken over een sinpele reis, zelf en voor de geheele wereld het gewicht mijner toekomst verkondigen" (*Correspondance*, blz. 21).

geen middel bezat om demonstratieën als deze te onderdrukken ¹. Te recht deed de Britsche minister opmerken ², dat — hoewel hij het “schandaal als misdadig en onzinnig” afkeurde — hij er nochtans bezwaar in moest zien geweld te bezigen. “De minste onregelmatigheid, elke daad van geweld” — schreef hij — “welke men het Britsche kabinet ten laste mocht kunnen leggen, zou aanstonds door zijn tegenstanders worden te baat genomen. De zaak van den hertog van Bordeaux zou populair worden in de rangen der oppositie, en men zou hem een partij in Engeland bezorgen.”

Lord Aberdeen bepaalde er zich dan ook toe den graaf van Bristol naar Belgrave-Square af te vaardigen, die een samenkomst had met den hertog de Levis, bij afwezigheid van Chateaubriand, met wien hij liever te doen wilde hebben, als zijnde hij goed met hem bekend. De graaf van Bristol kwam Levis, namens de regering van H. M. mededeelen, dat deze de manifestatie met leedwezen had gezien, en er zeer op aandrang, dat ze niet andermaal plaats greep. De hertog de Levis verklaarde, namens den “koning”, dat het dezen zeer spijten zou, indien hij der koningin onaangenaam was. Hij moest bekennen, dat de titel van koning, welken de hertog de Fitz-James hem gegeven had, een *circonstance regrettable* was, en de Levis verzekerde dat zij hem erg hinderlijk was geweest. Wanneer hij zijn afkeuring niet te kennen had gegeven, dan geschiedde zulks, dewijl hij de vrienden niet bedroeven wilde. Maar oprechtelijk verklaarde hij, dat het nooit zijn voornemen was een anderen titel te voeren dan dien van graaf van Chambord, noch ook iemand aan te moedigen hem een anderen titel te geven. Hij zou, naar aanleiding van het gebeurde, zijn Iersche reis nu opgeven en zich bepalen tot eenige

¹ Guizot, *Mém.*, VIII, blz. 63.

² *Ibidem.*

toertjes in de provincieën, daardoor zijn geheelen zegetocht door Albion belangrijk inkrimpende.

Aldus geschiedde het. De prins bezocht eenige der groote steden en keerde weldra naar Londen te rug. Maar zoo het verdere oponthoud van Hendrik den Vijfde op Britschen bodem geen aanleiding gaf tot diplomatiek geschrijf, de manifestatie van Belgrave-Square was nog niet aan het einde van haar geschiedenis. Zij werd in Frankrijk zelf weer opgewarmd, hoewel de regeering met opzet daarover in de troonrede van 1844 gezwegen had. Maar zij had, door haar verkeerde inmenging, haar eigen zaak bedorven en van den kant harer vrienden een grooter ontroering teweeggebracht dan die der legitimisten zelf. De vurige vrienden van Lodewijk Filips vervielen in de zelfde fout. De pairs laschten in hun adres van antwoord een zinsnede in, waarbij gezegd werd, dat men — “hoewel de ijdele demonstratieën der overwonnen partijen minachtende” — nochtans het oog gevestigd moest houden op die misdadige kuiperijen (*manoeuvres criminelles*).

In de Kamer der afgevaardigden had er naar aanleiding dezer zaak een allerhevigst debat plaats, waarin alle hartstochten, alle partijwoede van weleer ruimte vonden om zich op nieuw een uitweg te banen. De legitimisten verdedigden zich met hand en tand tegen het adres van antwoord, waarin deze bittere zinsnede voorkwam: *la conscience publique flétrit de coupables manifestations*. Het was kras dat *flétrit!*¹ Larochejacquelein betoogde

¹ De heer Saint-Marc Girardin, verslaggever der commissie voor het adres van antwoord op de troonrede, was de steller van dat adres, maar de zinsnede: *la conscience publique*, enz. werd daarin gelascht op voorstel van twee afgevaardigden der oppositie, de Bethmont en Ducos. Aanvankelijk stond er: *manoeuvres*, evenals bij het adres der pairs. Het was de heer Hébert, die op het onvoegsame van dat woord wees, als in zich sluitende het denkbeeld van misdrijf of misdaad. Hij was het, die de woorden *coupables manoeuvres* deed vervangen door dezen: *coupables manifestations*.

in een vlamme redevoering, dat de wet van 1830 wel verbood den burgeroorlog, het stelselmatig verzet tegen de bestaande orde van zaken, maar dat zij niet verbood de liefde tot den "wettigen" vorst, niet onderdrukte, niet kon onderdrukken: herinneringen en verwachtingen. Maar noch Larochejacquelein, noch Berryer — die zich trouwens bij dit debat niet in zijn volle welsprekendheid deed gelden — vermocht uit het adres het *brandmerk* te lichten, dat hun en hunnen vrienden was toebedeeld ¹.

Zoodra met verpletterende meerderheid het adres van antwoord was aangenomen, dienden vijf legitimistiesche afgevaardigden ²,

Toen bleef *flétrit* over, dat ook veel te sterk heeten mocht. De konamisie vond dat ook, en zelfs Guizot was voor een wijziging, die eerstgenoemde voorstelde in het woord *réprouver*. Maar toen de oppositie zooveel spektakel begon te maken, zag zich de regeering gedwongen om — tegen haar zin — voor het behoud van *flétrit* zich uit te laten, daar de heer Jacqueminot, namens de ministeriele partij, dreigde de handhaving der uitdrukking te zullen eischen, zoo het kabinet haar mocht laten vallen.

¹ Voor Guizot bood deze dag een zwaren strijd, wellicht den zwaarste zijner politieke loopbaan. Men moet de meesterlijk gepeude bladzijden over de aangelegenheid in de *Gedenkschriften* (VIII, blz. 67-70) lezen. Één aanhaling: "Des passions longtemps ennemies entre elles, les passions révolutionnaires, les passions bonapartistes et les passions légitimistes, s'unissaient pour exhaler ensemble contre moi leurs colères anciennes ou récentes. . . Je fus assez heureux pour soutenir sans trouble ni lassitude ce brutal assaut. . . Je me donnai le plaisir de dire: "On peut entasser tant qu'on voudra les colères, les injures, les calomnies; on ne les élèvera jamais au-dessus de mon dédain." "

² Het waren Berryer, Blin de Bourdon, de Larey, de Larochejacquelein en de Valmy. (De Preigne, die wèl te Londen geweest was, maar, zeide hij, voor zaken, en die beweerde den pretendent enkel bij toeval te hebben ontmoet, nam zijn ontslag niet; ik laat hem ook buiten rekening). Van de vijf genoemden zijn Berryer en Larochejacquelein het meest bekend. Blin de Bourdon heeft een zeer ondergeschikte rol gespeeld. De Valmy (in 1868 gestorven) is beter bekend onder den naam van Kel-

die naar Londen ter bedevaart waren gegaan, hun ontslag in ¹. Maar hun kiezers vaardigden hen op nieuw naar de Kamer af, een omstandigheid, die Hendrik den Vijfde gelegenheid gaf den martelaren zijner zaak een cierlijken brief van gelukwensching te schrijven. "Het zou mij", dus lezen wij daar, "bijster hebben gespeten, indien het bezoek, dat gij mij te Londen hebt gebracht, Frankrijk had moeten berooven van zulke goede verdedigers zijner belangen. Ik ben gelukkig en dankbaar, dat de kiezers van de steden Marseille, Toulouse, Montpellier, Doullens en Ploërmel, korte metten hebben gemaakt met de lasteringen, die men aangaande mijn Engelsche reis en uw tegenwoordigheid te Londen, ingang trachtte te doen vinden. Al diegenen, welke mij kennen, weten welke gevoelens mijn hart bergt, en dat slechts beden voor het heil van Frankrijk op mijn lippen rijzen ²."

lermann. De oude generaal Kellermann, door Napoleon den Eerste tot hertog van Valmy benoemd, is zijn grootvader. De demonstrant van Belgrave-Square was eenmaal mede-eigenaar van de *Quotidienne*, het voornaamste der organen van het zuivere legitimisme en als zoodanig de hevigste antagonist der *Gazette de France*, die onder abt Genoudes leiding stond en het neo-legitimisme was toegedaan (zie bl. 316). Tot 1846 bleef de Valmy voor Toulouse zitten toen, bij de algemeene verkiezingen, Genoude zelf in zijn plaats gekozen werd. De Larcy heeft in den allerlaatsten tijd nog een rol gespeeld. Hij zetelde als minister van openbare werken in het eerste kabinet des heeren Thiers (19 Febr. 1871—20 Juni 1872), trouwens zonder zijn oude legitimistische begrippen prijs te geven. Later werd hij voorzitter der beruchte commissie van dertig (December 1872—Maart 1873) en der parlementaire vereeniging, genaamd der *Réservoirs*. Mac-Mahon benoemde hem in November 1873 tot minister van openbare werken in het tweede koalitie-kabinet.

¹ De graaf van Chambord voorspelde dit resultaat in zijn brief aan den graaf de Villèle (zie noot op blz. 317).

² *Correspondance*, blz. 22.

Met de manifestatie van Belgrave-Square trad het leven van den graaf van Chambord het eerste stadium van onbeduidendheid en stilzwijgen in. Men hoorde in de eerste jaren betrekkelijk weinig van hem. Na den dood van den hertog van Angoulême, in 1844, aanvaardde hij *pro forma* den reeds lang feitlijk gedragen titel van pretendent, trok zich met zijn oude tante, de hertogin van Angoulême, te rug naar het kasteel Frohsdorf, dat zij zooveen van de gravin Lipona (anagram: Napoli), de weduwe van koning Joachim Murat, gekocht had ¹.

Den 16de November 1846 trad hij te Graz in den echt met Maria Thereza Beatrice Gaëtana (geb. 14 Juli 1817), oudste dochter van den hertog van Modena. Dit huwelijk bezorgde hem een gift van eenige mieljoenen, maar niet, gelijk hem meer waard moest zijn, en toch met geen geld te koopen is: nl. eenig kroost tot voortplanting van geslacht, naam, aanspraken en rechten.

In 1848 kwam Hendrik de Vijfde tijdelijk weer op den voorgrond.

In de laatste en stellig meest gedenkwaardige zitting der Kamer van afgevaardigden (24 Februari 1848) stelden — toen 's konings afdanking ten behoeve van den graaf van Parijs reeds een waarheid was — twee volksvertegenwoordigers, de abt Genoude en Larochejacquelein, beiden bekende voorstanders van het neo-legitimisme, het beroep op het volk voor, om aan de krisis een einde te maken ². Zulks doende, bleven zij hun beginselen

¹ Frohsdorf (juister: Fröschdorf) is een klein plaatsje met vijfhonderd inwoners. Het ligt bij de Hongaarsch-Oostenrijksche grens, niet ver van Neustadt, aan de Leitha en aan den spoorweg van Weenen naar Oedenburg. Het kasteel behoorde aanvankelijk aan de famielje Crottendorf, later aan de famielje Liechtenstein. Van deze ging het in 1822 op gravin Lipona over. Het prachtige slot met park, aan den zoom van het groote Keizerwoud gelegen, is sedert door den graaf van Chambord veel verfraaid.

² Voor het tijdperk 1848—52 heb ik geraadpleegd: Gabourd, *Histoire contemporaine*, VI, VII, VIII, *passim* — Lamartine, *Histoire de*

volkomen getrouw. Abt Genoude, die de Februari-omwenteling niet lang overleven zou ¹, had zich steeds in zijn *Gazette de France* als een warm vriend der democratiesche legitimiteit doen kennen, tegenover de *Quotidienne*, welke het standpunt van het koningschap *quand même* was toegedaan. Genoudes leus was: "Hendrik zij koning van en door het Fransche volk", een leus, welke ook die van Larochejacquelein was. Men kan nagaan, hoe zuiver koningsgezinden oordeelden over het voorstel om den troon te grondvesten op de uitspraak der natie. Zij heetten het te recht een volkomen negatie van het koningschap bij de gratie Gods, en verwierpen het neo-legitimisme als een gruwel. De *Gazette de France* hield zich staande door het talent haars redakteurs, maar haar invloed was luttel, even luttel als die van Larochejacquelein. We hebben reeds gezien ², hoe hij door 's konings omgeving te Belgravia bejegend werd, toen hij daar zijn theorieën over het moderne koningschap met zijn verplichtingen jegens het volk ging ontwikkelen.

la révolution de 1848, 2 deelen, *passim* — Beaumont Vassy, *Histoire de mon temps*, IV, *passim* — Granier de Cassagnac, *Histoire de la chute du roi Louis-Philippe, de la république de 1848 et du rétablissement de l'empire* (1847—1855), 2 deelen, *passim* — H. Castille, *Histoire de la seconde république française*, 4 deelen, *passim*. Over de zitting van 24 Febr. zie men Castille, I, blz. 270—289; Gabourd, VI, bl. 482, vv.; Cassagnac, I, blz. 236 vv.; Beaumont-Vassy, IV, blz. 91 vv.

Genoude, die het eerste zijn plebiscitaire plannen voordroeg, werd aldaar overschreeuwd. Wat Larochejacquelein betreft, hij slaagde beter, maar kon zijn gehoor niet overtuigen, vooral niet, toen hij der Kamer ging vertellen: *vous n'êtes plus rien!* Hetgeen, strikt genomen, waar was — de onmiddelijk volgende gebeurtenissen zouden het staven — maar men wil nu eenmaal niet altoos de waarheid hooren, allermint wanneer zij van een vijand komt.

¹ Hij stierf op een der Hyeriesche eilanden den 19de April 1849.

² Zie blz. 310.

Maar en Genoude en Larochejacquelein had zijn neo-legitimisme geput uit 's "konings" eigen woorden. Hij zelf was oorzaak van hun "dwalingen". In redevoeringen, niet het minst in brieven, zooals die bijeenverzameld werden door een gediensstige, officieuze hand ¹, had hij zijn onbegrensde liefde voor het volk kenbaar gemaakt, en terwijl Larochejacquelein alles behalve minzaam door het "hof" van Belgravia bejegend werd, schreef hem zijn "koning" op 6 Juli 1844 ²:

"Ik maak gebruik van deze gelegenheid om u andermaal te verzekeren, hoe veel genoeg het mij deed u in Engeland te zien, en om u te hernieuwen de betuiging mijner achting en mijner oprechte en hechte genegenheid."

Hij moest dus wel van meening wezen, dat de graaf van Chambord zich persoonlijk met zijn theorieën vereenigde. De volgende zinsneden uit brieven van den pretendent waren ook niet geschikt de neo-legitimisten van hun dwaalspoor af te brengen:

Aan baron Hyde de Neufville, 4 Februari 1844 ³:

"Ik beschouw de rechten, die ik bij mijn geboorte verwierf, als aan Frankrijk behoovende. Nooit kunnen zij, uit persoonlijke motieven, voor mijn vaderland de bron worden van beroeringen of rampen. Ik wil nimmer den voet op Franschen bodem zetten, ten ware mijn tegenwoordigheid nuttig mocht zijn voor het geluk en den roem van Frankrijk."

Aan graaf de Villèle, 19 Februari 1844 ⁴:

"God heeft mij, door mij geboren te doen worden, groote plichten jegens Frankrijk opgelegd; ik zal ze nooit vergeten."

¹ Ik heb reeds meer op die *Correspondance*, welke tot dusver te weinig geraadpleegd werd, gewezen.

² *Correspondance*, blz. 27.

³ *Ibidem*, blz. 18.

⁴ *Ibidem*, blz. 21.

Aan de legitimistische afgevaardigden, die in 1844 hun ontslag namen, 19 Maart 1844 ¹:

“Wij mogen de hoop koesteren, dat de dag — gelukkige dag der verzoening! — komen zal, waarop al de eerlijke mannen van alle partijen, van alle overtuigingen, hun te langdurige twisten vergetende, zich in gemoede zullen vereenigen op het terrein der monarchale beginselen en *der nationale vrijheden*, om ons gemeenschappelijk vaderland te dienen en te verdedigen.”

Aan generaal Donnadieu, 26 Augustus 1844 ².

“Ik lees in een der brieven, welke gij mij gezonden hebt, dat men een titel dragen moet, om goed door mij te worden ontvangen. Dit is een schandelijke lastering, die ik met verontwaardiging van mij werp. Indien zij uit de pen eens vijands ware gevloeid, zou ik mij er over bedroeven, maar niet verwonderen; onbegrijpelijk evenwel komt het mij voor, dat zij mij wordt toegeslingerd door een man, die zich royalist en verknocht noemt. Te Londen, zoowel als te Rome, overal waar ik het geluk had Franschen te ontmoeten, heb ik ze allen met hartelijkheid ontvangen, zonder onderscheid te maken in rang, klasse, stand of zelfs overtuiging. Dit zijn, God zij dank, welbekende zaken, die het moeilijk vallen zal te verdraaien (*obscurcir*). Ik zeide het vroeger, en ik herhaal het: wanneer ooit de Voorzienigheid mij Frankrijks poorten weder opent, *wil ik niet de vorst zijn eener klasse of partij, maar koning aller Franschen. De diensten en verdiensten zullen in mijn oog de eenige teekenen van onderscheiding wezen.*”

Aan burggraaf du Bouchage, 11 October 1844 ³:

“Welke ook de voornemens der Voorzienigheid met mij zijn,

¹ *Correspondance*, blz. 22.

² *Ibidem*, blz. 25.

³ *Ibidem*, blz. 32.

nimmer zal ik vergeten, dat de groote vorst Hendrik de Vierde, mijn voorvader, aan al zijn nakomelingen heeft nagelaten het voorbeeld en den plicht der liefde tot het volk. Ziedaar een nalatenschap, welke men mij niet kan ontrooven."

Aan burggraaf de Saint-Priest, 22 Januari 1848¹ (kort voor het uitroepen der republiek):

"Bij alle gelegenheden, en bovenal te Londen, heb ik openlijk mijn overtuiging te kennen gegeven, dat het geluk van Frankrijk enkel verzekerd worden kan door het eerlijk bondgenootschap tusschen het monarchaal beginsel en de nationale vrijheden. Alles wat dit doel bevorderen kan, draagt mijn goedkeuring weg. Zoo zie ik met levendige belangstelling de pogingen, welke men in het werk stelt om reeds tans te verkrijgen de wijziging dier onrechtvaardige wetten, welke het grootste gedeelte der belasting-schuldigen uitsluit van het hun toekomende recht tot vaststelling der imposten, en welke, door een overdrijving van administratieve centralizatie, de gemeenten, de steden, de provincieën, de verschillende vereenigingen, onder het juk knellend, haar berooven van de rechten en vrijheden, die haar het noodzaaklijkst zijn."

De graaflijke liefde voor de armen blonk nu en dan schitterend uit:

"Ik verneem", dus schreef hij den 2de Mei 1841 aan den markies de Pastoret², "dat de overstromingen in Zuid-Frankrijk vreeselijke onheilen hebben veroorzaakt, en ik haast mij u te verzoeken om, namens mij, een som van zesduizend franken te zenden, ten einde te worden verdeeld op die plaatsen, welke het meest hebben geleden, met name Lyon en Avignon".

¹ *Correspondance*, blz. 59.

² *Ibidem*, blz. 2. Deze markies was sedert 1840 belast met de administratie der "koninklijke" goederen in Frankrijk. Zijn vader, den 28ste Sept. 1840 gestorven, werd in 1832 een tijdlang tot voogd der beide kinderen van de hertogin van Berry benoemd.

Nog aan den zelfde, op 18 Oktober 1846 ¹:

“Ik wensch, dat de armen — naar aanleiding van mijn huwlijk — deel kunnen nemen aan de vreugde, welke mij inboezemt dit nieuwe blijk der Goddelijke bescherming over mijn famielje en mij. Het komt mij voor, dat de armen van Parijs meer in het bijzonder mijn belangstelling verdienen. Want ik vergeet nooit, dat ik in die stad ben geboren en daar de eerste levensjaren heb doorgebracht. Ik haast mij derhalve u te melden, dat ik te uwer beschikking stel de som van 20,000 franken, die ik u opdraag te verdeelen.

“Bij deze verdeeling zult gij u door geen andere overwegingen laten leiden dan deze: de behoeften en den min of meer ongelukkigen toestand van een elk. Dienaangaande moet gij in overleg treden met eenigen mijner getrouwe vrienden, die zich gelukkig zullen rekenen u de medewerking van hun ijver te leenen”.

Eindelijk aan den zelfde, op 30 Oktober 1846 ²:

“Hoewel verplicht om op vreemden bodem te vertoeven, kan ik niet onverschillig of ongevoelig blijven voor de rampen des vaderlands. Peinzende over de duurte der levensmiddelen en over de rechtmatige bezorgdheid, welke zij inboezemt, bij het strenge winterseizoen dat wij gaan intreden, heb ik nagegaan in hoeverre ik zou kunnen medewerken, om de openbare ellende te verzachten. Het komt mij voor, dat de beste wijze waarop ik gebruik maken kan van de sommen waarover ik beschik, deze is: ze te bezigen tot het inrichten, te Chambord en in de bosschen, welke ons nog toebehooren, van liefdadigheids-werkplaatsen, die aan de arme bewoners dier streken een geregelden arbeid gedurende den aanstaanden winter verzekeren, en hun aldus de middelen verschaffen.

¹ *Correspondance*, blz. 45—46.

² *Ibidem*, blz. 49—50.

kunnen om in hun behoeften en in die hunner gezinnen te voldoen. Ik verzoek u alzoo de noodige maatregelen te nemen voor de uitvoering van een plan, dat ik gaarne op gansch Frankrijk zag toegepast.”¹

Al deze ontboezemingen moesten den graaf voor het oog der Genoudes en Larochejacqueleins in een ander licht doen verschijnen, dan waarin hij werkelijk verkeerde. Hun stelsel van democratisch legitimisme was gegrond op 's “konings” herhaaldelijk te kennen gegeven verknochtheid aan de natie, zijn eerbied voor haar, zijn gelijkheidszin, gelijk die blijkt uit den brief aan generaal Donnaïeu. Hun illusie had dus een grondslag, niettemin bleef zij een illusie. Het gros der “koninklijke” armee luisterde luttel naar hen. Deze had weinig op met hun plannen, even weinig als met die van Villemessant, den tegenwoordigen hoofdredakteur des *Figaroos*, die dadelijk in den *Lampion*² den kreet van “Leve de koning”! geslaakt had, en die later in zijn *Chronique de Paris*³ — Mei 1850 — openlijk voor de wenschelijkheid en noodzaakelijkheid eener fusie der takken van het huis Boerbon⁴ in de bres gesprongen was. En toch zou dit *idée fixe* telkens weer te berde worden gebracht. Evenals in onze dagen ijverden bekwame en eerlijke burgers daar-

¹ De edele wensch werd vervuld, maar desondanks en ondanks de pogingen der regeering om allerwege de eilende te lenigen, braken er hier en daar populaire onlusten uit.

² *Le Lampion, éclaircur politique*. Dit lampje, den 28ste Mei 1848 door Villemessant met behulp van anderen aangestoken, brandde of liever walmden niet lang. Reeds in Augustus werd het eensklaps uitgedoofd.

³ Oppericht den 1ste Januari 1850 samen met Rovigo en Jouvin (Villemessants schoonzoon). In 1852 werd de *Chronique de Paris* geschorst. Toen verscheen zij als *Chronique de France*.

⁴ Artikel betiteld: *La réconciliation de la famille royale*. Het is niet juist, wat hij zelf in zijn gedenkschriften (Deel II, blz. 309) aangeeft, dat hij de eerste was, die het plan eener fusie ontwikkelde. Reeds de vereniging, zoogenaamd van den Staatsraad, die trouwens uit legitimisten en Orleanisten bestond, had dat denkbeeld in 1849 geopperd.

voor. Het legitimistiesche comité, dat in 1851 de *Assemblée nationale*, het blad van den heer Lavalette, aankocht ¹, was saamgesteld uit zulke mannen als Molé, Guizot, Berryer, Duchâtel, Pastoret, Salvandy ², de Falloux, den hertog van Uzès, Talleyrand, la Rochefoucauld, Kellermann (de Valmy), de Noailles, de Montebello, Montalivet, enz.

De "koning", vroeger reeds over zijn idee aangaande de fuzie geraadpleegd, was wel zoo goed geen al te ongunstig advies er over uit te brengen.

"De schoonste dag mijns levens", schreef hij aan den hertog van Noailles in Augustus 1848 ³, "zal die wezen, waarop het mij vergund is alle Franschen, na zoovele twisten en noodlottige worstelingen, hereenigd te zien door de banden van een wederkeerig vertrouwen en van een oprechte broederschap; *de koninklijke famielje, geschaard rondom haar hoofd* en beziel met de zelfde gevoelens van achting voor alle rechten, van trouwheid aan alle plichten, van liefde en edelmoedige toewijding aan het vaderland; en eindelijk geheel Frankrijk, tot rust gebracht door de verzoening van al zijn kinderen, der wereld het voorbeeld gevende eener algemeene, oprechte en onverstoorbare eendracht."

Den 5de Oktober 1848 herhaalde hij dit in een brief aan den

¹ Hatin, *Bibliographie historique et critique de la presse périodique française*, blz. 440. De *Assemblée nationale* werd toen het officieele orgaan der fuzionisten. In 1857 geschorst, werd het één oogenblik in *le Spectateur* herdoopt, om spoedig evenwel — na Orsinies aanslag in 1858 — anderwerf, en ditmaal voor goed, te verdwijnen.

² De ijverigste in het fuzionistiesche kamp, de Chesnelong uit die dagen. In het belang der fuzie ondernam hij onderscheiden vruchtlooze reizen naar Frohsdorf. Nog was de fuzie niet rijp; eerst in 1873 zou zij als half rijp ooft worden afgeplukt.

³ *Correspondance*, blz. 68.

zelfde ¹, maar het spreekt wel van zelf, dat hij er niet aan denken kon *van zijn kant* den eersten stap der verzoening te doen. Hij moest dat overlaten aan de prinsen van Orleans, die daartoe weinig geneigdheid betoonden. De scheuring in de famielje Boerbon was van te jonge dagteekening, om de politiek van vergeten en vergeven te doen zegevieren. Bovendien moesten de zoons van Lodewijk Filips rekening houden met hun partij, en haar voornaamste leden waren slechts vóór de fusie, zoo deze geen vernedering met zich bracht. Het *Journal des Débats*, haar krachtigst en invloedrijkst orgaan, teekende levendig protest aan tegen de gedachte, dat de prinsen zich zouden moeten *onderwerpen* aan den graaf van Chambord.

Zoo las men in het nommer van 11 Maart 1851:

“Welke onderwerping eischt men dan toch wel van hen? Zou het voor Frankrijk wezen, dat de prinsen zich onderwierpen? Zij hebben daartoe noch het recht, noch den wil. Maar zoo zij 't al deden, dan zouden er eenige legitimistiesche prinsen meer zijn om het hof van Frohsdorf te stoffeeren, doch de prinsen van Orleans zouden opgehouden hebben te bestaan.”

De fusie, hoewel telkens en telkens weer geopperd, viel om de reeds gemelde redenen voortdurend in het water.

In de maand Mei 1848 verspreidde zich plotsling het gerucht, dat de graaf van Chambord afstand had gedaan van zijn rechten op den troon. Men ging zelfs zóóver, dat men een brief verzon, dien de laatste der Boerbons aan den voorzitter de Nationale Vergadering zou hebben geschreven om hem van die abdikatie kennis te geven. Natuurlijk zond hij een protest in tegen deze ongerijmdheden, een protest, dat ook op de tribune der

¹ Ibidem, blz. 69.

volksvertegenwoordiging ter lezing kwam ¹. Dit alles, zeide hij daarin, is onwaar. "Wat waar is, is mijn liefde voor Frankrijk, mijn innig besef van zijn rechten, belangen en behoeften in den tegenwoordigen tijd; mijn bereidwilligheid om mij geheel aan het vaderland op te offeren, zoo de Voorzienigheid mij waardig acht tot die edele en heilige missie." Hij drukte dan ook de hoop uit, dat zoo het land andermaal bedrogen mocht worden in zijn verwachtingen, het, al de verderflijke proefnemingen moede, eindelijk zijn bliken tot hem, den redder, zou wenden, om zijn naam te noemen als een pand van "zekerheid en heil", als de "waarborg der rechten van allen, der vrijheid."

Het land zou eenmaal zijn bliken naar een gansch "redder" richten; het stond geschreven, dat Lodewijk Napoleon den troon der Boerbons zou beklimmen. De bewoner van Frohsdorf gaf nochtans de hoop niet op zijn *chère patrie* weer te zien, hoewel de verbanningswetten, in 1832 tegen Karel den Tiende en de zijnen uitgevaardigd, van volle kracht bleven en geen kans hadden vooreerst te worden afgeschaft.

Bij de onmogelijkheid om het Fransche grondgebied te betreden, trachtte hij het zooveel doenlijk te genaken. In den zomer van 1849 toefde hij te Ems, een jaar later te Wiesbaden, en telkens bood zich zijnen Franschen aanbidders de gelegenheid, om hem "aan de grenzen des vaderlands" te gaan verwelkomen. Belgravia herrees aan den Rijn. De legitimistiesche pelgrimstochten naar Nassaus hoofdstad bovenal trokken zeer de aandacht. Al de notabiliteiten der partij — waaronder vier leden der permanente kommissie, door de Nationale Vergadering, tijdens haar

¹ De tekst van dezen brief is te vinden in de *Correspondance*, blz. 63.

² Men leze de geestdriftvolle herinneringen van Villemessant betreffende deze bedevaarten. (*Mémoires d'un journaliste*, II — *les hommes de mon temps* — blz. 297 vv.)

reces, benoemd — voelden zich gedrongen hun opwachting bij den “koning” te komen maken. En deze voelde zich gedrongen hun dank te zeggen, dat zij, om bij hem te komen, hun famieljes en hun zaken hadden laten staan. “Zeg aan uw vrienden, aan onze vrienden” — voegde hij hun toe! — “die u niet konden vergezellen, dat ik weet, hoe zij uw denkbeelden deelen en dat mijn hart er dankbaar van trilt.” Maar gewichtiger dan dit officieel bedankje, was het manifest, dat weldra door het legitimistisch comité verspreid werd en den naam kreeg van “circulaire Barthélemy” (de heer Barthélemy was sekretaris van het comité). Dit stuk, onder de “vrienden” verspreid, luidde aldus: ²

“Wiesbaden, 30 Augustus 1850.

“De Parijsche bladen en die der departementen zullen u reeds in al haar bijzonderheden hebben doen kennen deze reis, welke bestemd is zulk een grooten en heilsamen invloed te oefenen. Gij weet tans met welken heiligen ijver mannen uit alle deelen van Frankrijk en uit alle rangen der maatschappij zich bij den kleinzoon van Hendrik den Vierde hebben vervoegd. In tegenwoordigheid der ernstige omstandigheden, waarin wij ons bevinden; bedreigd als wij worden door nieuwe verwickelingen, welke zich oogenschijnlijk zullen voordoen, heeft de graaf van Chambord aldus den toestand van meer nabij kunnen overzien. Al degenen onder onze vrienden der Nationale Vergadering, die Frankrijk konden verlaten, hebben het zich tot plicht gemaakt om het eerst te Wiesbaden aan te komen, en de graaf van Chambord — de

¹ *Aux Français venus à Wiesbaden en août 1850. — Correspondance*, blz. 94.

² De tekst dezer circulaire is o. a. te vinden bij Beaumont-Vassy, *Histoire de mon temps*, IV, blz. 570—573.

dagbladen deelden u dit reeds mede — heeft hen elk afzonderlijk ontvangen, ten einde zich een nauwkeurige voorstelling te maken van den staat der gemoederen, en der verschillende belangen van de bevolking in ieder departement. In al deze gesprekken, en telkens wanneer hij hen rondom zich kon vereenigen, heeft de graaf van Chambord zijn gedachten laten gaan over de gedragslijn, welke men, tans meer dan ooit, eendrachtiglijk behoort te volgen, ten einde onze denkbeelden meer algemeen ingang te doen vinden, en onze beginselen te vrijwaren tegen elke inbreuk. De graaf van Chambord heeft verklaard zich de leiding der algemeene politiek te willen voorbehouden. Met het oog op plotslinge gebeurlijkheden en om die volkomen overeenstemming tusschen daden en denkbeelden te verzekeren, welke alleen onze kracht uitmaakt, heeft hij voorts de mannen aangewezen, welke hij in Frankrijk afvaardigt, ten einde er zijn politiek te vertegenwoordigen. Deze vaststelling der te volgen gedragslijn moest van zelf leiden tot de definitieve beoordeeling van het vraagstuk van het beroep op het volk. Ik ben officieel belast u dienaangaande de verklaring des graven van Chambord mee te deelen. Hij heeft het stelsel van het beroep op het volk ten eenenmale veroordeeld, als in zich sluitende de ontkenning van het groote nationale beginsel der monarchale erfopvolging. Hij verwerpt bij voorbaat elk plan, uitgaande van dat denkbeeld, waarbij aangetaast worden de voorwaarden van hechtheid, die het essentiele van ons beginsel vormen, en het moeten doen voorkomen als het eenige middel om Frankrijk eindelijk te verlossen uit alle revolutionnaire woelingen. De verklaringen des graven van Chambord zijn stellig en duidelijk. Zij laten geen ruimte voor den twijfel; elke interpretatie, die haar zin verandert, zou dan ook volkomen onnauwkeurig wezen. Al diegenen, welke te Wiesbaden gekomen zijn, dragen kennis van die beslissing. Allen hebben den graaf van Chambord zich met de zelfde standvastigheid hooren

uiten, terwijl de diepe ontroering en de uitdrukking van waar geluk, welke hij op alle gezichten mocht waarnemen, hem schenen te belooven, dat deze verklaring der ballingschap voortaan allen Franschen legitimisten tot regel strekken zou. Een einde te maken aan alle oneenigheden, die hem zoo innig griefden, en die slechts leiden kunnen tot onze verzwakking; te verwerpen, oprechtlijk en ten eenenmale te verwerpen, elk stelsel, waardoor de rechten welke hij in zich vereenigt, ook maar in geringe mate mochten worden aangerand; te rug te keeren tot die eerbiedwaardige traditieën van tucht, welke alleen, na zoovele omwentlingen, bij machte zijn het beginsel van gezag te herstellen; onwrikbaar zich te toonen wat beginselen aangaat, maar gematigd en verzoeningsgezind wat personen betreft — ziedaar kortlijk saamgevat de wenken, die de graaf van Chambord onzer behartiging aanbevolen heeft, en die, wij verwachten het, vruchtbaar zullen wezen aan gelukkige uitkomsten. Wat er ontwijfelbaar uit voortvloeit is het feit dat — daar de graaf van Chambord zich de leiding der algemeene politiek voorbehoudt — geen persoon, hetzij in de pers of elders, zich voortaan zal kunnen voordoen als de vertegenwoordiger dier politiek. Buiten den graaf van Chambord kunnen er in het oog der legitimisten slechts bestaan de mandatarissen door hem aangewezen, en zijnde: de hertog de Levis, generaal de Saint-Priest, Berryer — volksvertegenwoordigers —; markies de Pastoret en de hertog d'Escars. Zoodra ik in Frankrijk teruggekeerd ben, zal ik evenals vroeger de eer hebben u hun instruktieën mede te deelen. Ik koester de hoop, dat gij van uw kant voort zult gaan mij uw kostbare medewerking te verleen, en mij op de hoogte te houden van den staat van zaken in uw departement."

Dit manifest, of hoe men 't dan noemen wil, was een "bittere pil" voor Larochejacquelein. Zijn streven, hoewel geenszins in strijd met de uitingen van den pretendent — we zagen dat

vroeger reeds¹ — werd daarin op alleszins stellige wijze veroordeeld, zij 't al niet door den "koning" zelf, dan toch namens

¹ Ook uit de jaren 1848—52 zijn vele brieven van den graaf aan te halen, wier inhoud pleit voor Genoudes en Larochejacqueleins illuzieën.

Ik moet me echter tot slechts weinige citaten bepalen.

Brief aan den hertog van Noailles, 15 Juli 1848*:

"Alle vroegere gebeurtenissen verdwijnen voor mij, in tegenwoordigheid der machtige belangen van Frankrijk, dat men aan den rand des afgronds moet redden. Tot dit groote reddingswerk noodig ik uit alle mannen van onderscheiding, die tot heden toe het land op nuttige en nauwgezette wijze wisten te dienen, en die het nog in de toekomst kunnen dienen. Ik heb de lange jaren mijner ballingschap gebezigd om personen en zaken te bestudeeren. Ik begrijp de voorwaarden, die de tegenwoordige tijd en gebeurtenissen aan de bestaande maatschappij hebben opgelegd. Ik erken de nieuwe belangen, welke allerwege in Frankrijk ontstaan zijn, alsmede den maatschappelijken rang, dien bekwaamheid en vernuft zich op rechtmatige wijze hebben verworven. Indien de Voorzienigheid mij op den troon roept, zal ik, naar ik hoop, bewijzen de uitgestrektheid en het gewicht mijner plichten te begrijpen. Vrij van vooroordeelen, verre van mij op te sluiten in een engen geest van exkluzivisme, zal het mijn streven wezen alle talenten, alle hooger ontwikkelde gaven, alle intellektueele krachten van alle Franschen te doen samenwerken tot den voorspoed en den roem van Frankrijk".

Brief aan Berryer, 15 Januari 1849 †.

"Mijn regeering kan niet zijn het werk of het hulpmiddel van een intrigant, evenmin de uitsluitende heerschappij eener partij . . . Ik machtig u uit mijn naam de verzekering te geven, dat men mij steeds gezind en bereid vinden zal, om te beramen alle maatregelen die, de rechten der Kroon met de waardigheid der regeering, met de hechtheid en macht der politieke instellingen vereenigende, zullen bijdragen tot de ontwikkeling der vrijheid, tot de bevordering der algemeene belangen, maar bovenal zullen doen heerschen dien geest van vrede en eendracht tusschen alle Franschen, die steeds mijn innigste wensch blijft".

* *Correspondance*, blz. 69.

† *Ibidem*, blz. 73.

hem en door de hoofden der partij. Maar de markies zou zich wreken. Kan men gissen hoe? De man, die zich weleer zoo krachtig

Brief aan den hertog van Noailles, 22 December 1850 §.

“Het is steeds mijn stroven geweest om door mijn taal en mijn houding het bewijs te leveren dat, zoo de Voorzienigheid mij eenmaal aan het bewind roept, ik geenszins de koning zijn zal eener enkele klasse, maar de vorst, of liever de vader aller Franschen. Allerwege en altoos hebben mijn laudgenooten van allen rang en stand mij vrij kunnen maken. Ik heb ze allen gezien en aangehoord, allen toegelaten in mijn naaste omgeving. Ge zelf zijt er getuige van geweest. Hoe kan men mij dan nog verdenken, dat ik slechts de koning zou willen zijn eener bevoorrechte kaste, of, om de terminologie te bezigen waarvan men zich bedient, de koning van het oude stelsel, den ouden adel, het oude hof? Ik heb altoos geloofd, en ik ben verblijd hierin overeen te stemmen met de edelste mannen, dat voortaan het hof niet meer wezen kan, wat het weleer geweest is... Ik waardeer alle diensten den vaderlande bewezen; ik reken met al hetgeen op verschillende tijden gedaan werd om het te beveiligen voor de rampen, die het bedreigden en nog bedreigen. Ik doe een beroep op alle rechtgeaarde mannen, op alle verlichte geesten, op alle edelen van ziel, op alle rechtvaardigen van hart — in welke rangen zij zich ook mogen bevinden, en onder welke banier zij tot nu toe ook gestreden hebben — om mij de hulp hunner ervaring, hunner welwillendheid, hunner edele en eendrachtige pogingen te verleenen, ten einde het land te redden, zijn toekomst te verzekeren en het, na zoovele beproevingen, tegenspoeden en rampen, nieuwe dagen van glorie en voorspoed te bereiden”.

Brief aan Berryer, 23 Januari 1851 **:

“Als vertegenwoordiger van het grondbeginsel der monarchie weet ik, dat die monarchie niet beantwoorden zou aan alle behoeften van Frankrijk, indien zij niet in overeenstemming was met zijn maatschappelijken toestand, zijn zeden, zijn belangen; indien Frankrijk de noodzaakelijkheid er van niet erkende en met vertrouwen aanvaardde. Ik acht mijn land in gelijke mate, als dat ik het bemin. Ik eerbiedig zijn beschaving en zijn

§ Correspondance, blz. 98.

** Ibidem, blz. 104.

tegen de pretendenten uitliet ¹, werd er zelf een. Toen, in het najaar van 1851, de wetgevende vergadering meer dan ooit overhoop lag met den aanstaanden imperator ² — vooral naar aanleiding der verwerping van het wetsontwerp, strekkende tot herziening der grondwet — en alle partijen en fraktieën naar een solutie zochten, stelden de redakteurs der *Gazette de France* op een mooien morgen Larochejacquelein kandidaat voor het presidentschap der republiek. Dat hij echter weinig kans had spreekt van zelf. Nochtans moet het feit alleen zijner kandidatuur den “koning” te Frohsdorf onaangenaam hebben getroffen. Meer kans had destijds de kandidatuur van Changarnier, die door een gedeelte der Orleanisten en legitimisten gesteund werd, maar toch was die kans evenzeer gering. De meerderheid der bevolking mocht wel op de hand heeten van Bonaparte, die dan ook (tijdelijk) den vooruitgang vertegenwoordigde tegenover een reaktionnaire Kamer.

In mijn levensschets van Napoleon de Derde heb ik reeds den verdere loop van zaken geschetst. De verwerping in November van het regeeringsvoorstel tot intrekking der Mei-wet (beperking van het algemeene stemrecht), en het plan om uitvoering te

hedendaagschen roem evenzeer als de overleveringen en herinneringen zijner geschiedenis. De beginselen, die het bemint, en die gij op de tribune hebt aangehaald: gelijkheid voor de wet, gewetensvrijheid, toelating van alle talenten tot alle ambten en eereposten, tot alle maatschappelijke voordeelen — al deze groote beginselen eener verlichte en Kristlijke maatschappij zijn mij dierbaar en heilig even als u, even als allen Franschen.”

¹ Het was in den klub van den *Salut du peuple*, dat Larochejacquelein de verklaring aflegde: “Al heette hij Hendrik de Vijfde, dan nog zou ik openlijk en krachtig opkomen tegen elk pretendent, die de volkssoevereiniteit mocht willen aanranden”. (Zie Castille, *Histoire de la seconde république française*, II, blz. 129).

² Men zie de verschillende epizoden van dezen strijd in mijn biografie van Napoleon den Derde (*Mannen van beteekenis*).

geven aan art. 32 der konstitutie, waarbij het leger ter beschikking zou worden gesteld van den president der Kamer (voor haar veiligheid), leidden tot den staatsgreep van December.

Te elfder ure, toen reeds de *coup d'état*-gedachten tot rijpheid waren gekomen, had een welmeenend legitimist — de Falloux — pogingen in het werk gesteld om het erfgoed der Boerbons aan een laatste kans te onderwerpen. Trouwens op vreemde manier. Want hij wilde zelf een staatsgreep. Alleen moest die uitgaan niet van het uitvoerend gezag, maar van de Kamer, of liever gezegd van haar konservatieve elementen. Men zou dan een ministerie be-noemen, samengesteld uit de voornaamste leiders der beweging, en verder Napoleon een verlenging van zijn presidentschap be-willigen.

De latere man van Sedan zal toen wel in zijn vuistje gelachen hebben over de Fallouxs naïviteit. Immers wat deze hem aanbood was hij vast voornemens met geweld te nemen. Intusschen wilde de edele man den legitimist niet teleurstellen vóór den tijd. Hij deed hem, door bemiddeling van baron de Heekeren, weten, dat hij “*enchanté*” was over het plan, maar hij had het nu wat druk. Morgen zou hij met plezier over de zaak konfereeren ¹.

Morgen kwam, de morgen van 2 December! Men had de Falloux niet meer noodig. De staatsgreep was een feit, en de Falloux een gevangene op Mont-Valérien.

Napoleon deed een beroep op het volk, en dit stelde hem met 7,481,231 stemmen van de 8,165,000 in het gelijk, en bekrachtigde zijn konstitutie, volgens welke hij o. a. president zou blijven gedurende tien jaren (plebisciet van 21 December 1851). Maar hierbij bleef het, zooals men weet, niet. De heer Thiers

¹ Granier de Cassagnac; *Histoire de la chute du roi Louis-Philippe, de la république de 1848 et du rétablissement de l'empire*, II, blz.

had het reeds een jaar te voren, toen de zaak van generaal Changarnier aan de orde kwam, gezegd: "indien de wetgevende vergadering toegeeft, zal er voortaan slechts één macht wezen; en is er slechts één macht, dan is de regeeringsvorm veranderd... *le mot viendra quand on voudra*... L'EMPIRE EST FAIT!"

De wetgevende vergadering had moeten bukken voor de bajonetten van Bonapartistiesche generaals, en het keizerdom, eenmaal door Waterloo uitgewischt, was weder voor den dag gekomen. Op zijn reizen door het Zuiden werd de "prezident de republiek" reeds allerwege begroet met de kreten: *vive l'empereur!* Nog voorzichtig drukte deze zich echter uit op het banket, hem door de Kamer van koophandel te Bordeaux aangeboden. "Frankrijk," zeide hij toen, "*schijnt* tot het Keizerrijk te willen terugkeeren." Napoleon *scheen* zich nog een illusie te maken, maar zijn zwakke mededinger te Frohsdorf had reeds lang alle illusieën dienaangaande laten varen.

"*Wat er ook gebeuren moge*", schreef hij den 28ste Februari 1852 aan den heer de Corcelle ¹, "ik zal mijn plan, mijn maatregelen en besluiten hebben vastgesteld (wat wilde hij hiermede zeggen?), en op het gegeven oogenblik op mijn post wezen".

Hij was dus reeds op groote zaken voorbereid! In Juni moest hij toegeven ², dat het "maar al te waar was dat, hoe meer men den toestand bestudeerde, hoe meer men tot de erkenning kwam dat het euvel groot mocht heeten". Nog gaf hij de hoop echter niet op. Toen hij het eindelijk wél moest doen, vaardigde hij het volgende manifest uit, dat de *Moniteur* eerst den 15de November openbaar maakte, toen de Senaat zich reeds voor het herstel des keizerrijks had uitgelaten en het plebisciet aanstaande was.

¹ *Correspondance*, blz. 121.

² Brief aan A. M. S. ... (*Correspondance*, blz. 122).

“Franschen! ¹

“Bij de beproevingen, welke mijn vaderland tans doorstaat, heb ik mij vrijwillig tot werkeloosheid en zwijgen gedoemd. Ik zou het mij zelf niet vergeven, indien ik één enkel oogenblik mocht medewerken tot verscherping zijner moeilijkheden en gevaren. Hoewel er van gescheiden, is het mij dierbaar en heilig, dierbaarder en heiliger zelfs nog, dan zoo ik het nimmer verlaten had. Ik weet niet, of het mij gegeven zal worden Frankrijk eenmaal weder te zien; maar wèl weet ik, dat het mij nimmer zal kunnen verwijten één enkel woord, één enkele daad, waardoor zijn voorspoed en rust eenigszins in gevaar zouden gebracht kunnen worden. Hetgeen mij heden ten dage beweegt de stem te verheffen is zijn eer, zoowel als de mijne; de bezorgdheid voor zijn toekomst; mijn plichtgevoel tegenover het vaderland.

“Franschen! Gij wilt de monarchie. Gij hebt erkend, dat zij alleen bij machte is, met een geregelde en hechte regeering, u te verzekeren die handhaving aller rechten, aller belangen; die duursame overeenstemming tusschen een krachtig gezag en een verlichte vrijheid, welke het heil der volkeren grondvesten en waarborgen. Geef u niet over aan illusieën, die vroeg of spade u ten verderve strekken zouden. Het nieuwe keizerrijk, dat men u voorstelt, kan onmogelijk die gematigde en duursame monarchie wezen, waarvan gij al zulke weldaden verwacht. Men bedriegt zich en men bedriegt u, indien men ze u toezegt uit zijn naam. De werkelijke monarchie, het koningschap der overlevering,

¹ De tekst van dit manifest — dat het legitimistische comité bij duizenden exemplaren deed verspreiden — is o. a. te vinden bij Gabourd, *Histoire contemporaine*, VIII, blz. 92—94. Ook komt zij voor in de *Correspondance* (blz. 124—126), evenwel ten onrechte. Het behoort daarin niet te huis.

dat zich steunt op het erflijk en door den tijd geheiligde recht, kan alleen u in het bezit stellen van die kostbare voordeelen en ze u in aller eeuwigheid doen genieten. Het genie en de roem van een Napoleon waren niet voldoende iets hechts te grondvesten: zijn naam en zijn aandenken kunnen het nog minder. Men herstelt de zekerheid niet door het beginsel aan te randen, waarop de troon rust, en men handhaaft alle rechten niet door te miskennen dat ééne, hetwelk den onontbeerlijken hoeksteen vormt van het monarchale stelsel. De Fransche monarchie bestaat alleen door het koninklijk huis van Frankrijk, dat onverbreeklijk met de natie verbonden is. Mijn vaderen en de uwen hebben de eeuwen doorloopen, overeenkomstig de zeden en behoeften der tijden, samen arbeidende aan de ontwikkeling van ons schoon vaderland. Gedurende veertienhonderd jaren hebben de Franschen — eenig voorbeeld in Europa! — altoos aan hun hoofd gezien prinsen van hun ras en bloed. De geschiedenis mijner voorouders is de geschiedenis der vooruitstrevende grootheid van Frankrijk, en 't is alweer de monarchie, welke het begiftigd heeft met die verovering van Algiers — zoo rijk aan toekomst, zoo rijk op dit oogenblik reeds aan groote militaire daden, wier roem zich komt voegen bij Frankrijks andere glorie.

“Welke ook Gods plannen mogen zijn ten aanzien van u en van mij, ik — de opvolger der lange reeks van vorsten, welke gedurende vele eeuwen Frankrijks macht en rijkdom hebben doen toenemen en eerbiedigen — ben tegenover mijn geweten, tegenover mijn gezin en mijn vaderland verplicht, om luide te protesteeren tegen bedrieglijke en gevaarvolle plannen. Ik handhaaf mijn goed recht, dat het uwe waarborgt en, met God als getuige, verklaar ik aan Frankrijk en aan de wereld dat ik — getrouw aan de wetten des koninkrijks, aan de tradities mijner voorvaderen — tot op mijn laatsten zucht, heilig bewaren zal den schat der erflijke monarchie, welke de Voorzienigheid mijnen

zorgen heeft toevertrouwd, en welke de eenige veilige toevluchts-
haven blijft waarin Frankrijk, het voorwerp van onze innige
liefde, eindelijk na zoovele stormen, de rust, het geluk weer zal
kunnen vinden.

“Frohsdorf, 25 Oktober 1852.”

“HENRY.”

Dat dit manifest geen uitwerking deed, behoeft te nauwernood
betoog. Allermint belette het Napoleon zich van den troon mees-
ter te maken. Het jaar was nog niet ten einde, en reeds drukte
hij zich het keizerlijk diadeem op de slapen.

Daar stond nu *the rightful heir*. Het Fransche volk wendde
zich andermaal van hem af. Al de moeiten en zorgen zijner ijve-
rige bewonderaars, gedurende het tijdvak der republiek; hun
krachtdadige propaganda¹; hun reizen van en naar Ems, van en
naar Wiesbaden, waren vergeefs geweest. Niet eens waren zij
er in geslaagd hun “wettigen” koning als eenvoudig burger de
Fransche grenzen binnen te smokkelen². Larochejacquelein en
Genoude hadden fiasko gemaakt met hun neo-legitimisme. De
man van Frohsdorf stond alleen, meer verlaten nog na den 1ste
Januari 1853, welke een nieuwen Cezar zag geboren worden,
dan vóór de Februari-omwentling. Chateaubriand, de trouwe
vriend zijner moeder en zijner jeugd³; Latour-Maubourg, een-

¹ Daarover leze men: Castille, *Hist. de la seconde république*, III,
blz. 34—35. Men verdeelde onder de geloovigen talloze medaljes met het
beeld van den gezalfde des Heeren, natuurlijk erg geflatteerd. Stuivers-
portretten stelden den “koning” voor, te paard zittende, in kurassierskleed!

² Ik bedoel de pogingen des heeren Creton, afgevaardigde voor het de-
partement der Somme, om de verbanningswetten tegen de Boerbons door
de volksvertegenwoordiging te doen intrekken. Hoewel meer dan eenmaal
in het werk gesteld, leden zij toch definitief schipbreuk.

³ Chateaubriand was den 4de Juli 1848 overleden. “Uw brief” — schreef

maal zijn opvoeder¹; Genoude, de in elk geval te goeder trouw handelende legitimist — zij allen waren ten grave gedaald. Anderen leefden nog, maar leefden niet meer voor hun “koning”. Larochejacquelein boog neder voor Cezar, en zelfs hij, dien de graaf van Chambord met zijn bizonder vertrouwen vereerde, de markies de Pastoret, die tot de uitgelezenen der keurbende behoorde en als zoodanig genoemd werd in den brief van Barthélemy, ook hij aanbad de overwinning, nam plaats onder de raadslieden des geweldenaars — zijn geweten ruilende voor het ambt van senator, en Frohsdorf verloochenende.

Ja! wel had Hendrik de Vijfde gelijk om in zijn brief aan den heer de Belleval, opzichter en eigenaar der *Revue contemporaine*, te klagen over de tijden en hun *tristes défailances*²!

Hendrik de Vijfde den 15de Juli aan Berryer* — “is de eerste, die mij de tijding van Chateaubriands dood bracht. Ik had in hem een warm vriend, een getrouw raadsman, van wien ik gelukkig was in mijn balingschap de adviezen te ontvangen, en bij wien ik gaarne de edelmoedige gedachten doorgrondde. Sedert ettelijke maanden reeds deed het mij leed waar te nemen, dat dit schoone genie het einde zijner loopbaan naderde. Het groote verlies is mij nog smartlijker op dit oogenblik, nu mijn hart zoozeer bloedt over de rampen des vaderlands.” In de laatste jaren zijns levens onderhield de oude burggraaf nog een taamlijk levendige briefwisseling met den “koning”, gelijk men uit Hendriks epistels kan opmaken. §

¹ Deze stierf in November 1850.

² 6 Februari 1853 — *Correspondance*, blz. 128. Later komt hij nog eens hierop te rug in een brief aan sir G. Sinclair, d. d. 12 Januari 1855 †: “gij behoort tot dat kleine getal kloeke geesten en edele harten die, onder de *tristes défailances* der tijden waarin wij leven, hun geloof zui-ver houden aan de groote beginselen, waarop de geheele maatschappij rust, en wier triomf alleen der wereld den vrede kan hergeven”, enz.

* *Correspondance*, blz. 65.

§ Ibidem. blz. 3, 15, 16, 37, enz.

† Ibidem, blz. 141.

Hij trok zich te rug naar Frohsdorf, dat na den dood der hertogin van Angoulême in 1851, zijn domein geworden was. Evenals Alceste zocht hij stellig

un endroit écarté

Où d'être homme d'honneur on ait la liberté¹.

Wat hem in den loop van 1853 eenigszins kwam opbeuren, was een soort van verzoening, welke met de Orleansen tot stand kwam. Ik zeg een soort van verzoening. Veel beteekende zij niet, en zij mocht in geen geval fuzie worden betiteld. Op het tijdstip zelf, dat zij werd aangekondigd, vinden wij er geen melding van gemaakt in de graaflijke briefwisseling. Eerst veel later kwam hij er op te rug². De gebeurtenissen van 1870—1873 hebben trouwens voldoende bewezen, dat de reconciliatie van 1853 al bijster weinig om het lijf had.

1854 was een ongeluksjaar voor den pretentent. Terwijl hij te Praag toefde, vernam hij plotsling het bericht, dat zijn zwager, de hertog van Parma³, het slachtoffer der wrake was geworden. Hij wilde zelf naar Parma vertrekken, maar kwam op zijn idee te rug. "In den tegenwoordigen staat van zaken in Europa en

¹ Molière, *Le Misanthrope*, V, 8.

² Men zie o. a. de brieven aan den hertog de Levis, d. d. 12 Maart 1856, * * en aan den hertog van Nemours, d. d. 5 Februari 1857 † †.

³ Dit was Karel de Derde. De dochter der hertogin van Berry was den 10de November 1845 met hem in het huwelijk getreden. Zij bracht zeven mieljoen in het huishouden mee — *ein hübsches Taschengeld!* Toen Karel kwam te vallen, trad zij, gedurende de minderjarigheid van haar zesjarigen zoon Robert, als regentes op. Haar groote hervormingen en goede voornemens beletteden de aanhechting des hertogdoms bij Italië geenszins.

* * *Correspondance*, blz. 152.

† † *Ibidem*, blz. 161.

vooral in Italië", schreef hij op 28 Maart aan de heer Moricet¹, dien hij in zijn plaats afvaardigde, "zou mijn tegenwoordigheid mijner zuster van geen nut, misschien wel schadelijk zijn geweest. Ik verzoek haar zich te hoeden tegen de kuiperijen, die om haar heen zullen ontstaan. Haar toestand is ernstig; maar ik betwijfel niet, of met kalmte, omzichtigheid, een sterken wil en groot vertrouwen op God, zal zij er in slagen alle hinderpalen te overwinnen". Later in het jaar vertrok hij toch naar Parma, waar zijn zuster Louiza, overeenkomstig zijn voorspelling, met de grootste moeilijkheden te kampen had, doch, volgens zijn zeggen, een algemeene sympathie inboezemde. Hij bewonderde de groote verbeteringen, die zij reeds had ingevoerd, en "voelde zich gelukkig, dat al dit goede het werk heeten mocht eener prinses uit het Fransche huis"; hij wilde het als een voortteeken beschouwen van hetgeen hij zelf — met Gods hulp — zou kunnen doen, zoodra hij maar den Franschen troon bestegen had².

Na zijn tocht in Italië, hervatte hij zijn vroegere levenswijze, beurtlings te Frohsdorf of te Venetië toevende, dan weer reizende om zich niet te vervelen, of om zijn kennis te vermeerderen in vreemde landen.

Zijn vrienden in Frankrijk — voor zoover deze zich niet hadden opgelost in het keizerdom — hoorden slechts nu en dan van hem, naar aanleiding eener overstrooming (als wanneer hij in den regel geld zond tot leniging der ramp), of naar aanleiding van iets anders, even interessants. Soms naderde hij de Fransche grenzen, om zijn bewonderaars gelegenheid te geven hem te komen bewierooken. Zoo in 1858, toen hij voor een poos Keulen voor zijn verblijf koos. In 1859 toefde hij op ons grondgebied en dat koninklijk landgoed Bronbeek, nabij Arnhem, hetwelk later

¹ *Correspondance*, blz. 134.

² Brief aan graaf M..., 8 Oktober 1854. (*Correspondance*, blz. 137.)

als invalidenhuis een nuttiger bestemming verkregen heeft. In 1863 ondernam hij een grootere reis door Turkije, Syrië, Palestina en Egypte, waarna hij zich te Luzern ging vestigen. Nieuwe pelgrimstocht der legitimisten derwaarts. Al deze bewegingen des pretendentes, en zijn protesten, zoowel ten bate van paus als van Frans den Tweede, den gewezen vorst der Beide Siciliën ¹, waren absoluut onschadelijk. Men bemoeide zich weinig met den *wandering heir*, dien men toen in zijn nieuw pakje even oninteressant vond als in dat van den *rightful heir*. In 1864 verloor hij zijn eenige zuster, en de bladen weergalmden een poos van sympathieke echo's. Maar als men spoedig daarna hoorde, dat hij een deel zijner domeinen had moeten verkoopen om de schulden zijns stiefvaders te kunnen betalen, lachte Europa weer, trouwens even kort als het voorheen een bedrukt gelaat had pogen te zetten. In 1866, nieuwe hilariteit! De graaf deed zijn Venetiaansch paleis van de hand, om het verdriet niet te hebben, het te zien toeien met de Italiaansche vlag. Al deze epizoden, even spoedig vergeten als te berde gebracht, konden Hendrik den Vijfde niet andermaal verheffen tot een politiek personaasje van eenige beteekenis. Zelfs de Napoleontiesche gestrengheid kon dat niet duursaam. In 1867 bedreef de keizerlijke politie de

¹ Frans den Tweede bezocht hij te Rome en gaf hem blijk van zijn levendige sympathie. Wat den Heiligen Vader betreft, de Fransche bladen mochten in 1861 een graaflijken brief openbaren aan den heer Nettement, waarin hij dezen dank zeide voor zijn strijd ten bate van het behoud der wereldlijke macht, en verklaarde bereid te wezen zijn bloed te storten voor de Pauselijke zaak, in zijn oog, tevens de zaak van Frankrijk en God. Een jaar later (1862) gaf hij den Franschen kiezers den raad alleen te stemmen voor vrienden van Rome. Men moet deze legitimistische geestdrift vergelijken met de brieven uit 1848, toen de Paus zelf nog voor liberaal doorging, en Veuillot in persoon de roode muts opzette. Altoos het zelfde tegenstrijdige en overal de zelfde dubbelzinnigheid.

onhandigheid om brieven, een nieuw (maar niets nieuws behelzende) manifest uit Frohsdorf inhoudende, te openen en niet aan hun adressen af te leveren. Het was een ergerlijke schending van het brievengeheim. De oppositie trok er partij van door, in de Kamer, de regeering hard te vallen en haar eenige aangename zaken te zeggen. Deze moest beterschap beloven. Het eenige, wat zij met haar dwaze inmenging bereikt had, was, dat men voor zeer korten tijd weer aan Hendrik den Vijfde en zijn ontboezemingen was gaan denken, terwijl deze anders ongemerkt en dadelijk — evenals de vorigen — in het vergeetboek zouden zijn geraakt. Het manifest kreeg daarin nu toch een eereplaats, alleen duurde het proces van plaatsing een weinig langer.

Zoo leefden de graaf van Chambord en de zijnen van het eene jaar in het andere. Men troostte zich met het verleden; men teerde op de incidenten van den dag, ze exploiteerende zoo goed dat ging, en hoopte maar in Godsnaam weer op de toekomst. Hendrik begon veel te krijgen van Oronte, die tot zijn Philis klaagde: ¹

L'espoir, il est vrai, nous soulage,
Et nous berce un temps notre ennui;
Mais, Philis, le triste avantage,
Lorsque rien ne marche après lui.

.....
S'il faut qu'une attente éternelle,
Pousse à bout l'ardeur de mon zèle
Le trépas sera mon recours.

Vos soins me m'en peuvent distraire.
Belle Philis, on désespère,
Alors qu'on espère toujours.

Er kwam plotsling een zeer gewenschte afleiding. Het kei-

¹ Molière, *le Misanthrope*, I, 2.

zerrijk begon een taamlijk waanzinnigen oorlog tegen het Duitsche volk, en krak! daar lag het gebouw van den derden Napoleon op den grond, verbrijzeld onder de machtige knodslagen des vurigen Germaans. ¹

De star van Frohsdorf begon weer te schitteren. ² In de Nati-

¹ Gedurende den oorlog hield de graaf zich stil. Alleen tegen het bombardement van Parijs vaardigde hij, als burger der groote stad, het volgende protest uit:

“Onmooglijk is het mij om langer het stilzwygen te bewaren.

“Ik hoopte, dat de dood van zoovele helden, die op het slagveld zijn gesneuveld; dat de veerkrachtige weerstand van een hoofdstad, tot alles besloten om den vijand buiten haar muren te houden, mijn land nieuwe beproevingen zou besparen, maar het bombardement van Parijs ontrukkt mijn hart een smartkreet, dien ik niet kan bedwingen.

“Zoon der Kristen koningen, die Frankrijk tot grootheid hebben gebracht, zucht ik bij het aanschouwen van die rampen; gedoemd om ze niet te kunnen afkopen tot den prijs van mijn leven, neem ik de volken en de koningen tot getuigen, en protesteer ik, voor zooveel ik vermag, voor het aangezicht van Europa, tegen den bloedigsten en beklaglijksten oorlog die ooit gevoerd werd.

“Wie zal, als ik het niet doe, tegenover de wereld spreken voor de stad van Klovis, van Klotilde en van Genoveva; voor de stad van Karel den Groote, van den Heiligen Lodewijk, van Philips August en van Hendrik den Vierde; voor de stad der wetenschap, der kunst en der beschaving?

“Neen, ik zal haar niet zien ten ondergaan, de groote stad, die ieder mijner voorvaderen heeft kunnen noemen: “mijn goede stad Parijs”.

“En dewijl ik niets meer kan doen, zal mijn stem zich uit de ballingschap verheffen om te protesteeren tegen de ruïnen van mijn vaderland; zij zal ter aarde en ten hemel schreeven, verzekerd als zij is de sympathie der menschen te zullen ontmoeten en alles verwachtende van Gods rechtvaardigheid.”

(Januari 1871.)

² Voor het laatste gedeelte dezer biografie heb ik meestal geput uit het boek, dat dezer dagen bij Dentu verscheen en den markies de Flers geweten wordt, nl.: “*Trois mois d'histoire contemporaine. La vérité sur l'essai de restauration monarchique. Evénements qui se sont accomplis du 5 août au 5 Novembre 1873*”. Dit werk — hetwelk feitelijk de geschiedenis der drie laatste jaren behandelt — is blijkbaar namens het rechtermidden openbaar gemaakt. Het bevat tal van tot dus ver onbekend gebleven zaken, die ik niet allen kan aanhalen, maar die ik den lezer raad in het oorspronkelijk te lezen.

onale Vergadering, welke aanstonds bijeenkwam, zoodra de Gambettaas de zaken zoozeer in de war gestuurd hadden, dat niemand er meer wijs uit kon worden, zetelden onderscheiden koningsgezinden, die als het ware uit den grond opgerezen waren. Deels behoorden zij tot het Orleanisme, deels tot het Chambordisme. Later zouden zij rechterzijde en rechtercentrum heeten, maar in den eersten tijd bestond deze afbakening nog geenszins. Nauwlijks waren die royalisten een weinig tot bezinning gekomen, of, evenals in 1848, begonnen zij weder aan restauratieplannen te denken. De meest gematigden en nadenkenden moesten toegeven, dat geen restauratie mogelijk was, zonder voorafgaande fusie. Die fusie werd dus van den aanvang af hun ernstig streven. Ditmaal vonden zij dadelijk steun bij de prinsen van Orléans in het algemeen, en bij den graaf van Parijs in het bijzonder. Deze verklaarde reeds aanstonds na de September-revolutie aan zijn vrienden, dat hij geen plan had den graaf van Chambord in den weg te zitten en dat hij dezen als hoofd der koninklijke famielje erkende.

Naar aanleiding der verkiezing van den hertog van Aumale en van den prins van Joinville als leden der Nationale Vergadering, dienden de heeren Jean Brunet en Giraud elk een wetsontwerp in ¹, strekkende tot intrekking der verbanningswetten, ten einde alzoo de prinsen in de gelegenheid te stellen hun mandaat uit te oefenen. De legitimisten verklaarden voor het ontwerp Giraud te zullen stemmen, zoodra hun gebleken zou zijn, dat de graaf van Parijs geen pretendent wilde wezen, geen plan had om naast Hendrik den Vijfde naar de Kroon te dingen. Er had toen te

³ De voordracht des heeren Brunet had de wijdste strekking, nl. deze: tot intrekking *aller* verbanningswetten. De Kamermeerderheid evenwel liet zich uit ten voordeele der andere voordracht (die des heeren Giraud), die alleen de toelating der prinsen van het huis der Boerbons beoogde.

Dreux, tusschen de invloedrijksten hunner partij en de bovengenoemde twee prinsen, een merkwaardige konferentie plaats, waarin den Chambordisten de beste verzekeringen werden gegeven. De hertog van Aumale en de prins van Joinville herhaalden de vroegere verklaringen des graven van Parijs, tevens uit zijn naam belovende, dat hij ze zelf aan den graaf van Chambord zou overbrengen, zoodra de gelegenheid zich daartoe mocht voordoen.

Op grond dezer plechtige toezeggingen werden de verbanningswetten met groote meerderheid van stemmen afgeschaft.

Wat nu de gelegenheid betreft, waarvan de twee prinsen te Dreux gewaagden, deze kwam niet zeer spoedig opdagen.

Wel is waar had Hendrik zich gehaast gebruik te maken van de hem toegekende vrijheid, om weder — na 41 jaren ballingschap — op Fransch grondgebied te verschijnen en een bezoek te brengen aan het domein, welks naam hij gedurende zijn afwezigheid van het vaderland gedragen had¹; maar de graaf van Pa-

¹ De heer Monti, gedurende lange jaren 's graven sekretaris in den vreemde, heeft aan Villemessant (*Mémoires d'un journaliste*, II, blz. 337 v v.) een verhaal gegeven van Hendriks komst in Frankrijk, te belangwekkend en te onbekend, om het hier niet vertaald weer te geven:

"Dien dag, den 2de Juli, stemde men door gansch Frankrijk en vertrok Monseigneur uit Brugge, de Fransche grens om negen uur 's avonds te Tourcoing overschrijdende. Hij was vergezeld van den hertog de Blacas, de Vanssay en mij. Onze paspoorten behelsden onze ware namen geenszins. De prins heette in het zijne Mercœur.

"Monseigneur droeg een grooten hoed, diep in de oogen gedrukt. Daar ik de formaliteiten van het vizeeren eenigermate lang vond en den kommissaris zich wat veel met ons zag bezig houden, was ik bevreesd, dat deze 's graven schoonen, maar enigszins kompromitteerenden kop in het oog krijgen zou.

"Ik verthief daarom mijn stem en zeide: Welnu? krijg ik haast mijn paspoort? Indien Mijnheer (ik wees op den prins) niet in orde is, dat men hem dan vasthoude. Wat mij betreft, ik heb geen tijd. Ik heb zaken.

"Men gaf ons dan onze stukken te rug, en we betraden het Perron om er den trein af te wachten.

"Monseigneur ging op een bank zitten, vlak naast twee hoeren.

rijs kon maar niet besluiten zijn neef te Chambord te gaan op-

— “Voor wien heb jij gestemd?” vroeg de een, “heb je gestemd voor de witten? Wat mij betreft, ik heb voor het gemeenebest gestemd. Wil je dan Hendrik den Vijfde en de priesters, de papen, de edelen weerom hebben?”

— “Och!” antwoordde de ander, die het dichtst bij Monseigneur zat, “mijn vader heeft mij wel eens verteld, dat men onder de koningen minder betaalde en gelukkiger was.”

— “Oh!” zeide Monseigneur mij heel zachtkens, “indien ik slechts durfde, hoo zou ik mij dan gelukkig voelen, dien man de hand te drukken.”

“Wij kwamen te Parijs des ochtends ten 5 uur. Een vigilante, door den heer de Nanteuil gezonden, wachtte ons aan het station van den Noorderspoorweg. De heeren de Blacas en de Vanssay verlieten ons toen, om het ontbijt te gaan bestellen bij een restauratiehouder op het Boieldieuplein.

“Onze koetsier had een eerlijk bakkes. Wij vroegen hem, ons eenigen der verbrande gebouwen te laten zien. Hij bracht ons bij het stadhuis. De vigilante hield daar stil, en wij beschouwden die reusachtige ruïne.

— “Ik word door herinneringen overstelpd,” voegde de prins mij toe. “Ik ben een-en-veertig jaren geleden door een volksofstand hier van daan gerukt, en ziet, nu ben ik weer hier, na ongeëvenaarde rampen, omwentelingen en vernielingen.

“Nog had het geen zes geslagen. Wij stegen af voor Notre-Dame. Monseigneur deed eenige schreden in het kerkgebouw en knielde neer bij een dier reusachtige pilaren, welke het schip omgeven. Ik verwijderde mij op eerbiedige wijze om den prins met zijn gedachten alleen te laten.

“Onwillekeurig bevolkten mijn herinneringen — in een oogwenk — de stille katedraal. In mijn geest zag ik haar verlichten en verciëren met feestdraperieën. Te midden eener onafzienbare menigte, schenen alle groote lichamen in den Staat mij voorbij te trekken, om op hooge estrades hun plaats in te nemen. Mijn ooren vulden zich met orgelklanken, met het kleppen der lievig bewogen klokken, met het kanongebulder en met het roffelen der trommen! Een grijsaart bood God een pas-geboren kind aan, zijn bescherming daarover inroepende. En de geheele adel, het gansche leger zwoeren hem gehoorsaamheid en trouw. Dat kind was de hertog van Bordeaux, koning van Frankrijk!

“Deze hallucinatie duurde slechts één minuut. Daarna was de onafzienbare menigte verdwenen, zween de klokken, de kanonnen, het orgel en de trommen en, op twintig pas afstands van mij, bad bij een pilaar der oude kathedraal — dat kind, tans een onbekende; een voorhijganger, bijna bestoven door het stof, dat twee oude vrouwen — met het vegen der kerk belast — opwarrelden.”

“Wij verlieten het gebouw. De prins was zóó bewogen, dat hij zijn zwijgen eerst verbrak toen het rijtuig op den Pont-Neuf gekomen was.

— “Daar is hij!” riep hij uit, “ik herken hem. Zij hebben hem mij gelaten!” En, zich in het achterste gedeelte der vigilante terugtrekkende, ontblootte hij zich met ontroering het hoofd voor het standbeeld van den stichter zijner dynastie.

“Voor het paviljoen van Marsan gekomen, deed Monseigneur het rijtuig stillhouden.

zoeken, vooral niet, toen deze een manifest uitvaardigde, dat als het ware tegen de Orleansen en hun vereering der driekleur gericht was ².

Na lang met het oog een half verbrand venster te hebben gezocht, wees hij het ons met den vinger, zeggende:

— "Dáár ben ik nu geboren. Dáár, bij dat venster, had ik mijn groote looden soldaten, die men mij gaf, om de exercitieën te leeren." Toen, zich niet meer kunnende bedwingen, barstte hij in tranen uit.

"De koetsier, denkende dat wij wilden uitstappen, kwam aan het portier om ons open te doen. Hij bespeurde 's prinsens bedrukt gelaat en zeide hem:

— "Troost u maar, Meneertje. Men bouwt die zaken wel weer op. Ik heb van mijn leven nog wel wat anders bijgewoond. O! die schelmen! Zij hebben mij veel ergers aangedaan, door mijn paard op te eten."

"Eindelijk kwamen wij voor de restauratie op het plein der Opera-Comique. Daar wachtte ons het ontbijt. Ik vroeg den koetsier wat hij hebben moest, en betaalde hem dat. Vervolgens zeide ik tot hem:

— "We komen uit de provincie en weten wezenlijk niet, hoeveel fooi men te Parijs wel geeft."

— "O God! Meneertje," antwoordde hij, "ik zal zeer in mijn schik zijn met drie of vier franken."

— "Daar," hernam ik, "een goudstuk van mij, en nog een goudstuk van Meneer."

"De koetsier keek ons met verbazing aan. Dan, zich niet meer kunnende houden van plezier, trad hij op Monseigneur toe, hem beide armen met zijn handen grijpende, en hem zeggende:

— "Dank u, dank u! Ge zijt een braaf man! Ge weet niet, hoeveel genoeg ge mij doet. Dit zal u geluk aanbrengen."

"We bleven slechts één dag te Parijs.

"Den zelfden avond nog vertrokken wij naar Chambord."

'T is bekend, dat de graaf slechts weinige dagen te Chambord bleef vertoeven.

Terwijl zijn vrienden hem hadden aangeraden de meeste reserve in acht te nemen, had ook hij den wensch te kennen gegeven, dat zijn aanhangers geen vereenigingspunt zouden maken van Chambord, om alzoo de regeering des heeren Thiers in geen moeilijkheden te brengen.

Hij werd op zijn kasteel slechts door weinige vertrouwden opgezocht.

² Ziehier den tekst van dit veel aangehaalde stuk:

"Franschen!

'Ik ben in uw midden.

"Gij hebt mij de poorten van Frankrijk geopend, en ik heb mij het geluk niet kunnen ontzeggen, mijn vaderland weder te zien.

Ook het tweede manifest van Jan. '72 en de brief aan Du-

"Maar ik wil niet, door langer te blijven, voorwendsels geven ter verwarring der geesten, die op dit oogenblik reeds zoo geschokt zijn.

"Ik verlaat dan dat Chambord, hetwelk gij mij geschonken hebt, en waarvan ik reeds veertig jaar lang, op de wegen der ballingschap den naam draag.

"Mij van u verwijderende, moet ik u echter zeggen, dat ik mij niet van u afscheid. Frankrijk weet, dat ik het toebehoor.

"Ik kan niet vergeten, dat het monarchale recht het patrimonium der natie is, noch de plichten verzuimen, die mij daardoor jegens haar worden opgelegd.

"Die plichten, ik zal ze vervullen, geloof het op mijn eerewoord als koning en mensch.

"Met Gods hulp zullen wij te zamen, en wanneer gij het zult willen, op de breede grondslagen van administratieve decentralisatie en der lokale vrijheden een regeering stichten, welke aan de ware behoeften van het land beantwoordt.

"Als waarborg van die publieke vrijheden, waarop ieder kristenvolk recht heeft, zullen wij het algemeene stemrecht, met eerlijke toepassing, en het toezicht der beide Kamers geven, en wij zullen aan de nationale beweging van het einde der vorige eeuw haar waar karakter terug geven en haar voortzetten.

"Een minderheid, die opstand maakte tegen de wenschen van het land, heeft er het uitgangspunt van gemaakt voor een periode van demoralisatie door de leugen, en desorganisatie door het geweld. Haar misdadige aanslagen hebben de revolutie gebracht over een volk, dat slechts hervormingen vroeg, en van toen af hebben zij het naar den afgrond voortgestuwd, waarin het dezer dagen, zonder de heldhaftige daden van ons leger, bijna omgekomen zou zijn.

"Het zijn de arbeidende klassen, de werkklieden op het platteland en in de steden, voor wier lot ik de levendigste belangstelling koester en dat het onderwerp mijner geliefkoosde studieën uitmaakte, die het meest door die maatschappelijke wanorde geleden hebben.

"Maar Frankrijk, door rampen zonder wederga tot betere gedachten gebracht, zal inzien, dat men niet tot de waarheid terugkeert door van dwaling te veranderen: dat men, door proefnemen, aan eeuwige noodzaaklijkheden niet kan ontsnappen.

"Het zal mij roepen, en ik zal komen met mijn toewijding, mijn beginsel en mijn vaandel.

"Met betrekking tot dat vaandel, heeft men gesproken van voorwaarden, die ik niet zou kunnen aannemen.

"Franschen!

"Ik ben bereid tot alles, wat strekken kan, om mijn land te helpen zich op te beuren uit zijn verval en zijn plaats in de wereld te hernemen; het eenige offer, dat ik niet kan brengen, is dat mijner eer.

"Ik ben van mijn tijd en wil het zijn; ik breng oprechte hulde aan al zijn grootheden, en welk ook de kleur van het vaandel was, waaronder onze soldaten optrokken ik bewonderde hun heldenmoed en dankte God voor den roem, dien hun dapperheid voegde bij den ouden roem van Frankrijk.

panloup in Febr. 1873 droegen veel bij om de toenadering te vertragen.

"Tusschen u en mij moet er geen misverstand, geen achterdocht bestaan.

"Neen, ik zal mij niet, omdat onwetenden of lichtgeloovigen gesproken hebben van privilegieën, absolutisme en onverdraagsaamheid, en weet ik waarvan nog meer? van tienden, van leenrechten — al te maal hersenschimmen, welke de grootste kwade trouw voor uw en geest poegt op te wekken — ik zal mij niet het vaandel van Hendrik den Vierde, Frans den Eerste en Jeanne Darc uit de hand laten rukken.

"Het is met dat vaandel, dat de nationale eenheid tot stand is gekomen; het is met dat vaandel, dat uw vaders, aangevoerd door mijn vaders, Elzas en Lotharingen veroverd hebben, provinciën, wier trouw de troost in onze rampen zal zijn.

"Het heeft de barbaarsheid overwonnen op den Afrikaanschen grond, welke de getuige was van de eerste wapenfeiten der prins van mijn huis, en dat zelfde huis zal de nieuwe barbaarsheid overwinnen, waarmede de wereld bedreigd wordt.

"Zonder vrees zal ik dat vaandel der dapperheid van ons leger toevertrouwen; het heeft nog nooit, dit weet het leger, een anderen weg gevolgd, dan dien der eer.

"Ik heb het ontvangen als een heiligen schat van den ouden koning, mijn grootvader, die in ballingschap stierf; het is voór mij altijd onafscheidlijk geweest van de herinnering aan het afwezige vaderland; het heeft gewaapperd boven mijn wieg, ik wil, dat het ook mijn graf omplooit.

"In de roemrijke vrouwen van dat onbevleete vaandel zal ik u de orde en de vrijheid brengen.

"Franschen!

"Hendrik de Vijfde kan onmogelijk het vaandel verlaten van Hendrik den Vierde.

"Chambord, 5 Juli 1871.

HENDRIK."

¹ Ziehier enkele zinsneden uit het tweede manifest:

... "Ik behoef den weg niet te rechtvaardigen, dien ik mij heb voorgeschreven. Ik beklag hen, die mij niet begrepen hebben; maar alle hoop, op de vergetelheid mijner plichten gebouwd, is ijdel.

"Nooit zal ik abdikeeren.

"Ik zal niet dulden, dat het monarchaal beginsel, het erfgoed van Frankrijk, dat ik, als de laatste hoop op zijn grootheid en vrijheden, gedurende veertig jaren ongeschonden heb bewaard, worde aangerand.

"Het cesarisme en de regeringeloosheid bedreigen ons nog, omdat men in kwestieën van personen het heil des lands zoekt, in plaats van het te zoeken in beginselen.

... "Ik moest onzen dapperen soldaten niet vragen, om onder een nieuw vaandel op te rukken, zegt men.

"Ik plant geen nieuw vaandel, ik bandhaaf dat van Frankrijk, en ik heb de trotscheit te gelooven, dat het aan onze legers hun ouden roem zal teruggeven.

"Indien al het witte vaandel ook tegenspoeden heeft ondervonden, zoo zijn er aan den anderen kant vernederingen, welke het nooit heeft gekend.

"Ik heb gezegd, dat ik de hervorming was; men heeft geveinsd te verstaan, dat ik de reactie vertegenwoordigde.

Eerst in Augustus van dit jaar ging de kleinzoon van Lodewijk Filips tot het vervullen zijner belofte over. Het tijdstip was toen bijzonder gunstig. Thiers had opgehouden te regeeren, en een fuzionistiesch kabinet was sedert 24 Mei aan het bewind gekomen. De vreemde bezetting mocht gedaan heeten. Het veld was dus ruim. De graaf van Parijs zeide: *profitons - en!* In de eerste dagen van Augustus hoorde men op eens: de graaf is naar Weenen en Frohsdorf. De skeptici, die hierover het hoofd schudden, hadden ditmaal ongelijk. De tocht naar de Donaustad bleek eerlang een feit te wezen, evenzeer een feit als het bezoek aan Frohsdorf.

Den 31ste Juli was de graaf van Parijs — na vrouw en kinderen in Villers-sur-Mer (bij Trouville) te hebben gedeponeerd — samen met zijn oom, den prins van Joinville, op reis gegaan, en wel als graaf Villiers. Den 2de Augustus kwamen zij te Weenen aan, en den daaropvolgenden ochtend zonden zij een *dépêche* naar Frohsdorf, ten einde om audientie te verzoeken. Het telegrafiesch antwoord gewerd den prinsen in den namiddag. Daarin werd hun voor den volgenden ochtend het bezoek des heeren de Vanssay aangekondigd. Deze kwam dan ook den 4de opdagen, en wel feitlijk als onderhandelaar van Frohsdorf. De graaf van Parijs wisselde van gedachten met hem en gaf hem eveneens een brief voor zijn neef mede. Als gevolg van een en ander sprak men af, dat de kleinzoon van Lodewijk Filips den 5de 's ochtends bij den kleinzoon van Karel den Tiende komen zou. Aldus geschiedde

"Ik heb van de beproevingsen der Kerk geen getuige kunnen zijn, zonder mij de overleveringen van mijn vaderland te herinneren. Deze taal heeft de meest verblinde hartstochten doen losbreken.

"Door mijn onwankelbare trouw aan mijn geloof en vaandel, is 't de eer van Frankrijk zelf en zijn roemvol verleden, die ik verdedig, is 't zijn toekomst, welke ik voorbereid.

"Elk verloren uur in het streven naar onvruchtbare kombinatiëen, is een winst voor hen, die zegeprelen in onze vernedering....

het. Laatstgenoemde ontving zijn neef staande, ging toen zitten en noodigde dezen alsdan uit zijn voorbeeld te volgen.

De graaf van Parijs nam nu het woord en zeide: "Ik kom u een bezoek brengen, dat ik u reeds lang geleden wenschte te brengen. Ik kom uit mijn naam, en uit naam aller leden mijner famielje, u onze eerbiedvolle betuigingen van hulde aanbieden, niet alleen als aan het hoofd der dynastie, maar ook als aan den eenigen vertegenwoordiger van het monarchaal beginsel in Frankrijk. Ik hoop, dat de dag komen moge, waarop de Fransche natie begrijpt, dat haar heil in dit beginsel zetelt. Mocht zij ooit den wil te kennen geven om tot de monarchie te rug te keeren, dan zal er in ons gezin geen enkel mededinger zich voordoen."

De graaf van Chambord stond op. Men zegt, dat tranen hem in de oogen stonden. Hij opende den ander zijn armen en de beide prinsen omhelsden elkaar. De verzoening was tot stand gebracht!

Het onderhoud werd hierna van meer vertrouwlijken aart. De bewoner van Frohsdorf gaf herhaalde malen zijn vreugde te kennen over het hem gebrachte bezoek. Ook de gravin van Chambord ontving haar gast op minsame en hartlijke wijze. Deze bleef te Frohsdorf dejeuneren en vertrok eerst na er vier uren te hebben vertoefd. Des middags kwam de graaf van Chambord bij zijn neef te Weenen een tegenbezoek brengen. Aldus was de fusie, altans wat de hoofden der twee weleer vijandige dynastieën betreft, een feit geworden.

Het kan op dit oogenblik aan geen twijfel onderhevig wezen dat, zoo de monarchalen pressie genoeg hadden kunnen uitoefenen op de permanente kommissie — welke toen tijdens het reces haar zittingen hield — om dadelijk de Nationale Vergadering op te roepen, haar meerderheid, de vereenigde rechterzijde en rechtercentrum, in de eerste geestdrift tot de uitroeping der monarchie zouden zijn overgegaan, vooral indien de graaf

van Chambord in een gematigd manifest de gemoederen, die door de tegenstanders eenigszins geschokt waren, ietwat gesust had. Maar men deed niets van dien aart, en middelerwijl hadden de republikeinen, en verdere tegenstanders van het koningschap, alle gelegenheid om de restauratie tegen te werken. Eerst einde Augustus hoorde men weer iets van de fuzionisten. Hun voornaamste vertegenwoordigers hielden toen — den 27ste — een vergadering te Parijs, waarop de restauratie ter sprake kwam. Het rechtermidden ontwikkelde, bij monde des heeren d'Audiffret-Pasquier, zijn denkbeelden aangaande die zaak, welke denkbeelden hierop neerkwamen, dat geen monarchie mogelijk heeten mocht zonder driekleur, zonder konstitutionneele vrijheden — punten trouwens, die vroeger reeds besproken waren, en waarover men het eens heeten mocht. Maar dienaangaande zou men toch gaarne eenige verklaringen van den graaf van Chambord willen hooren, of liever nog lezen. De vroegeren achtte men onvoldoende. Reden waarom twee ijverige fuzionisten, de heeren de Sugny en Merveilleux-Duvignaux, zich in September naar Frohsdorf opmaakten, om daar die verklaringen uit te lokken (15 Sept.). De graaf van Chambord herhaalde den beiden afgevaardigden zijn vroegere bekentenissen. Hij deed zich even als altoos liberaal voor, maar verschanste zich in de half-konstitutionneele stellingen van weleer. Den 25ste September werd door 60 fuzionisten weder een vergadering gehouden; die echter evenmin vruchten afwierp als haar voorgangster van 27 Augustus. Ook de reis van den heer Combier naar Frohsdorf had geen gevolgen. De graaf van Chambord plaatste zich geheel op het standpunt der *déclaration de Saint-Ouen*, die eenmaal Lodewijk de Achttiende afgaf. Hij wilde koncessiën doen, maar geen rechten verleenen. Alle konstitutionneele vrijheden moesten worden beschouwd als zoovele koninklijke goedheden; de natie had daarop geen aanspraak. Maar de "koning" bewilligde ze, omdat hem zulks behaagde. Ziedaar zijn stelsel,

dat dan ook eenigermate overeen te brengen is met zijn vroegere ophelderingen.

Intusschen wilden de fuzionisten alle onderhandelingen nog niet afbreken, denkende dat de graaf van Chambord misschien nog tot andere gedachten over te halen zou zijn. Op voorstel van den hertog de Decazes benoemden de verschillende fraktieën van het rechtermidden en de rechterzijde een kommissie van acht leden die, onder voorzitterschap van generaal Changarnier, belast werd met het ontwerpen en uitvoeren der restauratie. Leden dezer kommissie waren Combier, Tarteron, Audiffret-Pasquier, Callet, Daru, Baragnon, Larcy en Chesnelong. De kommissie van negenen begreep een laatste poging te moeten doen om met den graaf van Chambord tot overeenstemming te geraken. Zij vaardigde tot dat doel haar lid Chesnelong naar Salzburg af, waar de graaf zich voor de jacht ophield. Er hadden daar, den 13de en 14de Oktober, eenige konferentieën plaats. Hetzij dat de graaf zich weer onduidelijk uitliet, hetzij dat Chesnelong hem verkeerd begreep, zeker is, dat laatstgenoemde den 16de te Parijs terugkwam, vervuld van de schoonste illuzieën. Volgens hem had Hendrik de Vijfde de meest geruststellende verklaringen afgelegd, en betreffende de konstitutionneele vrijheden, en betreffende de vlag, kortom betreffende alle hoofdpunten.

Iedereen dacht nu, dat de restauratie onmiddelijk volgen zou. De geestdrift der fuzionisten was onbeschrijflijk, de verslagenheid onder de republikeinen algemeen. De kommissie van negenen haastte zich een wetsontwerp gereed te maken, dat aldus luidde:

“L'Assemblée nationale, usant du droit constituant qui lui appartient et qu'elle s'est toujours réservé, décrète:

“Art. 1. La monarchie nationale, héréditaire et constitutionnelle, est le gouvernement de la France: en conséquence, Henri-Charles-Marie-Diédonné, chef de la famille royale de France, est appelé au trône; les princes de cette famille lui succéderont de mâle en mâle, par ordre de primogéniture,

“Art. 2. L'égalité de tous les citoyens devant la loi et leur admissibilité à tous les emplois civils et militaires, les libertés civiles et religieuses, l'égale protection dont jouissent aujourd'hui les différents cultes, le vote annuel de l'impôt par les représentants de la nation, la responsabilité des ministres inséparable de l'inviolabilité royale, la liberté de la presse sous les réserves nécessaires à l'ordre public, et généralement toutes les garanties qui constituent le droit public actuel des Français, sont et demeurent maintenus.

“Le gouvernement du roi présentera à l'Assemblée nationale les lois constitutionnelles ayant pour objet d'assurer et de régler l'exercice collectif de la puissance législative par le roi et deux Chambres, l'attribution du pouvoir exécutif au roi, l'organisation du suffrage universel, et généralement toutes les lois nécessaires à la constitution des pouvoirs publics.

“Art. 3. Le drapeau tricolore est maintenu: il ne pourra être modifié que par l'accord du roi et de la représentation nationale.”

Dit (tot dusver onbekend gebleven) ontwerp zou nooit der spoedig daarop weder bijeengebrachte volksvertegenwoordiging van Frankrijk worden aangeboden, want een even onverwachte als verpletterende gebeurtenis zou zulks beletten.

De “koning” zond uit Salzburg, op het einde van Oktober, een protest bij Chesnelong in, dat diens verklaringen geheel desavoueerde en zijn oud standpunt handhaafde. Chesnelong trachtte den brief te verheimelijken, ten einde tijd te winnen en te beproeven den graaf tot andere gedachten over te halen. Maar vergeefs: Hendrik zette de openbaarmaking zijner misive door, bewijzende meer eerlijkheid dan politiek verstand te bezitten. De restauratie was mislukt, het gejuich der republikeinen bewees dat, méér nog evenwel de benoeming van Mac-Mahon tot president der republiek voor den tijd van zeven jaren.

Niemand weet te zeggen, wat er nog gebeuren kan. Het is mogelijk, dat Hendrik de Vijfde later andermaal op den voorgrond treedt, hetzij als pretendent, hetzij als “koning.” Maar ik koester voor hem de vrees, dat zijn rol uitgespeeld, en zijn laatste kans in 1873 afgeloopen is.

LIVINGSTONE.

LIVINGSTONE.

“Overwinnen, of de Abdij van Westminster!” In deze weinige woorden van Nelson, die beide verwierf, ligt de eerezucht van den Brit opgesloten, en geen Brit is er wien het hart niet hooger klopt, wanneer hij in dat “Wallallah der Natie” zich bevindt te midden van de graven der groote geesten op allerlei gebied, die zijn land sedert eeuwen tot eer hebben verstrekt.

Tusschen die dichters, krijgslieden en staatslieden, die helden van het zwaard en van het woord, is ook thans, op kosten des Rijks, het stoffelijk overschot plechtig ter aarde besteld van een man, die óók een held was op zijn wijze, en voor wien dan ook geen Engelschman eenig eerbewijs te hoog rekent. Dr. Livingstone toch is — wij gelooven niet hiermede te veel te zeggen — sedert een groot aantal jaren in het Vereenigde Britsche Koninkrijk een der meest populaire personen geweest. Met zijne merkwaardige geschiedenis zijn niet vele Britten, laat ons zeggen niet vele leden der beschaafde maatschappij, geheel onbekend; zijne onverzettelijke en toch zoo aantrekkelijke aard heeft de bewondering van zeer velen opgewekt; wat hij voor wetenschap en beschaving

gedaan heeft wordt thans reeds vermoed, maar zal wellicht eerst over vele eeuwen recht worden gewaardeerd.

David Livingstone, een eenvoudig Schotsch zendeling, was de zoon van arme ouders, die zich echter te recht verhoovaardigden de vertegenwoordigers van eene der beste en oudste familiën van Bergschotten te zijn. Daar hij en zijn vader zeer besliste Protestanten waren, is het vreemd dat zijn grootvader te Culloden voor de zaak der Stuarts is gesneuveld, en dat zijne voorvaderen Roomsch-Katholieken geweest zijn, tot ruim eene eeuw geleden, toen zij tot het Protestantisme werden overgehaald door "den Ambachtsheer, die het dorp rondging in gezelschap van iemand die een gelen staf droeg, welke de aandacht meer getrokken schijnt te hebben dan zijn onderricht, want de nieuwe godsdienst ging nog lang daarna door onder den naam van "den godsdienst van den gelen stok" " ¹. Livingstone's vader, Neill Livingstone, dreef een kleinen theehandel in de nabijheid van Hamilton, in Lanarkshire, maar was "te nauwgezet om daardoor ooit rijk te kunnen worden."

David werd in 1816 te Oost-Kilbridge, in het bovengenoemde graafschap geboren. Zijne jongelingsjaren bracht hij grootendeels als gezelschap in eene katoenspinnerij nabij Glasgow door, maar 's winters wijdde hij de lange avonden aan godsdienstige studiën, daar reeds vroeg de lust om zendeling te worden bij hem ontwaakt was. Hij was toen in de gelegenheid om eene avondschool te bezoeken, alwaar vroegtijdig zijn smaak voor klassieke letterkunde gevormd werd. Op zijn zestiende jaar "kende hij Horatius' en Virgilius' gedichten beter dan op lateren leeftijd." Bovendien las hij destijds vele werken over godsdienst en natuur-

¹ De meeste bijzonderheden omtrent Livingstone's leven zijn aan de inleiding van zijn eerste werk: "Missionary Travels and Researches in South Africa" ontleend.

lijke historie, en "verslond hij alle soorten van boeken, behalve romans." Hoe langer hoe meer echter ontwikkelde zich in den jongen Livingstone de zucht om zendeling te worden. In China het Christendom te prediken zou voor een deel van dat onmetelijke rijk van wezenlijk belang kunnen zijn, en ten einde zich daarvoor geschikt te maken poogde hij zich in de geneeskunde te bekwamen, terwijl hij buitendien in den omtrek zijner woonplaats ijverig kruidkunde en aardkunde beoefende. Op zijn negentiende jaar volgde hij 's winters in Glasgow cursussen in de geneeskunde en in het Grieksch, en 's zomers de voorlezingen van Dr. Wardlaw over godgeleerdheid. In de fabriek zette hij zijne lectuur voort, door onder 't werken zin voor zin te lezen uit een boek, dat hij op de spinmachine legde, en uit "dit deel zijner opvoeding behield hij later de eigenschap, van zijn geest geheel aan 'tgeen in den omtrek geschiedde te kunnen onttrekken, en met het grootste gemak te kunnen lezen en schrijven te midden van spelende kinderen of dansende en zingende wilden." In 1838, na de colleges van Dr. Wardlaw gevolgd en een "Licentiaat" in de medicijnen verworven te hebben, bood hij aan de Londensche Zendings-vereeniging zijne diensten als zendeling aan. Hij werd tot deze keuze genoopt, omdat die vereeniging "noch de leer der Episcopalen, noch die der Presbyterianen, maar het Evangelie aan den heiden zendt," en dit niet-sectarisch beginsel lachte hem toe. De destijds woedende opium-oorlog en andere omstandigheden wendden zijne gedachten van China af, en de verslagen van den zedings-arbeid der heeren Moffat, Hamilton en anderen vestigden die op Zuid-Afrika. De Vereeniging nam zijn aanbod aan; drie maanden wijdde hij aan theologische studiën in Engeland, en in 1840 vertrok hij naar Zuid-Afrika, alwaar hij na eene reis van bijna drie maanden aankwam. Zijne eerste bestemming was Port Natal, waar hij kennis maakte met zijn landgenoot, den nog levenden eerwaarden heer Robert

Moffat, wiens dochter Livingstone's vrouw en de getrouwe en ijverige gezellin van zijne moeiten en zwerftochten werd, en die hem zelfs op zijne moeilijke reis naar het meer Ngami vergezelde.

Van Natal werd Livingstone noordelijk naar het land der Bechuanas gezonden; in die ongeveer 700 mijlen ten noorden van Kaapstad gelegen streek arbeidde hij tot 1845 als zendeling. Vier jaren lang was hij nog noordelijker te Kolobeng werkzaam, en in 1849 ondernam hij voor het eerst eene bepaalde ontdekkingsreis, waarvan het nog door geen Europeaan aanschouwde meer Ngami het doel was. Dat doel werd bereikt, en met Sebituane, het machtige stamhoofd dat in die streken (omstreeks 20° zuiderbreedte) heerschte, werd eene vriendschap gesloten, die — ook na Sebituane's dood, waarvan Livingstone een deelnemend getuige was — door den invloed welken deze merkwaardige persoon bezat, zijne volgende groote reis mogelijk gemaakt heeft. In 1852 bracht hij vrouw en kinderen naar de Kaapstad, nam voor twee jaren — die tot bijna vijf jaren zouden uitdijen — afscheid van hen, en zond hen naar Europa. Daarna frischte hij zijne kennis van den sterrenhemel en wat er meer voor geographische waarnemingen noodig is, door de hulp van den heer Thomas Maclear, koninklijk astronoom te Kaapstad, wat op, en ondernam hij wat hij in zijn eerste, in 1857 onder den titel van "Missionary Travels" verschenen werk, als zijne "groote reis" beschrijft, — die later door nog veel grootere zoude worden gevolgd, om met eene zevenjarige en niettemin onvoltooide reis te eindigen.

Tusschen 1852 en 1856 dan reisde Livingstone van Kaapstad noordwaarts, voorbij het meer Ngami, naar Linyanti, van daar noordwestelijk naar de westkust, alwaar hij te Laonda (9 graden zuiderbreedte) uitkwam; keerde op zijne schreden terug naar Linyanti, en volgde van daar den Zambesi-stroom door het portugeesche gebied tot aan zijne monding in den Indischen Oceaen.

In 1856 kwam Livingstone naar Engeland, en werd er de

groote man van den dag. Zijn weldra verschenen, onderhoudend en van duizenderlei ongehoorde zaken gewagend werk trok de algemeene aandacht, en zijne eenvoud en zedigheid dwongen vertrouwen af. Waar het Afrika gold werd hij onvoorwaardelijk geloofd. Geleerde genootschappen verkozen hem tot lid. Groote steden droegen hem het eere-burgerschap op. Aan tastbare geschenken ontbrak het niet. Het Zendingsgenootschap, dat hem uitgezonden had, zond op zijn aanwijzing eene missie naar de Makololo's. Hij werd Britsch consul voor verschillende plaatsen in Zuidelijk Centraal-Afrika, en even voor zijn vertrek, in 1858, gaven 300 der doorgeboorte, geleerdheid of smaak hoogstgeplaatste mannen in Engeland ter zijner eere een gastmaal, en verleende Koningin Victoria hem eene audientie.

De in 1858 ondernomene reis heeft niet de vruchten gedragen, welke hij er zich van had voorgespiegeld. Haar doel was, de Zambesirivier voor den handel te openen, en, door de voortbrengselen van Europeesche nijverheid rechtstreeks in het binnenland te brengen, den doodsteek te geven aan den slavenhandel, die door de kustbewoners, als tusschenpersonen tusschen het binnenland en de beschaafde wereld, gedreven werd. Maar in de eerste plaats bleek de Zambesi wel eene prachtige rivier, maar, ten gevolge van watervallen enz., volstrekt niet gemakkelijk bevaarbaar te wezen; in de tweede plaats viel de vruchtbaarheid der landstreek tegen, en eindelijk was het recht der Portugeezen, om, indien zij wilden, de Zambesi te sluiten, onbetwistbaar. Ook bleek Livingstone — een reisgenoot getuigt het — de man niet te zijn, om eene op groote schaal georganiseerde expeditie van Europeanen, met stoombooten enz. te leiden. In één woord, de Zambesexpeditie, die in het geheel aan Engeland ongeveer 100,000 p.st. zal gekost hebben, droeg de voorgespiegelde vruchten niet, maar onvruchtbaar mag zij niet heeten, sedert zij Livingstone's tweede boek, "the Zambesi and its tributaries", in het licht heeft doen

verschijnen, en bovendien voor het eerst de beschaafde wereld heeft wakker geschud ter zake van den oost-afrikaanschen sla-venhandel.

Toen Livingstone in 1864 in Engeland terugkeerde, werd hij, evenals in 1856, overal met geestdrift ontvangen. "Echter, dus schrijft de heer Henry Rawley, die hem gekend en met hem gereisd heeft, in eene scherpzinnige en wegens onpartijdige karakter-ontleding merkwaardige studie over Livingstone in het Aprilnummer van het Cornhill-Magazine, — echter bleef het hem niet verborgen dat hij in sommiger schatting niet meer geheel dezelfde was; en het gevoel dat hij niet alles had gedaan wat hij zich ten taak had gesteld, drukte hem ter neer. Daarbij kwam dat hij in de oogen der natie niet langer de eenige beroemde Afrikaansche reiziger was. Speke had de sporen van den aardrijkskundigen onderzoeker verdiend door zijne ontdekking der bronnen van den Nijl. Baker was ijverig bezig die ontdekking te voltooien. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Livingstone, na een verblijf van een jaar in Engeland, weder naar Afrika vertrok, met het vaste voornemen, hiervan ben ik zeker, om de hooge schatting welke men van hem als ontdekkingsreiziger koesterde, ruimschoots te rechtvaardigen."

Sedert hij in het laatst van 1865, van kaap Delgado uit, Afrika introk — geaccrediteerd als Hr. Ms. consul bij de verschillende stamhoofden in het onbekende binnenland — heeft Livingstone bijna zeven en een half jaar in het onmiddellijk ten zuiden aan den evenaar grenzende gedeelte van Afrika's binnenland geworven, en in dien tusschentijd is hij slechts eenmaal met Europeanen in aanraking geweest, namelijk in den winter van 1870—1871, toen de heer Stanley hem te Oedsjidsji, op de oostkust van het in 1858 door Speke en Burton ontdekte meer Tanganyika aantrof. Van die reis zijn tot dusver slechts de groote omtrekken bekend. Wij weten dat Livingstone in het

begin van 1866 bij de monding der rivier Rovuma, op ongeveer 10 graden zuiderbreedte aan de kust van den Indischen Oceaan, Afrika is ingetrokken; dat hij tot 15 graden zuiderbreedte toe in zuidwestelijke richting gereisd heeft en, het in 1859 door hem ontdekte meer Nyassa aan de zuidzijde omgetrokken hebbende, zich noordwaarts heeft begeven, tot dat hij op ongeveer 4 graden zuiderbreedte het meer Liemba of Lemba vond, dat met het zuidelijk uiteinde van het zoo even vermelde meer Tanganyika samenhang; dat hij ten westen en zuidwesten van dat meer heeft rondgezworven, en aldaar eene reeks van door eene breede rivier verbondene meren heeft ontdekt, die de namen dragen van de meren Bangweolo, Moero en Kamolondo, en dat hij in Juni 1871, toen hij zich bevond in de nabijheid van nog een ander meer, welks gesteldheid, maar hij verwachtte, het vraagstuk dat hij zich gesteld had, zou oplossen, door den onwil van zijne Afrikaansche dragers uit Johanna genoodzaakt is geworden terug te keeren naar Oedsjidsji, alwaar hij in October 1871 aankwam, en alwaar Stanley hem in November van dat jaar ziek en moedeloos aantrof. Deze onverwachte ontmoeting, de schat van tijdingen uit Europa, de aanvoer van nieuwe hulpmiddelen, — een en ander deed Livingstone als het ware herleven, en al spoedig begaf hij zich met Stanley op reis om te onderzoeken of het water van het meer Tanganyika, waarvan hij wist dat de zuidelijke helft alleen met het bovengenoemde meer Lemba, maar door middel daarvan met geen ander stroomgebied gemeenschap had, in zijn noordelijk gedeelte wellicht een uitweg vond, en zoodoende de door Speke en Baker in 1862 en 1864 ontdekte meren, het Albert- en het Victoria-Nyanza, en door middel daarvan den Nijl, voeden kon. Hij bevond dat dit niet het geval was, en dat de meren Tanganyika en Lemba te zamen geheel op zich zelf staan. Livingstone geleidde Stanley tot Oenyanyembe, ongeveer op een derde van den afstand tusschen Oedsjidsji en

de oostkust gelegen, terug, alwaar hij afscheid van hem nam en, na er provisiën en nieuwe dragers, die Stanley hem van Zanzibar zond, te hebben opgewacht, den 2^{den} Augustus 1872 op nieuw de reis aanvaardde, met het doel om de door hem ontdekte merenketen, thans aan de westzijde om te reizen.

Op deze reis is Livingstone in Mei 1873 overleden. Na eene vergeefsche poging om het meer Bangweolo in het noorden over te steken, was hij de Lualaba overgetrokken, en had eene moerassige streek ontmoet, alwaar men soms drie uren achtereen tot over de heupen door het water ging. "Hij had, dus telegrapheerden de met de overbrenging van zijn lijk belaste personen den 29sten Maart 11. van Suez, verscheidene maanden aan chronische dysenterie geleden. Ofschoon hij aan levensmiddelen en artsenijs geen gebrek had, schijnt hij een voorgevoel te hebben gehad dat zijne ziekte doodelijk was. Hij bereed een ezel, maar werd later gedragen, en kwam zoo te Muilala, in het land van Bisa; toen zeide hij: "Bouw mij eene hut om te sterven." Zijne volgelingen bouwden de hut, na hem eerst een bed bereid te hebben. Op den derden dag zeide hij: "Ik heb het zeer koud; leg meer gras op de hut." Hij leed veel en steunde nacht en dag. Zijne bedienden spraken niet, en gingen niet tot hem. Kitumbo, het opperhoofd van Lo Bisa, zond meel en boonen, en behandelde het reisgezelschap goed. Den vierden dag werd Livingstone gevoelloos en omstreeks middernacht stierf hij. Zijn knecht Majocahra was bij zijn sterven tegenwoordig. Den 27sten April had hij voor het laatst iets in zijn dagboek opgeteekend. Veel en op weemoedigen toon sprak hij over zijn huis en de zijnen. Toen hij zich ziek begon te gevoelen, zeide hij tot zijne bedienden, dat hij alles voor ivoor wilde inruilen om hun te geven, naar Zanzibar terugkeeren en pogen Engeland nog te bereiken. Op den dag van zijn dood beraadslaagden zijne knechten wat te doen, en besloten zij het stoffelijk overschot tegen bederf te bewaren. Zij vreesden

het stamhoofd kennis te doen dragen van Livingstone's dood. De secretaris bracht het lijk naar eene andere hut, waaromheen hij hooge palissaden bouwde. Zij openden het lichaam, namen er de ingewanden uit, en begroeven die in eene blikken doos binnen de omheining onder een grooten boom, waarin Wainwright (een door Livingstone van het slavenlot bevrijd inlander, die zijn lijk naar Engeland gebracht heeft) sneed: "Dr. Livingstone; gestorven den 4^{den} Mei 1873". Het lijk werd met zout gevuld en gedurende twaalf dagen in de zon gelegd. Toen werd de doodstijding aan Kitumbo gebracht, die, als eerbewijs, liet schieten en de trom roeren, en den bedienden vergunde het lijk te vervoeren, dat in eene kist van boomschors gelegd werd. Zij reisden ongeveer zes maanden lang naar Oenyanembe. Aldaar werd Livingstone's lijk in eene andere, kleinere kist van boomschors gelegd, en vervolgens als eene baal ingepakt, ten einde de inlanders te misleiden, die bezwaar maken tegen het vervoeren van een lijk. Zoo is hij naar Zanzibar gebracht. Livingstone's kleederen, papieren en instrumenten vergezellen zijn lijk. Gedurende zijn ziekte bad Livingstone veel. In Muilala zeide hij: "Ik ga naar huis."

Ziedaar een verhaal zoo eenvoudig en onopgesmukt, als van eene zoo treffende gebeurtenis in onze van alles ophef makende dagen alleen door den telegraaf kan worden gegeven. Daar ligt, in het hart van Afrika, door slechts weinige ondergeschikten omgeven, als het ware in het geheim, een man te sterven, in wien de geheele beschaafde wereld belang stelt, en van wiens leven de wetenschap zulke groote dingen verwacht. Maar die ondergeschikten zorgen er voor, dat zijn lijk en zijne nalatenschap voor zijn vaderland bewaard blijven, en voeren hem, met moeite en levensgevaar, langs een vele maanden langen weg naar Zanzibar, — van Lo Bisa naar de Abdij van Westminster!

Na deze korte levensschets van Dr. Livingstone komen bij ons

de vragen op: welke drijfveeren hebben tot dezen merkwaardigen levensloop geleid? wat heeft hem mogelijk gemaakt? en welke zijn zijn vruchten voor de wereldbeschaving?

Livingstones besluit om zendeling te worden is ongetwijfeld uit de edelste motieven voortgevloeid. Aan eierzuchtigen biedt de loopbaan van den zendeling weinig kans op bevrediging, en slechts minder edele naturen of dweepers kiezen een vergeten leven van ontbering en gevaar ter wille eener belooning in dit of een ander leven. Stoffelijke voordeelen nu heeft Livingstone nimmer verworven, en dat hij geen dweeper was, getuigen zijne anti-sectarische neigingen en zijne verlichte opvatting van de zedingszaak, zooals hij die in zijn eerste werk, na 17 jaren zendeling geweest te zijn, blootgelegd heeft. Ter zake van zijn veeljarig verblijf onder de Bakwains, een ten noorden der Kaapkolonie wonenden stam, schrijft Livingstone, dat naar zijne ondervinding, onder anderen de algemeene onzekerheid waarin de inlanders omtrent hunne levensmiddelen verkeerden — zoo zij al niet direct gebrek lijdten — en de noodzakelijke herhaalde afwezigheid der mannen ter wille van de jacht of van het zoeken van aard- en boomvruchten, een ernstigen slagboom vormen tegen den vooruitgang van den stam in kennis. "Onze eigene opvoeding in Engeland, dus vervolgt hij, geschiedt aan de ontbijttafel en den middagdisch of bij den gezelligen haard voor een even groot deel als in kerk en school. Zeer weinige Engelschen zouden zich met smartelijk ledige magen in de kerk behoorlijk gedragen, evenmin als zij het doen wanneer die organen overladen zijn. De havelooze scholen zouden niet geslaagd zijn, indien de oprichters niet verstandiglijk zoowel voor voedsel des lichaams als voor voedsel der ziel gezorgd hadden; en niet alleen is het een Christenplicht om eene welwillende belangstelling in het lichamelijk welzijn der voorwerpen onzer deelnemendheid aan den dag te leggen, maar wij kunnen op de ontwikkeling van gezonde gevoelens bij de armen hier

te lande of daar ginds, zonder dat zij daartoe met recht *opgevoed* worden, evenmin hopen, als wij verwachten mogen dat eene gewone werkbij zich met het gewone voedsel der korf tot eene koninginne-bij zal ontwikkelen.

“Den heidenen het Evangelie te zenden moet, indien deze zienswijze juist is, veel meer omvatten dan hetgeen opgesloten ligt in de gewone voorstelling van een zendeling, namelijk, van iemand die rondgaat met een Bijbel onder den arm. Op de bevordering van den koophandel behoort vooral acht geslagen te worden, vermits deze, sneller dan iets anders, het isolement opheft, hetwelk door het heidendom wordt verwekt, omdat hij bewerkt dat de stammen over en weêr van elkander afhankelijk worden en elkander voordeel aanbrengeu. De wetten, welke het vrije handelsverkeer tusschen de beschaafde natiën nog verhinderen, schijnen niets anders te wezen dan overblijfselen van onzen eigen heidenschen tijd. Mijne waarnemingen ten dezen maken mij uiterst verlangend om in Afrika de toebereiding der grondstoffen van de Europeesche nijverheid in de hand te werken, want daardoor zal niet alleen een einde gemaakt worden aan den slavenhandel, maar zal de neger-familie in het groote lichaam der natiën worden ingelijfd, waarvan geen lid kan lijden zonder dat de andere leden mede lijden. Hierin zoowel in Oost- als in West-Afrika te slagen, zou door verloop van tijd tot eene veel grootere verbreiding der beschaving leiden, dan pogingen op uitsluitend geestelijk of opvoedingsgebied, bepaald tot een enkelen stam. Deze pogingen zou het natuurlijk uiterst wenschelijk zijn gelijktijdig op groote, centrale en gezonde stations voort te zetten, want noch beschaving, noch Christendom kunnen afzonderlijk worden bevorderd. Dit is de zaak: zij kunnen niet gescheiden worden.”

Mij dunkt deze zinsneden moeten ook dezulken bevredigen, die met zekere teleurstelling hebben gezien dat bij Livingstone de zendeling in den ontdekkingsreiziger is ondergegaan.

Oprechte en vrome begeerte om de menschheid van wezenlijk nut te zijn heeft Livingstone naar Afrika gezonden en er hem vele jaren werkzaam doen zijn. Later, toen hij, na tot tweemaal toe in Engeland de held van den dag te zijn geweest, voornamelijk door zijn vriend sir Roderick Murchison, den president van het Koninklijk Aardrijkskundig Genootschap, als de aangewezen man werd beschouwd om het eeuwenheugende raadsel van de bronnen van den Nijl op te lossen, heeft hem ongetwijfeld eene edele eerezucht vervuld, die sedert mede een der factoren is geweest welke hem tot volharden hebben gesteund; maar was deze eerezucht met die andere drijfveer in het minst in strijd?

Om te kunnen doen wat Livingstone gedaan heeft, is veel noodig en in de eerste plaats "de zenuw van den oorlog", geld. Nu, — tot eer der Engelsche natie zij het gezegd, en tot eer van een Amerikaan als de heer Bennett, die geene tienduizenden guldens ontzag om den heer Henry M. Stanley, een der correspondenten van zijn blad de "New York Herald", Afrika in te zenden ten einde Livingstone op te sporen, en hem, zoo noodig, van alles wat hij behoefde te voorzien, — tot hunne eer zij het gezegd: alleen wanneer hij onbereikbaar was, en dit is hij nu en dan een paar jaren achtereen geweest, heeft het met Livingstone's "tijdelijke omstandigheden" (de eerste levensbehoeften van den reiziger in Afrika zijn laken en kralen, voor geschenken, en quinine, voor eigen gebruik) soms hachelijk gestaan. Maar bovendien behoefde hij een taai gestel. Bijna altijd te voet — want de ontspanning, welke het transpireeren geeft, maakt volgens Livingstone in deze heete luchtstreek het loopen boven het rijden verkieslijk — mijlen en mijlen achtereen afteleggen; niet zelden uren lang door het water te moeten waden; somtijds gebrek te lijden, en altijd met koorts en dysenterie te worstelen, eischt een gestel als het zijne, en heeft ook dat ten laatste ge-

sloopt. Maar behalve met voldoende hulpbronnen en een sterk gestel was Livingstone toegerust met een karakter, dat hem bij uitnemendheid voor zijn werk geschikt maakte. Zonder de assiduiteit, die hem van zijn vroegste jeugd kenmerkte, had hij zich, met de weinige gelegenheid en de geringe hulpbronnen, die hem gegeven waren, al de veelzijdige kundigheden niet kunnen eigen maken welke hij behoefde om, geheel alleen staande in een werelddeel, die waarnemingen te doen, welke hem in staat zouden stellen zijn ontdekkingen vruchtbaar en zijn reisbeschrijvingen waarlijk degelijke boeken te doen zijn. Sir Roderick Murchison zeide van hem in 1856, dat hij naar Engeland was teruggekeerd "als een pionier van degelijke kennis, die door zijne astronomische waarnemingen de ligging bepaald had van verschillende plaatsen, heuvelen, rivieren en meren welke tot nog toe onbekend waren; terwijl hij elke gelegenheid had aangegrepen om de natuurlijke gesteldheid, de climatologie, en zelfs de geologische vorming der landen die hij doorreisde had te beschrijven;" en lord Ellesmere legde een welsprekend getuigenis af van de "wetenschappelijke nauwkeurigheid, waarmede de ongewapende en niet gesteunde Engelsche zendeling zijn merkteeken gedrukt had op zoovele belangrijke stations in streken, welke tot dusver op onze kaarten geheel ledig waren."

Diezelfde assiduiteit, welke hem in zijn jeugd deze zoo kostbare kundigheden had doen vergaderen, bleef hem tot het einde zijns levens bij, ja scheen tot hardnekkigheid om het eenmaal opgevatte plan te volvoeren te zijn aangegroeid. Van hoeveel geestkracht getuigt niet dat, wij noemen slechts dit eene, als het ware culmineerende besluit, den 13^{den} Maart 1872 volvoerd, om na al de groote teleurstellingen, na al de ontberingen, ziekten en gevaren welke hij had doorleefd, afscheid van Stanley te nemen, die hem eenige maanden te voren "op het punt van te Oedsjidsji te zullen moeten bedelen" — Livingstone schrijft dit

zelf — gevonden had, en als het ware dat onmetelijke graf van Afrika's binnenland weder intrekken?

Maar men moge zoo stijfhoofdig zijn als men wil, daardoor is men nog niet geschikt om onder de wilde stammen van Binnen-Afrika onbeschermd om te dolen; en dit juist was het eigenaardige van Livingstone's karakter, dat hij de allermerkwaardigste gaaf had om zich, waarheen hij ook zwierf, bij de inlanders bemind te maken. De heer E. D. Young, een der heeren die in 1867 ter opsporing van Livingstone eene expeditie naar het meer Nyassa leidden, — en aldaar voldoende bewijzen vonden om de zekerheid te erlangen dat de loopende geruchten omtrent Livingstone's vermoording onwaar moesten zijn, — zegt van hem: “Eene rondborstige, openhartige edelmoedigheid, gepaard aan eene voortdurend schertsende manier van met de inlanders omtegaan, doet hem alles te boven komen. Het is waar, slechts de meest stalen moed maakt iemand in staat om zich aldus te midden van moeielijkheden en gevaren te bewegen met een glimlach op het gelaat, in plaats van met een schuwen, angstvalligen en zelfs achterdochtigen blik. Zooveel is zeker dat overal waar hij is doorgetrokken de inlanders uiterst verlangend zijn om andere Engelschen te zien, en met recht mogen wij hem dus kronen als den “Koning der Afrikaansche pioniers.” ”

Welke vruchten zal Livingstone's leven voor de wereldbeschaving dragen? Wie zal het zeggen? maar ook, wie twijfelt of zij zullen vele en allerbelangrijkst zijn? In de eerste plaats heeft hij omtrent de aardrijkskunde van Centraal-Afrika een schat van kennis geopend. En dit leidt ons tot de groote vraag: Wat te denken van zijne hypothese omtrent de bronnen van den Nijl? Men weet dat Speke en Baker in 1858, 1862 en 1864 den Nijl getraceerd hebben tot aan den evenaar, alwaar zij twee groote meren ontdekten, die den Witten Nijl voeden, en die zij het Albert- en het Victoria-Nyanza hebben genoemd. Deze op-

lossing bevredigde echter noch Sir Roderick Murchison, noch Livingstone. Rivieren vormen meren, meenden zij, maar meren voeden geene rivieren. En de aloude bewering van Ptolemaeus, dat de bronnen van den Nijl tusschen 10 en 12 graden zuiderbreedte — dus ruim 10 graden zuidelijker — te vinden zijn, had voor hen veel aantrekkelijks. Toen dus Livingstone even ten noorden van het meer Nyassa, op ongeveer 11 graden zuiderbreedte, de Tchambezi vond, die tot nog toe voor een tak der Zambesi gehouden was, en, die rivier in zijn loop westwaarts gevolgd zijnde, bevonden had dat zij een groot meer vormt, Bangweolo genaamd, om daarna, onder den naam van Luapula, in noordwestelijke richting, ten westen van het meer Tanganyika verder te stroomen, en achtereenvolgens de meren Moero en Komolondo 'en daarna nog een meer, dat hij wegens de weerbarstigheit zijner knechten niet bereiken kon, te vormen; toen hij bovendien vernam dat zich ten westen van Bangweolo eene bergstreek bevindt waarin een aantal bronnen, "te veel om in één menschenleven te tellen", ontspringen, die noordwaarts vloeiende rivieren vormen, — toen vestigde zich in Livingstone's geest de stellige overtuiging dat hij hier, geheel overeenkomstig de bewering van Ptolemaeus, met de bronnen en het stroomgebied van den Nijl te doen had, en hij liet Stanley naar Europa gaan, maar keerde zelf terug om die bronnenstreek te bezoeken en den bedoelden merenschakel ten westen omtetrekken, ten einde zich te overtuigen dat hij niet tot het watergebied der westwaarts in zee vloeiende Congo, maar inderdaad tot dat van den Nijl behoort.

Livingstone is op deze reis bezweken, en het vraagstuk is dus nog niet opgelost; maar de geleerden beweren dat zijne stelling niet waar kan zijn, omdat het Albert-Nyanza, daar het aan de west- en zuidwestzijde door hoogere bergen omgeven is, het Lualaba-water niet ontvangen kan, en omdat uit

de bergen, die het Albert-Nyanza ten westen omringen, rivieren ontspringen die, westwaarts vloeiende, aan het Lualaba-water voor eene andere verbinding met den Nijl den pas afsnijden. Hoe dit zij, zooveel is zeker dat hij voor de toekomstige kaart van Centraal-Afrika meer bouwstoffen heeft aangebracht (en de schat der aantekeningen, gedurende zijne laatste reis gemaakt, zijn nog niet eens wereldkundig geworden en voor een deel nog pas op weg naar Europa) dan iemand anders; dat hij het binnenland van het tot nog toe zoo geheimzinnige werelddeel heeft doen kennen als eene waterrijke, meerendeels schoone en vruchtbare wereldstreek, bewoond door stammen die, voor zoover zij met de gewetenlooze Arabische en Banyan-slavenhandelaars niet in aanraking zijn geweest, zich door zachtaardigheid onderscheiden en eene soort van idyllisch leven leiden, waarvan de landbouw, ter voorziening in de behoeften van elk afzonderlijk gezin, de voornaamste bezigheid uitmaakt. En, wat voorloopig reeds van veel belang is, Livingstone heeft in de brieven, welke hij met Stanley naar Engeland gezonden heeft, omtrent dien afschuwelijken slavenhandel, die van de kust uit gedreven wordt, zooveel aan het licht gebracht; hij heeft van tooneelen van menschenroof en bloedstorting, welke hij heeft bijgewoond, zulk eene treffende schildering opgehangen en zoo ernstig op krachtige maatregelen tegen dezen gruwzamen handel aangedrongen, dat de Engelsche regeering onverwijld Sir Bartle Frère naar Zanzibar gezonden heeft met de opdracht om den Sultan, des noods langs den weg des gewelds, te bewegen den slavenhandel te verbieden. Deze zending is in zoover volkomen gelukt, dat de Sultan een tractaat heeft ondertekend, waarbij de slavenhandel aan zijne onderdanen wordt verboden.

De heer Henry Rowley heeft, dunkt ons, aan het slot van zijn hierboven reeds vermeld stuk, Livingstone's verdiensten in weinige woorden juist samengevat. Hij zegt:

“Als zendeling heeft hij veel gedaan om van den spot en de beschimping van het algemeen eene werkzaamheid te bevrijden, die, indien goed begrepen en waardiglijk ondernomen, wellicht de edelste is waaraan een mensch zich wijden kan.

“Als iemand van veelomvattende sympathieën en van een innig begrip van de geestelijke eenheid welke tusschen alle onderdeelen der menschheid bestaat, heeft hij, meer dan iemand in onzen tijd, er toe bijgedragen om die zekere minachting uit den weg te ruimen, welke de Afrikanen beschouwde als behoorende tot een lager ras dan het onze.

“Als een grootmoedig kampioen voor de Afrikanen en een wezenlijk vriend der vrijheid, heeft hij aan den Afrikaanschen slavenhandel een slag toegebracht, waarvan deze nimmer zal bekomen.

“Als reiziger heeft hij de hooge verwachting welke van hem gekeesterd was meer dan gerechtvaardigd. Kort geleden heeft de secretaris van de Berlijnsche Maatschappij voor Aardrijkskunde dit van hem gezegd: “Het belang zijner ontdekkingen en de volharding, waarmede hij heeft gearbeid, hebben hem eene plaats gegeven onder de allermerkwaardigste reizigers van alle tijden en van alle natiën. Engeland mag er trotsch op zijn aan Livingstone het leven gegeven te hebben, en hem in zijn arbeid te hebben gesteund.” ”

Sedert Zaterdag 18 April 1874 rust het stoffelijk overschot ook van dezen grooten man onder de gewelven der Abdij van Westminster. Het is er heen gedragen van het gebouw der Koninklijke Maatschappij van Aardrijkskunde in Savile-Row en bijgezet met al de teekenen van deelneming en eerbied eener natie. Twaalf volgkoetsen, waarin de naaste betrekkingen en beste vrienden van den doode gezeten waren, volgden den lijk-

wagen, die de kist behelsde waarop dit korte, maar veelbe-
teekenende opschrift gesteld, was:

DAVID LIVINGSTONE,

GEBOREN IN LANARKSHIRE, SCHOTLAND, DEN 19den MAART 1813;
OVERLEDEN TE ILALA, CENTRAAL-AFRIKA, DEN 4den MEI 1873.

Aan dezen stoet sloten zich een aantal koetsen aan; vooraan die van H. M. de Koningin en van Z. K. H. den Prins van Wales; verder koetsen van den Hertog van Sutherland, van Lady Burdett Coutts, van Lady Frère, van Lady Franklin, enz.

In St. James-street verkreeg eene deputatie van werklieden verlof om een lauwerkranz met een toepasselijk bijschrift toe te voegen aan de bloemen, die op de lijkstaf waren nedergelegd. De volksmenigte, die hoe meer men Westminster naderde al dichter en dichter werd, ontblootte bij het voorbijkomen van het lijk eerbiedig het hoofd.

In de Abdij was slechts een klein gedeelte kunnen toegelaten worden van de personen die om toegang hadden verzocht, en was niettemin elk hoekjen ingenomen. Midden door deze belangstellende schare bewoog zich de lijkstoet naar het geopende graf. De slippers van het lijkkleed werden gedragen door acht personen, die drie verschillende tijdperken in den levensloop van Livingstone vertegenwoordigden. Allereerst de generaal-majoor Sir J. Steele en de Heer W. Oswell, die in de eerste tijden van Livingstone's zendingarbeid met hem in Afrika gereisd en gejaagd hebben. Livingstone heeft met den heer Oswell, naar wien een zijner zonen genoemd is, het meer Ngami ontdekt. Met het hoofd en de schouders boven allen uitstekende zag men voorts den Heer J. W. Webb, een soort van Afrikaansche Nimrod, onder wiens gastvrij dak te Newstead-Abbey dr. Livingstone zijn tweede boek over Afrika geschreven heeft. Het tweede tijdperk werd vertegenwoordigd door dr. Kirk, consul-generaal te Zanzi-

bar, wiens ontdekkingstochten en wiens bemoeijingen tot uitroeiing van den slavenhandel welbekend zijn; door den eerwaarden heer Horace Waller, die deelnam aan Bisschop Mc. Kenzie's zending in 1860, en die de pogingen van dezen betreunden prelaat en van dr. Livingstone om den slavenhandel in de Shiréberglanden te onderdrukken heeft ondersteund; en door den heer E. D. Young, wiens betrekking tot Livingstone reeds is genoemd. De derde en laatste periode van Livingstone's leven was vertegenwoordigd door den heer H. M. Stanley, die zoo moedig de "ondersteunings-expeditie" der "New-York Herald" naar Oedjidsji geleid heeft. Maar onder de slippendragers wekte niemand in zoo hooge mate de aandacht als Jacob Wainwright, de vrijgekochte en tot het Christendom bekeerde jonge Afrikaan, die bij deze plechtigheid als het ware de verpersoonlijking was van het heilzame werk des meesters, dien hij tot het allerlaatste toe zoo getrouw heeft verzorgd.

Het lijk volgden de twee zonen van Livingstone, beiden in Afrika geboren, met hun grootvader, den eerwaarden dr. Moffat, die 54 jaren lang als zendeling in Afrika gearbeid heeft, en een lange stoet van om velerlei reden aanzienlijke personen, waaronder men opmerkte de Duitsche en Italiaansche gezanten, den Hertog van Sutherland, den Graaf van Shaftesbury, Lord Lawrence, Sir Bartle Frère, Sir H. Rawlinson, den Hertog van Manchester, den Graaf van Ducie, den Burggraaf Sidney, de bisschoppen van Lincoln en Sierra Leone en een aantal dames, waaronder Lady Frère en Lady Rawlinson; verscheidene Parlementsleden, onder anderen de Heer John Bright; zes admiraals der vloot; een groot aantal officieren van het leger en een breede schaar van vertegenwoordigers van plaatselijke besturen, geleerden enz.

De plechtige ter aarde bestelling overeenkomstig de gebruiken der Anglikaansche Kerk, geleid door den deken van Westminster,

dr. Stanley, en opgeluisterd door een krachtig koor, maakte in dit schoone gebouw een diepen indruk, en riep menige begrafenis, die aldaar vroeger had plaats gehad, voor de herinnering of de verbeelding op. De plek, voor de laatste rustplaats van den grooten ontdekkingsreiziger uitgekozen, is in het midden van het westelijk gedeelte van het schip der kerk, vlak tegenover het monument voor den veldmaarschalk Wade; aan Livingstone's voeten ligt majoor Reynell, ook een bekend reiziger in Afrika.

Weinige dagen te voren was in Edinburgh eene meeting gehouden waarin besloten is om, ter erkenning der "heldhaftige diensten door wijlen dr. Livingstone aan wetenschap en beschaving bewezen", in de hoofdstad van het land zijner geboorte een aan zijne nagedachtenis gewijd nationaal monument op te richten.

Z66, met geestdrift en onverwijd, eeren de Engelschen en Schotten de nagedachtenis hunner groote mannen.